

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU ENSTİTÜSÜ**

**RUSYA’NIN SURİYE İÇ SAVAŞINDA İSRAİL
POLİTİKASI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Vugar SAVZALIYEV

Enstitü Anabilim Dalı: Ortadoğu Çalışmaları

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Kemal İNAT

HAZİRAN – 2020

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygu olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Vugar SAVZALIYEV

17/06/2020

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın gerçekleőtirilmesinde, değerli bilgilerini benimle paylaőan ve bu süreçte maddi ve manevi desteğini esirgemeyen saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Kemal İNAT'a teőekkürü bir borç biliyor ve őükranlarımı sunuyorum. Yine çalıőmamda kaynak ve yöntem açısından bana sürekli yardımda bulunan ve bana sabır gösteren eőim Ayőe'ye ve sürekli çalıőmama izin verdiği için küçük oğlum Aliyar'a teşekkür ediyorum.

Vugar SAVZALIYEV

Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü Yüksek Lisans Tez Özeti

Tezin Başlığı: RUSYA’NIN SURİYE İÇ SAVAŞINDA İSRAİL POLİTİKASI

Tezin Yazarı: Vugar SAVZALIYEV **Danışman:** Prof. Dr. Kemal İNAT

Kabul Tarihi: Savunma Tarihiniz **Sayfa Sayısı:** 10 (ön kısım) + 91 (tez) 20 (ek)

Anabilim Dalı: Ortadoğu Çalışmaları

Rusya’nın Ortadoğu politikasında İsrail önemli yere sahiptir. Rusya’nın İsrail ile ilişkileri İsrail’in kurulması ile başlasa da 1967 yılında iki ülke arasında diplomatik ilişkiler kesilmiş ve 1991’de tekrar kurulmuştur. 2000’li yıllarda Rusya’nın Ortadoğu politikasına ağırlık vermesi ve bölgede var olan İsrail devletinin askeri ve teknik alanlarda ilerlemesi iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesinde önemli olmuştur. Putin’in iktidara gelmesiyle birlikte Rus dış politikasında İsrail’in önemi daha da artmıştır. 2011’de Ortadoğu’da başlayan Arap isyanlarının Suriye’de bir iç savaşa dönüşmesi ve Rusya’nın Suriye rejimine verdiği yoğun destek Rusya’nın Suriye’ye müdahalesi ile sonuçlanmıştır.

Bu çalışmanın amacı Suriye iç savaşı boyunca Rusya’nın İsrail politikasını incelemektir. Üç bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde Rusya’nın İsrail politikasını belirleyen faktörler araştırılmış, ikinci bölümde bu etkenler doğrultusunda 2010-2015 arası dönemde Rusya-İsrail ilişkileri anlatılmış, üçüncü bölümde ise 2015 sonrası Rusya’nın İsrail politikası incelenmiştir. Bu bağlamda araştırmada Suriye iç savaşının başlangıcından beri Rusya-İsrail ilişkilerindeki gelişmeler izlenmiştir. Çalışma sonucunda Rusya’nın İsrail politikasını şekillendiren faktörler ve bu faktörlerin Suriye iç savaşı boyunca Rusya’nın İsrail politikasındaki etkileri ortaya koyulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Rusya, İsrail, Suriye, Güvenlik, Ekonomi.

Sakarya University, Middle East Institute Abstract of Master's Thesis

Title of the Thesis: RUSSIA'S ISRAELI POLICY IN THE SYRIAN CIVIL WAR

Author: Vugar SAVZALIYEV **Supervisor:** Prof. Dr. Kemal İNAT

Acceptance Date: Defence Date **Nu. of pages:** 10 (pre text) + 91 (thesis) + 20(appendix)

Department: Middle Eastern Studies

Israel has an important place in Russia's Middle East policy. Although Russia's relations with Israel started with the establishment of Israel, diplomatic relations were disconnected between the two countries in 1967 and re-established in 1991. In the 2000s, Russia's focusing on the Middle East policy and the Israeli state's progressing in military and technical fields were important in the development of relations between the two countries. With Putin's coming into power, the importance of Israel in Russian foreign policy has increased even more. The Arab revolts that started in the Middle East in 2011 turned into a civil war in Syria and Russia's support for the Syrian regime resulted in Russia's intervention in Syria. The aim of this study is to examine Russia's Israeli policy during the Syrian civil war. In the first part of the study, which consists of three parts, were investigated the factors that determine the Israeli policy of Russia. In the second part, were explained Russia-Israel relations between 2010-2015 in line with these factors, and in the third part, was examined the Israeli policy of Russia after 2015. In this context, have been followed the developments in Russia-Israel relations since the beginning of the Syrian civil war. As a result of the study, are revealed the factors that shape the Israeli policy of Russia and the effects of these factors on Russia's Israeli policy during the Syrian civil war.

Keywords: Russia, Israel, Syria, Security, Economy.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
TABLO LİSTESİ.....	VII
KISALTMALAR.....	VIII

GİRİŞ.....	1
------------	---

BÖLÜM 1: RUSYA’NIN İSRAİL POLİTİKASINI ŞEKİLLENDİREN TEMEL FAKTÖRLER

	7
--	---

1.1. Güvenlik	7
1.1.1. Rusya ve İsrail’in Ortak Tehdit Algısı: Radikal İslam.....	7
1.1.2. Rusya-İsrail Askeri Teknik İşbirliği.....	11
1.1.3. Rusya’nın İsrail Politikasında Güvenlik Unsuru Olarak İran.....	15
1.1.4. Rusya’nın Filistin Politikası	21
1.2. Ekonomi.....	24
1.2.1. Ticaret.....	25
1.2.2. Yatırımlar	26
1.2.3. Turizm	27
1.2.4. Enerji	13
1.3. Diaspora.....	29
1.3.1. Rus Yahudilerin İsrail Siyasetindeki Yeri.....	29
1.3.2. Rus Diasporasının Rusya’nın İsrail Politikasındaki Etkisi.....	33
1.4. ABD’nin Etkisi.....	34

BÖLÜM 2: 2010-2015 ARASI DÖNEMDE RUSYA’NIN İSRAİL POLİTİKASI.....

	37
--	----

2.1. Güvenlik	37
2.1.1. Rusya’nın İsrail Politikasında Suriye’nin Konumu.....	37

2.1.2. Rusya'nın İsrail Politikasında Güvenlik Unsuru Olarak İran.....	39
2.1.3. Rusya'nın Filistin Politikası	45
2.2. Ekonomi.....	48
2.2.1. Ticaret.....	48
2.2.2. Yatırımlar	50
2.2.3. Turizm	52
2.2.4. Enerji	53
2.3. Diaspora.....	54
2.3.1. Rus ve Ukrayna Yahudi Diasporalarının Rusya'nın Ukrayna Politikasına Yaklaşımı.....	54
2.3.2. Diasporanın Rusya'nın Suriye Politikasına Yaklaşımı	56
BÖLÜM 3: 2015 SONRASI DÖNEM	
.....	59
3.1. Güvenlik	59
3.1.1. Rusya'nın Suriye'ye Müdahalesi	59
3.1.2. Suriye'de Rusya-İran "İttifakı"	68
3.1.3. Rusya-İsrail Arasında Uçak Krizi ve Sonrası.....	72
3.1.4. Rusya'nın Filistin Politikası	77
3.2. Ekonomi.....	81
3.2.1. Yatırımların Gölgesinde Rusya-İsrail Ekonomik İlişkileri	81
3.2.2. Serbest Ticaret Bölgesi Görüşmeleri.....	86
3.2.3. Uçak Krizi Sonrası Ekonomik İlişkiler	87
SONUÇ.....	89
KAYNAKÇA.....	92

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: 2010-2015 Yılları Arasında Rusya-İsrail Ticareti	50
Tablo 2: 2010-2015 Yılları Arasında Rusya'nın İsrail'deki Doğrudan Yatırımları.....	52
Tablo 3: 2014-2018 Yılları Arasında Rusya-İsrail Ticareti	86
Tablo 4: 2015-2019 Yılları Arasında İsrail'e giden Rus Turist Sayısı.....	87
Tablo 5: 2019 Yılında Rusya-İsrail Ticareti.....	90

KISALTMALAR

NATO	: Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
IAI	: İsrail Havacılık ve Uzay Sanayisi
İHA	: İnsansız Hava Aracı
NPT	: Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Antlaşması
IAEA	: Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı
HAMAS	: İslami Direniş Hareketi
AEB	: Avrasya Ekonomik Birliği
GAZPROM	: Gaz Endüstrisi
LNG	: Sıvılaştırılmış Doğal Gaz
ROSATOM	: Rusya Devlet Atom Enerjisi Kurumu
İŞİD	: Irak Şam İslam Devleti

GİRİŞ

Rusya İsrail ilişkileri tarihsel olarak inişli çıkışlı seyretmiştir. SSCB İsrail'i ilk tanıyan ülke olmasına rağmen 1967 yılında iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler son bulmuştur. SSCB'nin dağılmasından sonra Rusya İsrail ile ilişkilerini yeniden onarma arayışına girmiş ve iki ülke arasında diplomatik ilişkiler yeniden kurulmuştur. 2000'li yılların başında Putin'in iktidara gelmesiyle birlikte İsrail Rus dış politikasında önemli bir ülke haline gelmiştir. Putin döneminde İsrail ile ilişkiler geliştirilmiş ve siyasi, ekonomik ve sosyal alanlarda iş birliği platformları oluşturulması için karşılıklı çaba sarfedilmiştir. 2011'de Ortadoğu'da başlayan Arap ayaklanmalarının Suriye'de iç savaşa dönüşmesi Rusya ve İsrail'i bölgede tekrar karşılaştırmıştır. Rusya'nın jeopolitik hedeflerinden dolayı geleneksel müttefiki olan Esad rejimini iktidarda tutma çabaları ve İsrail'in bölgede güvenliğini tehdit eden İran ve Hizbullah unsurları ile mücadelesi Rusya-İsrail ilişkilerinin şekillenmesinde önemli gelişmeler olmuştur. Putin döneminde başta güvenlik olmak üzere ekonomi, sosyal ilişkiler ve ABD ile ilişkiler gibi parametreler etrafında şekillenen Rusya'nın İsrail politikası Suriye iç savaşı boyunca ağırlıklı olarak güvenlik ekseninde seyretmiştir. Bu nedenle Suriye iç savaşı boyunca yaşanan gelişmeler iki ülke arasındaki ilişkilerin doğru analiz edilebilmesi açısından önemlidir.

Rusya'nın İsrail politikası üzerine literatürde yeterli düzeyde araştırma bulunmamakla birlikte, bu çalışmaların da tezin konusuyla bağlantıları sınırlıdır. Mevcut çalışmalarda genellikle Rusya ile İsrail'in "stratejik ortak" olup olmadığı, İsrail'de bir Rus diasporasının mevcudiyeti ve işlevselliği ve Putin'in Ortadoğu politikasında İsrail yanlısı tutumunun ne kadar gerçekçi olduğu tartışmaları ağırlığını korumaktadır. Bazıları İsrail'in Rusya'nın stratejik müttefiki olduğunu savunurken, bazıları da bu ülkeler arasındaki ilişkilerin stratejik düzeyde olmadığını ve çeşitli riskler barındırdığını iddia etmektedirler. Nitekim, Megan Bailey, "A Strategic Alliance: An Exploration of Israeli Russian Relations" adlı çalışmasında Rusya'nın İsrail ile bazı ortak güvenlik kaygıları paylaştığını ve bu nedenle İsrail'i stratejik ortağı olarak gördüğünü vurgulamaktadır.

Rusya-İsrail ilişkilerindeki stratejik ortaklık tartışmalarının diğer tarafında ise iki ülke arasındaki ilişkilerin stratejik olmaktan öte Rusya'nın çıkarlarına hizmet ettiği görüşü söz konusudur. Tatyana Karasova, 2013 yılında yayınlanan "Russian-Israeli Relations, Past, Present, and Future: A View from Moscow" adlı çalışmasında Rusya-İsrail ilişkilerini Rusya açısından stratejik ortaklıktan ziyade "ihtiyatlı iyimserlik" olarak tanımlamaktadır. Aslında bu görüşün İsrail'de de bir karşılığının olduğu söylenebilir. Nitekim Vladimir (Zeev) Khanin, "The Social Aspect of Israeli-Russian Relations: A View from Jerusalem" adlı çalışmasında İsrail'deki Rusya algısının "Kremlin optimistleri" ve "Kremlin pesimistleri" olarak şekillendiğini ifade etmektedir.

Rusya'nın İsrail politikasının temel bileşenleri arasında güvenlik faktörü kadar diğer etkenlerin olduğunu düşünenler de var. Lidia Averbukh ve Margarete Klein, Eylül 2018'de yayınladıkları "Russia-Israel Relationship Transformed by Syria Conflict" adlı çalışmasında Rusya'nın İsrail politikasının ekonomik ve diaspora faktörlerinden de etkilendiğini vurgulamaktadır. Ancak, bu faktörler iki ülke arasındaki güvenlik politikalarından bağımsız düşünülemez. Averbukh ve Klein, Rusya'nın İsrail politikasının güvenlik boyutunu ise İran faktörü ile sınırlandırmaktadır. Rusya'nın İsrail politikasında İran ile doğrudan bağlantılı olan Hizbullah ile ilişkileri de bu bakımdan önemlidir. Aynı zamanda Rusya'nın Hamas ile ilişkileri de Rusya'nın İsrail politikasının güvenlik boyutunun önemli bir diğer unsurudur. Rusya-İsrail ilişkilerinin stratejik olmadığını, son derece pragmatik ve hassas dengeler üzerine kurulu olduğunu savunanlar ise sorunun kaynağının yine güvenlik politikası ile ilgili olduğunu ileri sürmektedirler.

Joshua Krasna, Haziran 2018'de yayınlanan "Moscow on the Mediterranean: Russia and Israel's Relationship" adlı çalışmasında İran, Suriye ve Filistin konularının Rusya ile İsrail arasındaki stratejik ortaklık çabaları için engeller olduğunu vurgulamaktadır. Krasna, aynı zamanda yukarıda bahsedilen sorunlar dolayısıyla Rusya-İsrail ilişkilerinin kırılğan olduğunu savunmaktadır. Ancak, Eylül 2018'de İsrail'in Suriye'de bir Rus uçağının düşmesine sebep olan eylemleri sonrası iki ülke arasında yaşanan krizin kısa süre içinde aşılması aslında Moskova ve Tel-Aviv arasındaki ilişkilerin görünenin ötesinde olduğunu ortaya koyarak bu algıyı zayıflatmaktadır. Kremlin ve Tel-Aviv arasındaki ilişkilerin

güvenlik boyutunun bir diğer yönü de iki ülke arasında askeri teknolojiler konusundaki iş birliği arayışlarıdır. Isabelle Facon tarafından 2016'da yayınlanan “Proliferated Drones: A Perspective on Russia” isimli çalışmada ise, Rusya'nın İsrail ile ilişkilerinin güvenlik boyutu sadece askeri teknik iş birliği bakımından incelenmiştir.

Rusya'nın İsrail politikasının ele alındığı çalışmaların diğer bir tartışma alanı İsrail'de bir Rus diasporasının varlığının ve işlevselliğinin sorgulanması konusudur. Rusya ile İsrail ilişkilerinin gelişimini kolaylaştırıcı etken olarak da görünen diaspora faktörünün aynı zamanda bu ülkeler arasında ortak tarih bilinci oluşturma rolü de bulunmaktadır. Diaspora faktörünün ikili ilişkilerdeki rolünün olumlu veya olumsuz olduğu yönünde de değerlendirmeler mevcuttur. Yaakov Livne, 2013'te yayınlanan “A Look at Israeli-Russian Relations” adlı çalışmasında İsrail'deki Rusça konuşan Yahudi toplumun Rusya-İsrail ilişkilerindeki birçok alanda olumlu etkileri olduğunu ifade etmektedir. Bunun yanı sıra İsrail'deki diasporanın doğrudan etkilerinin yanı sıra İsrail'in iç siyasetinde de olumlu etkileri vardır. V. Khanin, Rusya ile iyi ilişkilerin İsrail'deki Rusça konuşan seçmenlerle de iyi ilişkileri garanti edeceğini belirtmektedir. Khanin, “Israeli Russian Voting Trends in the 2009 Knesset Elections” adlı çalışmasında da Rusya'nın İsrail'deki SSCB göçmeni Yahudiler üzerindeki nüfuzundan bahsetmektedir.

Rusya-İsrail ilişkilerinde uzmanların görüş ayrılığı yaşadığı alanlardan biri de Putin'in İsrail yanlısı bir politika izlediği iddialarıdır. Mark N. Katz, 2005 yılında yayınlanan “Putin's Pro-Israel Policy” adlı çalışmasına Putin'in İsrail-Filistin konusunda İsrail'in tarafına eğildiğini ifade etmektedir. Katz'a göre, Putin iktidara geldikten sonra zaman içinde istikrarlı bir değişim geçirerek İsrail yanlısı politikalar izlemeye başlamıştır. Ancak, İsrail perspektifinden bu algı tamamen onaylanmamaktadır. Andrej Kreutz, 2007 yılında yayınlanan “Russia in the Middle East: Friend or Foe?” isimli kitabında Rusya'nın bölgesel ittifaklarının görmezden gelinmesinin İsrail için bir dezavantaj olacağını ifade etmektedir. Aralarındaki güvenlik alanındaki iş birliği çabalarına rağmen İsrail açısından Rusya'ya karşı bir güvensizlik her zaman ihtimal dahilindedir. Nitekim Haziran 2019'da Washington merkezli Kennan Enstitüsü ile Herzilya merkezli Disiplinlerarası Merkez Politika ve Strateji Enstitüsü tarafından yayınlanan “Coping with the Russian Challenge in the Middle

East: U.S.-Israeli Perspectives and Opportunities for Cooperation” adlı ortak raporda Rusya’nın İsrail’in kuzey sınırındaki varlığının İsrail için fırsattan ziyade tehdit olduğu belirtilmektedir.¹ Rapor bu tehdidi Rusya’nın askeri varlığının İsrail’in İran ve vekillerine karşı savaşıma özgürlüğünü kısıtladığı gerekçesine bağlamaktadır.

Bu çalışmanın temel hipotezi, Suriye iç savaşı sırasında Rusya’nın bölgesel müttefikleriyle ilişkilerinin sınırlarını İsrail’in güvenliğinin belirlediği üzerine kuruludur. Bu bağlamda araştırmada şu sorulara cevap aranmaktadır: Putin döneminde Rusya’nın İsrail politikası hangi faktörler doğrultusunda şekillenmektedir? Suriye iç savaşının Rusya-İsrail ilişkilerine etkileri nelerdir? Moskova’nın, İsrail’in kendi güvenliği için tehdit olarak gördüğü aktörlerle iş birliği yapması Rusya-İsrail ilişkilerini nasıl etkilemektedir? Rusya ve İsrail arasındaki ilişkiler stratejik ortaklık kapsamında değerlendirilebilir mi? Rusya’nın İsrail politikası belirli parametrelerin dışına çıkmamaktadır. Çalışma esasen Suriye iç savaşında iki ülke arasında yaşanan gelişmelere odaklanmaktadır. Putin’in iktidarından sonra giderek gelişen Rusya-İsrail ilişkileri Suriye iç savaşında çeşitli engellerle karşı karşıya kalmıştır. Rusya’nın geleneksel çok boyutlu dış politikasını İsrail’in varlığını tehdit eden unsurlarla Suriye’de de sürdürmeye devam etmesi Tel-Aviv’in işini zorlaştırmıştır.

Araştırmada esas olarak, konuyla ilgili literatür araştırmasına dayalı nitel analiz yöntemi kullanılmıştır. Bu çerçevede Rusya’nın İsrail politikasına dair literatür araştırılarak konu hakkında bilgi toplanmıştır. Bu kapsamda, iki ülke ilişkilerinde Suriye iç savaşı döneminde yaşanan gelişmeleri ele alan makale, haber ve yorumlarla konuyla ilgili resmî belgeler incelenerek tezin ana araştırma sorusu ve alt soruları oluşturulmuştur. Bu bağlamda ayrıca Rusya’nın İsrail politikasının şekillenmesinde belirleyici olan temel faktörler tespit edilmiştir. Ardından söz konusu kaynaklar detaylı okumaya tabi tutularak tezin ana sorusuna ve alt sorularına cevaplar aranmıştır. Çalışmada ayrıca iki ülke arasındaki önemli olaylar ve söylem analizi de incelenmiştir.

¹ Wilson Center, “Coping with the Russian Challenge in the Middle East: U.S.-Israeli Perspectives and Opportunities for Cooperation”, 3 Haziran 2019, Kennan, Enstitüsü, <https://www.wilsoncenter.org/program/kennan-institute>. (Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2020).

Araştırma üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Rusya'nın İsrail politikasını şekillendiren temel parametreler ele alınmıştır. Sırasıyla güvenlik, ekonomi, diaspora ve ABD faktörleri gibi parametrelerin Rusya'nın İsrail politikasındaki yeri üzerinde durulmaktadır. Bu bağlamda ilk önce iki ülke arasındaki güvenlik konularında önemli yeri bulunan ortak tehdit algısı incelenmektedir. Rusya ve İsrail arasında 2000'li yıllarda temeli atılan ortak güvenlik kaygılarının ne olduğu ve hangi çeşit askeri teknik iş birliği çabaları ile desteklendiği ortaya koyulmaktadır.

Rusya'nın İsrail politikasında ağırlığını her zaman koruyan güvenlik alanının bazen İsrail açısından bir güvensizlikle de sonuçlandığı görülmektedir. Rusya'nın Suriye'de aktif politikalar izlediği dönemlerde bu güvensizlik önemli derecede artmaktadır. Bunun nedeni Rusya'nın İsrail'in varlığı için tehdit olarak gördüğü aktörlerle geliştirdiği ilişkileridir. Bu bağlamda çalışmanın birinci bölümünde Rusya'nın İran, Hizbullah ve Hamas ile ilişkileri de incelenmektedir. Rusya'nın genel dış politikasında olduğu gibi İsrail ile ilişkilerinin de en önemli alanını Suriye'nin oluşturduğu söylenebilir. Birinci bölümde güvenlik faktörünün ardından ekonominin iki ülke arasındaki konumu ele alınmıştır. Bunun için iki ülke arasındaki ticaret hacmi, karşılıklı yatırımlar, turizm ve enerji alanlarında yaşanan gelişmeler incelenmiştir. Ardından, diaspora faktörü üzerinde durularak İsrail'deki Rus diasporasının iki ülke arasındaki ilişkilerdeki etkisi tartışılmıştır. İkinci bölümde, ilk bölümde ortaya konan parametreler çerçevesinde 2010-2015 arasında Rusya-İsrail ele alınmıştır. Bu bölüm Rusya'nın İsrail'i doğrudan ilgilendiren, güvenlik politikasının merkezinde Suriye'nin olduğu döneme hazırlık aşaması olarak da görülebilir. Özellikle Rusya'nın Suriye'ye müdahalesi ile sonuçlanan bu politika İsrail açısından Rusya ile ilişkilerinin önemli bir boyuta geçtiği dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde Rusya'nın İran ile yaptığı derin iş birliği, Rus yetkililerin Hizbullah ile doğrudan temasları, Rusya ile Hamas arasındaki yakın temaslar, Rusya-İsrail ilişkilerinin ana sorunsallarını oluşturmaktadır.

Üçüncü bölümde, Rusya'nın Suriye'ye müdahalesi ile başlayan ve günümüze kadar devam eden süreçteki İsrail politikası incelenmektedir. Bu bağlamda ele alınan önemli konulardan biri Rusya'nın Suriye müdahalesine İsrail'in tutumu ve daha sonrasında yaşananlardır.

Netanyahu'nun Putin ile kişisel bağlarını da kullanarak İsrail'in Suriye'deki olası zararını azaltma ve her iki ülkenin de çıkarlarını koruma tutumunun sebepleri de bu dönemin tartışma konuları arasındadır. Çalışmada bu dönemde incelenen önemli gelişmelerden biri de İsrail'in Rusya'ya yönelik uyguladığı mekik diplomasisidir. İncelenen önemli gelişmelerden biri de Rusya'nın Suriye'ye müdahalesi sonrasında Netanyahu'nun Rusya temasları ve bu ziyaretlerin amacıdır.

Rusya'nın İsrail politikasının güvenlik boyutunda bu dönemde incelenen bir diğer konu İsrail'in Suriye'de İran ve Hizbullah güçlerine gerçekleştirdiği hava saldırılarıdır. Rusya'nın İsrail'in hamlelerine göz yumması ve bu yaşananların Netanyahu'nun ziyaretleri ile olan bağıntısı da bu bölümde araştırılmaktadır. Bu döneme damgasını vuran gelişmelerden biri de İsrail'in Suriye'de bir Rus uçağının düşmesine sebep olan hamleleri sonucunda iki ülke arasında yaşanan "kriz"dir. Öte yandan bu bölümde Rusya'nın Hamas liderlerini Moskova'ya davet etmesi ve bu davetin Rusya-İsrail ilişkilerine etkileri üzerinde de durulmaktadır.

1. RUSYA’NIN İSRAİL POLİTİKASINI ŞEKİLLENDİREN TEMEL FAKTÖRLER

1.1. Güvenlik

1.1.1. Rusya ve İsrail’in Ortak Tehdit Algısı: Radikal İslam

Mart 2000’de Putin’in iktidara gelmesi ile birlikte, Rusya Ortadoğu’da yeniden önemli bir aktör olma ve bölgedeki herkesle çalışma hedefine dayalı bir politika geliştirmeye başlamıştır. Rusya’nın İsrail ile yeniden yakın ilişkiler kurma arayışının temelinde yatan sebeplerden biri de ortak tehdit algısıdır. 2000’li yılların başında Radikal İslam’ın Rusya ve İsrail’in ortak tehdidi olarak algılanması bu ülkelerdeki akademik çevrelerce olduğu kadar, devlet zirvesi tarafından da dile getirilmiştir. Nitekim dönemin İsrail Başbakanı Ehud Barak, 2000 yılında Moskova’ya gerçekleştirdiği ziyareti esnasında Radikal İslam’a karşı operasyonel iş birliğinin İsrail ve Rusya’nın ortak bir gündemi olduğunu söylemiştir.² Sonraki yıllarda daha sık vurgulanan bu ortaklık, 9 Mart 2017’de Moskova ziyaretinde Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin’le Kremlin’de bir araya gelen İsrail Başbakanı Benjamin Netanyahu’nun yaptığı konuşmada da dile getirilmiştir. Netanyahu, bu görüşmede Rusya ve İsrail’i birleştiren şeylerden birinin “İslami terörizmle”³ ortak mücadele olduğunu ifade etmiştir.⁴

Nüfusunun yaklaşık %20’si Müslümanlardan oluşan Rusya ne pahasına olursa olsun kendi Müslüman nüfusunun radikal İslamcılığın etkisi altına girmesini istememektedir. 1990’ların sonundan bu yana ve özellikle 11 Eylül 2001’den sonra Moskova ve Tel-Aviv terörizme

²Shlomo Avineri, “Israel-Russia Relations”, *Carnegie Endowment for International Peace*, 2 Nisan 2001, <https://carnegieendowment.org/2001/04/02/israel-russia-relations-pub-659>, (Erişim Tarihi: 9 Mart 2019).

³ Barış dini olan İslam’ın terör ile ilişkilendirilmesi son derece yanlış ve kabul edilemezdir. Küresel medyada 1981’den beri kullanılmakta olan bu bağlantı (sızlık) İslam’a ve Müslümanlara zarar vermektedir. Daha detaylı olarak bakınız. Güliz Uluç, Ayhan Küngerü, “Batı Medyasında Terörün İslam’la İlişkilendirilmesi Sorunu”, *The Journal of International Lingual, Social and Educational Sciences*, 2018, Volume: 4, Number: 2.

⁴“Meeting with Prime Minister of Israel Benjamin Netanyahu”, Kremlin, 9 Mart 2017, <http://en.kremlin.ru/catalog/persons/40/events/54016>, (Erişim Tarihi: 9 Mart 2019).

karşı iş birliğini güçlendirmeye yönelik politikalarını hızlandırmaya başlamıştır.⁵ Ortak tehdit algısı 2000’li yılların başında iki ülke arasındaki ilişkilerde güvenlik boyutunun ön plana çıkmasına neden olmuş ve Rusya ile İsrail arasındaki sınırlı iş birliğini mümkün kılmıştır. Bu bağlamda İkinci İntifada ve Çeçen Savaşı esnasında Rusya ve İsrail’in ortak düşman olarak gördükleri Radikal İslam’a karşı dayanışma ve iş birliği içerisinde oldukları gözlemlenmektedir.

İkinci İntifada

28 Eylül 2000 tarihinde İsrail’de ana muhalefet partisi Likud’un lideri Ariel Şaron’un bine yakın asker ile birlikte Mescid-i Aksa’yı ziyaret etmesi ve ziyaretinde Kudüs’ün sonsuza kadar İsrail’in denetimi altında kalacağını ifade eden bir konuşma gerçekleştirmesi İkinci İntifada sürecini ortaya çıkarmıştır.⁶ El-Aksa İntifadası olarak da bilinen direniş hareketi İsrail’in Gazze’den çekildiği 2005 yılına kadar devam etmiştir.⁷ İkinci İntifada’nın başladığı 2000 yılında Yaser Arafat Moskova’yı ziyaret etmiş ve Rusya, Arafat’a İsrail ile Filistin arasında arabuluculuk yapabileceğini ifade etmiştir.⁸ Ayrıca bu görüşmede Rusya, Filistin halkının kendi kaderini tayin hakkını desteklemesine rağmen şiddet düzeyini yükseltecek bir tek taraflı Filistin bağımsızlık ilanını desteklemeyeceklerini açıkça belirtmiştir.⁹

İkinci İntifada sürecinin Rusya-İsrail ilişkilerine olumlu etkisi İsrail’in Rus-Çeçen savaşındaki yaklaşımı ile de paralellik arz etmektedir. 13 Mart 2002’de İsrail’i ziyaret eden Rusya Federasyonu Konseyi başkanı Sergey Mironov, Afganistan, Çeçenistan ve İsrail’deki saldırıların kaynağının aynı olduğunu vurgulamış ve Filistin yönetimi ile

⁵Pierre Razoux, “The Keys to Understanding the Israel-Russia Relationship”, **Araştırma Raporu**, NATO Defense College, 2008, s.3.

⁶ Abdülkadir Turan, “Kudüs Sorunu”, *Stratejik Düşünce ve Analiz Merkezi*, Mayıs 2018, s.5.

⁷ “Israel’s Disengagement from Gaza and North Samaria (2005)”, Israel Ministry of Foreign Affairs, 15 Ağustos 2015, <https://mfa.gov.il/MFA/AboutIsrael/Maps/Pages/Israels%20Disengagement%20Plan-%202005.aspx>, (Erişim Tarihi: 10 Mart 2019).

⁸ Micky Aharonson, “Relations between Israel and the USSR/Russia”, *The Jerusalem Institute for Strategy and Security*, 1 Mayıs 2018, <https://jiss.org.il/en/aharonson-relations-israel-ussr-russia/>, (Erişim Tarihi: 10 Mart 2019).

⁹ Aharonson, A.g.e.

görüşmeyi reddetmiştir.¹⁰ İkinci İntifada derinleştikçe İsrail yanlısı politika izlemeye başlayan Moskova, İntifada'yı Çeçenistan direnişi ile aynı değerlendirmiştir. İsrail Cumhurbaşkanı Moşe Katzav'ın 23-25 Ocak 2001 tarihlerinde Moskova'ya ziyaretinde Putin ile beraber “teröristlerle müzakere yapılamayacağını” vurgulaması ortak tehdit algısı karşısında ikilinin aynı yaklaşımı sergilediğini göstermektedir.¹¹ Aynı şekilde, İsrail Başbakanı Ariel Şaron, Eylül 2001'de Moskova'ya gerçekleştirdiği ziyaretinde, İkinci İntifada'yı Rusya'nın Çeçenistan'daki durumuna benzetmiş ve Rusya'dan İsrail'in eylemlerine anlayış beklediğini ifade etmiştir.¹² Ancak bu dönemde de Rusya Filistin yanlısı gibi gözükmeye politikasını aksatmamıştır. İsrail'in Batı Şeria'daki yerleşim yerlerini artırma ve güvenlik çiti inşa etme konusunda Rusya Filistin yanlısı görünümünü sürdürmüştür. Rusya 2002-2003 yıllarında İsrail'in Filistin'e saldırılarında İsrail'e karşı tavrını göstermemiş, sadece Arafat ile görüşmesi için Tel-Aviv'e telkinde bulunmuştur.¹³ Ancak Rusya'nın sözde Filistin yanlısı duruşu Arap ülkelerinin desteğini Çeçen ayrılıkçılarından çekme politikası üzerine kurulmuştur.

Putin döneminde Rusya İsrail-Filistin sorununda dengeli bir yaklaşım sergileyerek arabuluculuk rolünü üstlenmeyi hedeflemiştir. Ancak Putin eski Rusya Başbakanı Yevgeni Primakov tarafından kabul edilen tek taraflı Filistin yanlısı yaklaşımın aksine daha çok İsrail yanlısı bir tutum sergilemiştir.¹⁴ Primakov'un aksine Putin, dış politikada İsrail'i Filistin'e tercih etmiştir. Nitekim 13 Ekim 2000'de Rusya Devlet Duması, kabul ettiği bildiride çatışmanın tırmanmasından “aşırılık yanlısı güçleri” sorumlu tutmuştur.¹⁵ Aynı gün, Rusya Güvenlik Konseyi Sekreteri Sergey İvanov, Batı Şeria'daki son şiddet olaylarını Taliban'ın Afganistan ve Orta Asya'daki “artan faaliyetleri” ile ilişkilendirmiştir.¹⁶

¹⁰Елена Супонина, Игорь Максимов, “Сергей Миронов подправил российскую внешнюю политику”, *Время Новостей*, 13 Mart 2002, <http://www.vremya.ru/2002/43/4/20668.html>, (Erişim Tarihi: 11 Mart 2019).

¹¹Mark N. Katz, “Putin's Pro-Israel Policy”, *Middle East Quarterly*, 2005, Sayı 12, No 5, ss. 51-59.

¹² “Sharon, Putin meet in Moscow”, *VOA News*, 27 Ekim 2009, <https://www.voanews.com/archive/sharon-putin-meet-moscow-2001-09-04>, (Erişim Tarihi: 12 Mart 2019).

¹³ Robert O. Freedman, “Russia, Israel and the Arab-Israeli Conflict: The Putin Years”, Middle East Policy Council, Eylül 2010, <https://mepc.org/russia-israel-and-arab-israeli-conflict-putin-years>, (Erişim Tarihi: 30 Mayıs 2020).

¹⁴ Aharonson, A.g.e.

¹⁵ “Duma, Security Council Blame Mideast Violence on 'Extremists’”, *Radio Free Europe Radio Liberty*, 16 Ekim 2000, <https://www.rferl.org/a/1142261.html>, (Erişim Tarihi: 12 Mart 2019).

¹⁶ “Duma, Security Council Blame Mideast Violence on 'Extremists’”.

İkinci Rus-Çeçen Savaşı

İkinci Rus-Çeçen savaşı 7 Ağustos 1999 tarihinde Çeçenistan bölgesinden Şamil Basayev ve İbn el-Hattab'ın komutasındaki militanların Dağıstan'a girmesiyle ateşlenmiştir.¹⁷ 23 Eylül 1999'da, Rusya Devlet Başkanının, "Rusya Federasyonu'nun Kuzey Kafkasya Bölgesi'nde Terörle Mücadele Operasyonlarının Etkinliğini Artırma Tedbirleri" hakkındaki bir kararı ile savaş resmen başlamıştır.¹⁸ 23 Eylül'de Rus hava kuvvetlerinin Çeçenistan'ın başkentini ve çevresini bombalaması ve 30 Eylül'de başlayan kara harekâtı ile devam eden İkinci Rus-Çeçen Savaşı 16 Nisan 2009'da Rusya'nın "Terörle Mücadele Operasyonu" olarak nitelendirdiği harekâtı sona erdirmesiyle bitmiştir.¹⁹

İsrail'in Rusya ile beraber Radikal İslam'ı ortak tehdit olarak algılaması Rus-Çeçen Savaşındaki tutumunu belirleyen en önemli unsurlardan biri olmuştur. Rusya'nın Çeçenistan'daki eylemlerine yönelik İsrail'in desteği hem Rusya hem İsrail için iki ülke arasındaki ilişkiler açısından dikkat çekicidir. 2000 yılının yazında Rusya'yı ziyaret eden İsrail Başbakanı Ehud Barak'ın, Çeçenistan'ın Rusya açısından ulusal ihtilaftan doğan bir iç mesele olduğunu söylemesi²⁰ Rusya'nın İsrail algısında önemli bir değişime yol açmıştır. Rusya'nın Çeçenistan ile mücadelesinde İsrail'in desteği sadece söylem düzeyinde kalmamış, aynı zamanda Eylül 1999'da Moskova'da Çeçenler tarafından gerçekleştirildiği iddia edilen apartman bombalanmasının kurbanlarına tıbbi malzeme göndererek ve yaralı Rus askerlerini tedavi ederek Rusya'ya yardım etmiştir.²¹

Rusya ile ortak düşmana karşı aynı tavrı sergileyen İsrail'in İkinci Rus-Çeçen Savaşı sırasında Rusya'ya yönelik desteği Çeçen ayrılıkçıların söylemleri ile de yakından ilgilidir. Nitekim Şamil Basayev 31 Ağustos 1999 günü Grozni'de dünya kamuoyuna şöyle

¹⁷ Jennifer Cayias, "A Strategic Analysis of The Chechen Wars: The Keystone of Good Leadership", *The Ohio State University*, 2012.

https://www.researchgate.net/publication/251236595_A_Strategic_Analysis_of_The_Chechen_Wars_The_Keystone_of_Good_Leadership. (Erişim Tarihi: 13 Mart 2019). s.57.

¹⁸ "Конфликты между РФ и Чеченской Республикой в 1994-1996/1999-2009 годы", *PIA Новосту*, 18 Nisan 2011. <https://ria.ru/20110418/365668402.html>. (Erişim Tarihi: 14 Mart 2019).

¹⁹ "Режим контр террористической операции в Чечне стал достоянием истории", *PIA Новосту*, 16 Nisan 2009, <https://ria.ru/20090416/168286167.html>. (Erişim Tarihi: 14 Mart 2019).

²⁰ Avineri, A.g.e.

²¹ Robert O. Freedman, "Russian Policy Toward the Middle East Under Yeltsin and Putin", *Jerusalem Center for Public Affairs*, No. 461 September 2001, <http://jcpa.org/article/russian-policy-toward-the-middle-east-under-yeltsin-and-putin/>. (Erişim Tarihi: 14 Mart 2019).

sesleniyordu: “Bu savaş, Volga'dan Don'a kadar tüm Müslümanlar kurtuluncaya kadar sürecek. Bütün dünyayı alevler kaplasa da bu cihada devam edeceğim. Dünyadaki tüm Müslümanlar uyanıyor. Savaş 20-25 yıl sürebilir. Tüm Rusya savaş alanı olacak. Nihai hedefimiz ise Kudüs'ün kurtarılmasıdır.”²² Görüldüğü gibi, Çeçen cihadının temelini oluşturan 'Kudüs kurtarılanaya kadar savaş' ilkesi, Rus-Çeçen Savaşında İsrail'in Rusya'ya desteğinin arkasındaki en önemli nedenlerden biri olmuştur.

1.1.2. Rusya-İsrail Askeri Teknik İş Birliği

Rusya-İsrail askeri iş birliğinin tarihi 1990'lı yıllara dayanmaktadır. Askeri bağların kurulmasına yönelik ilk adım Rusya tarafından 1995 yılında atılmıştır. Aralık 1995'te Rusya Federasyonu Savunma Bakanı General Pavel Grachev'in bir askeri heyet ile İsrail'i ziyareti Rusya ile İsrail arasındaki askeri iş birliğine ilişkin bir Mutabakat Zaptı'nın imzalanması ile sonuçlanmıştır.²³ Mutabakat zaptı iki ülke arasındaki askeri ve teknik konuda iş birliği girişimlerini hızlandırmıştır. Moskova ve Tel-Aviv arasındaki askeri teknik iş birliğinin ilk başarılı örneklerinden biri Mutabakat Zaptı'nın imzalanmasından iki yıl sonra, 1997 yılında geliştirilen Ka-50-2 saldırı helikopteri olmuştur.²⁴ Türkiye ve NATO standartlarının taktik ve teknik gereklilikleri uyarınca geliştirilen Ka-50-2, Rus helikopter şirketi Kamov, devlet şirketi Rosvooruzhenie ve İsraili uçak üreticisi IAI'nin (Israel Aircraft Industries Ltd) ortak çalışmalarının bir sonucu olarak üretilmiştir. Askeri teknolojik iş birliğinin ortak projesinde Rusya Ka-50-2'nin kendisini üretmiş İsrail ise helikopteri aviyonik sistemi ve füze silahlarıyla donatmıştır.²⁵ Ancak Rusya-İsrail ortak projesi Ka-50-2 Türkiye'nin açtığı ihaleyi kazanamamıştır.²⁶ Başlangıçta belirli alanlarda

²² “Kafkasya'daki Rus İşgali ve Kafkasya'nın Siyasi-Sosyal Durumu Hakkında Rapor”, İMKANDER, 2013. <https://www.imkander.org.tr/resim/file/2013/kafkasya.pdf>, (Erişim Tarihi: 15 Mart 2019). s. 25.

²³ Alexander Shulman, “Россия и Израиль: путь к военному сотрудничеству”, *Русская Планета*, 8 Ekim 2013, https://rusplt.ru/policy/sss_russia_izrail.html, (Erişim Tarihi: 15 Mart 2019).

²⁴ Shulman, A.g.e.

²⁵ Shulman, A.g.e.

²⁶ Amir Parto, “Военное сотрудничество России и Израиля”, *Россия сегодня*, 22 Nisan 2013, <https://inosmi.ru/world/20130422/208353961.html>, (Erişim Tarihi: 25 Mayıs 2020).

gerçekleştirilmesi planlanmamış askeri teknik iş birliği havacılık sektöründe yoğunlaşmıştır. Bunun nedeni İsrail'in bu alanda önemli derecede ilerleme kaydetmesidir.

Putin'in iktidara gelmesiyle beraber Rusya'nın dış politikada İsrail'e büyük öncelik tanınması askeri teknik iş birliği alanındaki gelişmeleri de hızlandırmıştır. Rusya ve İsrail'in bu alandaki diğer önemli bir ortaklık projesi Hindistan'ın talebi doğrultusunda üç adet Falcon erken uyarı sisteminin geliştirilmesi ve tedariki olmuştur. 2004 yılında imzalanan 1,1 milyar dolarlık bir sözleşme ile geliştirilmiş proje kapsamında İsrail Havacılık ve Uzay Sanayisi Şirketi'nin bir parçası olan Elta firmasının Falcon hava radar istasyonları Rusya üretimi IL-76TD uçaklarına kurulmuştur.²⁷ Rusya'nın İsrail yapımı insansız hava araçlarına ilgi duyması iki ülke arasındaki askeri teknik iş birliği girişimlerine yeni bir boyut kazandırmıştır.

Drone Anlaşmaları

Rusya insansız hava araçlarının üretimi alanında yerli araştırma ve geliştirmeye öncelik verirken yabancı teknoloji edinmeyi de göz ardı etmemiştir. Bunun amacı aynı zamanda Rusya'da üretilen dronların gelişimini hızlandırmak ve ihtiyaçlarını daha iyi formüle etmek idi.²⁸ Rusya'nın insansız hava aracı ihtiyacı 2008 Ağustos ayında Gürcistan'la yaşanan savaş esnasında Rus ordusunun güvenilir istihbarat eksikliğinden ortaya çıkmıştır. Rusya Genelkurmay Başkanı Kasım 2008'de insansız hava araçlarının olmadığını, iki ya da üç yıl içerisinde bu tür silahları İsrail'den satın alacaklarını duyurmuştur.²⁹ Bu bağlamda Rusya'nın askeri ihalelerden sorumlu savunma bakan yardımcısı Vladimir Popovkin, 10 Nisan 2009'da yaptığı açıklamada, Rusya Savunma Bakanlığının İsrail Havacılık ve Uzay Sanayisi (IAI) ile birden fazla insansız hava aracı satın almak için anlaşma imzaladığını

²⁷Shulman, A.g.e.

²⁸Isabelle Facon, "Proliferated Drones: A Perspective on Russia", *Center for A New American Security*, 2016. <http://drones.cnas.org/reports/a-perspective-on-russia/>, (Erişim Tarihi: 16 Mart 2019).

²⁹"Россия закупит у Израиля беспилотные летательные аппараты", *Вестн.Ру*, 13 Kasım 2008, <https://www.vesti.ru/doc.html?id=223165&cid=7>, (Erişim Tarihi: 16 Mart 2019).

duyurmuştur.³⁰ 53 milyon dolar değerindeki bu anlaşma, Rusya'nın İsrail'den 4 milyon dolar değerinde 2 adet Bird Eye 400, 37 milyon dolarlık 8 adet I Mk 150 (Mark 150)³¹ taktik İHA ve 12 milyon dolarlık 2 adet Searcher Mk II orta menzilli İHA'nın satın alınmasını içermiştir.³² Bu anlaşma ile birlikte İsrail İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Rusya'ya silah ihracatı yapan Fransa dışındaki tek ülke konumuna gelmiştir.³³

Temmuz 2010'da, iki taraf, ilave 36 adet İsrail İHA'sı için 100 milyon dolarlık bir anlaşma yapmayı kabul etmiştir.³⁴ Rusya'nın insansız hava aracı üretimi konusunda yetkili kurumu Oboronprom ve İsrail Havacılık ve Uzay Sanayisi (IAI) arasında 13 Ekim 2010'da Bird-Eye 400 (Zastava) ve Searcher Mk II dronlarının bir lisans altında toplanmasına izin veren 400 milyon dolarlık bir anlaşma imzalanmıştır.³⁵ Bu anlaşma, Rusya'nın üretiminde başarısız olduğu insansız hava aracı teknolojilerinin bu alanda dünyada çok önemli konumda bulunan bir ülke ile beraber üreteceği anlamına gelmekte idi. Rusya'nın 2008 Gürcistan Savaşı ile daha da önemli hale gelen insansız hava aracı arayışı İsrail ile yaptığı anlaşmalar sayesinde son bulmuştur. Moskova, bu anlaşmalar ile gelişmiş teknolojileri sadece satın almakla kalmamış aynı zamanda beraber üretimini de sağlayabilmiştir. Drone üretimi ve geliştirilmesi ile başlayan iş birliği uzay çalışmaları, nanoteknoloji ve askeri teknolojilerin modernizasyonu gibi alanlarda da ortak projeleri beraberinde getirmiştir.

Rus Askeri Teknolojilerinin Modernizasyonu

Rusya'nın askeri teknolojilerinin modernizasyonu konusunda İsrail ile iş birliği girişimleri Putin'in iktidarından önceki yıllara dayanmaktadır. Güvenlik ve ekonomik alanlarda İsrail

³⁰“Russia confirms spy drone deal with Israel”, *SPUTNIK*, 10 Nisan 2009, <https://sputniknews.com/russia/20090410121045416/>, (Erişim Tarihi: 16 Mart 2019).

³¹ Mark kelimesinin kısaltması olan bir askeri adlandırma sistemidir. Donanma, mayın, silah, füze vs. gibi askeri ekipmanların isimlendirilmesinde kullanılır. Detaylı olarak bkz: Army Nomenclature System, http://www.designation-systems.net/usmilav/miscsystems.html#_ArmyNomenclature, (Erişim Tarihi: 30 Mayıs 2020).

³²Dmitry Gorenburg, “Russia-NATO Defense Cooperation”, *Russian Military Reform*, 8 Kasım 2011, <https://russiamil.wordpress.com/tag/russia-nato-defense-cooperation/>, (Erişim Tarihi: 18 Ekim 2019).

³³ “Russian-Israeli Cooperation: Putin Pays Netanyahu a Visit”, *Arab Center for Research and Policy Studies*, 24 Temmuz 2012, <https://www.dohainstitute.org/en/PoliticalStudies/pages/russian-israeli-cooperation-putin-pays-netanyahu-a-visit.aspx>, (Erişim Tarihi: 16 Mart 2019).

³⁴Gorenburg, A.g.e.

³⁵ “Russia, Israel Sign \$400mln Drone Deal”, *The Palestine Chronicle*, 14 Ekim 2010, <http://www.palestinechronicle.com/russia-israel-sign-400mn-drone-deal/>, (Erişim Tarihi: 16 Mart 2019).

ile ilişkilere önem veren Rusya Federasyonu askeri teknolojilerin modernizasyonu konusunda İsrail'e ihtiyaç duymuştur. Yukarıda da değinildiği gibi bu bağlamda Rusya ile İsrail arasında 1995 yılında savunma sanayisinde karşılıklı ilişkilerin geliştirilmesini içeren anlaşma çok önemlidir.³⁶ Rus yetkilileri, Rusya'nın İsrail ile askeri teknik işbirliğinin savunma ürünleri için yeni pazarlara (özellikle NATO ülkelerinin pazarlarına) ortak erişim, Rus silahlarının NATO standartlarına uyarlanması, silah ürünlerinin yapımında en son teknolojiye erişim sağlama, özellikle eski silahların modernizasyonu için sunulan silah ve hizmet yelpazesinin genişletilmesi gibi avantajları beraberinde getireceğine inanmıştır. Nitekim dönemin Rusya Federasyonu Devlet Başkanı yardımcısı Boris Kuzyk 1997 yılında, Rusya ile İsrail arasında A-50 uzun menzilli bir radar algılama uçağının (DRLO) üretilmesi için imzalanan sözleşmeyi iki ülke arasında pratik askeri-teknik iş birliğinin başlangıcı olarak nitelemiştir.³⁷

Rusya hem basında hem de önemli yüksek düzeyli toplantılarda, yedek parça pazarındaki çabalarını artırma ve Sovyet (Rus) askeri donanımlarını modernize etme ihtiyacının önemli bir görev olduğunu ve İsrail ile modernleşme alanında iş birliği kurmaya çalıştığını vurgulamıştır. İsrail tarafından ise Netanyahu hükümeti, Rusya'yı stratejik ortağı yapma niyetini ve bunun ortak projelerin hayata geçirilmesine izin vereceğine inandığını belirterek bu çalışmayı en aktif şekilde yürütmüştür. İsraili yetkililerin Rus ortaklarla çözmeye çalıştıkları önemli bir sorun, eski Sovyetler Birliği'nin dünya çapındaki müşterilerine sattığı yaklaşık 3.500 MiG-21 avcı uçağının modernizasyonu ve geliştirilmesi programında ortak iş birliğidir. Sorun, Romanya'ya satılan MiG-21 uçaklarında yaşanan teknik sorunlar nedeniyle bu ülkenin 14 uçak ve sekiz pilot kaybı yaşaması ile ortaya çıkmıştır. Rusya Romanya'nın yaşadığı bu teknik sorunların İsraili ortağı Elbit şirketinin uçakların inşasına başarısız müdahalesinin bir sonucu olduğunu iddia etmiş ve ortağı Elbit şirketini sorumlu tutmuştur.³⁸ Bununla birlikte, Rus tarafı, sorunun uzlaşma ile çözümü için umudunu korumuştur. Bu bağlamda İsrail, Eylül 2002 sonunda İsrail Başbakanı Ariel Şaron'un Moskova ziyareti sırasında Rusya'ya gelecekte Sovyet yapımı uçağın İsrail firmaları

³⁶Razoux, A.g.e. s.4.

³⁷ В.Б. Козюлин, "ВТС: российско-израильское противостояние", *Ядерный контроль № 1*, 2003, s.6.

³⁸ В.Б. Козюлин, s.14.

tarafından modernizasyonu alanındaki ilişkileri düzenlemesini sağlayacak bir anlaşma yapılması teklifinde bulunmuştur.³⁹

1.1.3. Rusya'nın İsrail Politikasında Güvenlik Unsuru Olarak İran

Putin döneminde Rusya'nın İsrail politikasının belirlenmesinde temel faktörlerden biri de Rusya'nın İran ile ilişkileridir. Rusya'nın İran ile ilişkileri tarihsel açıdan İsrail'in kurulmasından da önceki yıllara dayanmaktadır. Rusya'nın İran Nükleer Sorununa yönelik tutumu, Rusya-Hizbullah ilişkileri, Rusya ve İran'ın Suriye'deki koordinasyonu ve Rusya ile İran arasındaki silah ticareti Moskova'nın İsrail politikasında karşılaştığı engeller olarak nitelendirilebilmektedir.

Rusya'nın İran Nükleer Sorununa Yaklaşımı

Rusya İran'ı geleneksel bir ortak ve iyi bir komşu olarak görmekte, bölgede güvenliği ve karşılıklı anlayışı güçlendirmek adına Tahran'la Rus ve İran halklarının yararına olan dostça ilişkilerini daha da güçlendirmeyi taahhüt etmektedir. P5+1 ile İran arasında Nükleer görüşmelerin gündeme geldiği zamanlarda Rusya, Uluslararası Atom Enerji Ajansı'nın nükleer programının barışçıl doğasını doğrulaması yoluyla, nükleer yakıt çevrimi için uranyum zenginleştirme hakkı olduğunu savunmuştur.⁴⁰ Rusya, İran'ın uranyum zenginleştirmesine prensipte karşı çıkmasa da bu politikanın İran'ın menfaatine olmadığını, dolayısıyla alternatif çözümler üzerinde çalışılmasının gerekliliğini desteklemektedir. Moskova, bir yandan da nükleer yakıtın kendisi tarafından temin edilebileceği bir formül konusunda önerilerde bulunmaktadır. Rusya, İran'ın nükleer çalışmalarında aktif olarak yer almak ve İran'ın nükleer programının her aşamasında söz sahibi olmak istemektedir.⁴¹

³⁹ В.Б. Козюлин, ss.6-14.

⁴⁰ "Russian Approaches Towards the Iranian Nuclear Programme", <https://www.rusemb.org.uk/in4b/>, (Erişim Tarihi: 23 Mart 2019).

⁴¹ Talha Köse, "İran Nükleer Programı ve Orta Doğu Siyaseti: Güç Dengeleri ve Diplomasinin İmkânları", *SETA Yayınları III*, Ağustos 2008, s.48.

Rusya İran'ın uranyumun yakıt olarak işlenmesi konusunda tamamen bağımsız hareket etmesini desteklemese de bu, Moskova'nın İran'a yönelik pratik bir politika oluşturmasını engellememiştir. Kremlin'in Tahran ile ilişkilerinde asıl mesele, İran'a yakıt çevrimi konusunda baskı yaparken ne gibi parametrelerin tolere edilebileceğidir. ABD'nin aksine, İran'la büyük siyasi ve ekonomik çıkarlara sahip olan Rusya için İran aynı zamanda Rus barışçıl nükleer teknolojisinin ve silah ihracatının ana alıcılarından biri konumundadır. Ayrıca Rusya açısından İran, Güney ve Kuzey Kafkasya ve Orta Asya'da Türkiye'nin, ABD'nin ve Vahhabizmin genişleyen etkisine jeopolitik bir denge olarak görülmektedir.⁴² Bu nedenle, Rusya Federasyonu ABD'nin politikalarının aksine 1995 yılında İran'la Buşehr'deki reaktörlerden birinin 4 yıl içinde tamamlanması için 800 milyon dolarlık bir anlaşma imzaladığını ilan etmiş ve söz konusu reaktör 2010 yılında tamamlanmıştır.⁴³ Dönemsel olarak Rusya'nın İran Nükleer sorununa yaklaşımı farklılık göstermiş, Rusya bu konuda ilkesellikten ziyade pragmatist bir politika izlemiştir. Rusya, 2005 yılında Buşehr nükleer santralinden nükleer yakıtın dönüşümü ve yeniden işlenmesi konusunda İran ile bir anlaşmaya varmıştır. Ayrıca Moskova, Tahran'ı Rusya topraklarında İran'ın nükleer enerji endüstrisi için güvenilir bir düşük zenginleştirilmiş uranyum arzı sağlayacak olan uluslararası bir uranyum zenginleştirme merkezi üzerinde ortak bir girişim başlatması için razı etmeye çalışmıştır.⁴⁴

Rusya, Medvedev döneminde Washington'la İran konusunda daha koordine hareket ederken bile Tahran'la uzlaşma kapısını tamamen kapatmamış, hatta 2010 yılında Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nde yeni ve genişletilmiş yaptırımlar konusunda İran'ın aleyhine oy kullanmasına rağmen Tahran ile ekonomik ve diplomatik bağlarını koparmamıştır. Aynı zamanda Rusya, İran'ın Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme

⁴²Alexei Arbatov, "Russia and the Iranian Nuclear Crisis", *Carnegie Endowment for International Peace*, 23 May 2006, <https://carnegieendowment.org/2006/05/23/russia-and-iranian-nuclear-crisis-pub-18364>, (Erişim Tarihi: 23 Mart 2019).

⁴³Murat Jane, "İran'ın Nükleer Politikasının Gelişimi ve Uygulanan Ambargo ve Yaptırımların Dış Politikasına Etkilerinin Analizi", Ekim 2017, İran Özel Sayısı, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/391624>, (Erişim Tarihi: 24 Mart 2019). s.273.

⁴⁴ Arbatov, A.g.e.

Antlaşması'nın (NPT) taahhütlerine uyması ve Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı (IAEA) gözlemcileri ile tamamen iş birliği yapması konusunda ısrar etmeye devam etmiştir.⁴⁵

Rusya-Hizbullah İlişkileri

Rusya'nın İsrail politikasını belirleyen temel parametrelerden biri de İran'ın desteklediği Hizbullah'tır. Hizbullah, Birinci Lübnan Savaşında İsrail'in Güney Lübnan'ı işgalinin ardından, ABD'nin ve İsrail'in Lübnan'daki varlığına karşı öncü birlik olarak 1982 yılında kurulmuştur.⁴⁶ Dini lider Şeyh Muhammed Hüseyin Fadlallah'ın desteği ile kurulan ve 1985 yılında resmi olarak yayınladığı manifesto ile İranlı dini lider Humeyni'ye bağlılık yemini eden örgüt, kuruluşundan beri İran'la sıkı işbirliği içerisinde olmuştur.⁴⁷ ABD ve İsrail'e karşı tutumu, İran ile ilişkileri ve gerçekleştirdiği saldırılar ve faaliyetlerinden dolayı Hizbullah 11 Nisan 1996 tarihinde İsrail tarafından terör örgütü olarak ilan edilmiştir.⁴⁸

İsrail'in tutumundan farklı olarak Rusya pragmatist yaklaşımını Hizbullah konusunda da sergilemektedir. Nitekim Rusya Dışişleri Bakanı Yardımcısı Mikail Bogdanov, Ekim 2015'te katıldığı bir basın toplantısında Rusya'nın Hizbullah'ı terör örgütü olarak görmediğini ve onunla temaslarını ve ilişkilerini sürdürdüklerini belirtmiştir.⁴⁹ Rusya Dışişleri Bakanı Yardımcısı aynı zamanda, Hizbullah'ın hem demokratik olarak seçildiğini hem de meşru siyasal ve toplumsal güç olduğunu ifade etmiştir. Bogdanov'a göre

⁴⁵ John W. Parker, "Russia and the Iranian Nuclear Program: Replay or Breakthrough?", Institute for National Strategic Studies Strategic Perspectives, No. 9, Mart 2012, <https://inss.ndu.edu/Portals/68/Documents/stratperspective/inss/Strategic-Perspectives-9.pdf>, (Erişim Tarihi: 24 Mart 2019). s.1.

⁴⁶ "Hezbollah, the 'Party of God'", *YnetNews*, 31 Temmuz 2006, <https://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-3284023,00.html>, (Erişim Tarihi: 25 Mart 2019).

⁴⁷ Gary C. Gambill, Ziad K. Abdelnour, "Hezbollah: Between Tehran and Damascus", Middle East Intelligence Bulletin, Şubat 2002, Vol. 4, No. 2, https://www.meforum.org/meib/articles/0202_11.htm, (Erişim Tarihi: 25 Mart 2019).

⁴⁸ "Hizbullah", *Israel Ministry of Foreign Affairs*, April 11, 1996, <http://www.mfa.gov.il/mfa/mfa-archive/1996/pages/hizbullah%20-%2011-apr-96.aspx>, (Erişim Tarihi: 26 Mart 2019).

⁴⁹ "Russia Says Hezbollah, Hamas Aren't Terrorist Groups", *Moscow Times*, 16 Ekim, 2015, <https://www.themoscowtimes.com/2015/11/16/russia-says-hezbollah-hamas-arent-terrorist-groups-a50783> (Erişim Tarihi: 27 Mart 2019).

Rusya'nın Hizbullah'ı terör örgütü olarak görmemesinin bir nedeni de Hizbullah'ın Rusya Federasyonu'na yönelik herhangi bir terör eylemi gerçekleştirmiş olmamasıdır.⁵⁰

Rusya'nın Hizbullah'a yönelik bu tutumunun bir nedeni de örgütün İran ve Esad Rejimi ile olan ilişkileridir. Hizbullah'ın Esad Rejiminin yanında yer alması ve Rusya'nın da Suriye'ye müdahalesi ile birlikte Rusya-Hizbullah ilişkilerinin gelişimi hızlanmıştır. Nitekim bazı Hizbullah komutanları demeçlerinde Rusya'nın stratejik müttefikleri olduğunu, hatta Rusya'nın Hizbullah'a silah verdiğini ifade etmiştir.⁵¹ İsraili analistler kimi zaman Rusya'yı doğrudan veya dolaylı olarak Hizbullah ile işbirliği yapmakla suçlamış, Rusya'nın Suriye'de örgütün askerlerini Rus teknolojileri konusunda eğittiğini vurgulamıştır.⁵² Ayrıca, Lübnan'da Hizbullah Partisi⁵³ milletvekili Navaf el-Musavi, Lübnan Hükümetini ABD ile silah ticareti konusunda eleştirmiş ve hükümete Rusya ile stratejik müttefik olma konusunda telkinde bulunmuştur. Musavi, Suriye'nin Rusya Federasyonu ile iş birliği yaptığı halde, Lübnan'ın neden hava sahasını Moskova'ya açmadığını sorgulamış ve Rusya Federasyonu'nun askeri üslerine ihtiyaçları olduğunu vurgulamıştır.⁵⁴

Rusya-İran İş birliği Alanı Olarak Suriye

İran ve Rusya, tarihsel olarak birbirlerinin jeopolitik hırslarına karşı temkinli davranırsa da 19. Yüzyılda Güney Kafkasya'da verdikleri karşılıklı güç mücadeleleri ve 20. yüzyılda İran'ın Kuzeyindeki Rus etkisi, iki güç arasındaki ortaklığı neredeyse imkânsız hale

⁵⁰“Russia Says Hezbollah, Hamas Aren't Terrorist Groups”, *Moscow Times*. 16 Ekim, 2015.

⁵¹Jesse Rosenfeld, “Russia Is Arming Hezbollah, Say Two of the Group's Field Commanders”, *Daily Beast*, 11 Ocak, 2016, <https://www.thedailybeast.com/russia-is-arming-hezbollah-say-two-of-the-groups-field-commanders>.(Erişim Tarihi: 28 Mart 2019).

⁵² Avi Issacharoff, “Thanks in no small part to Russia, Hezbollah is now a full-fledged army”, *Times of Israel*, June 30, 2016, <https://www.timesofisrael.com/thanks-in-no-small-part-to-russia-hezbollah-is-now-a-full-fledged-army/>. (Erişim Tarihi: 28 Mart 2019).

⁵³Lübnan siyasal hayatında meşru olarak faaliyet gösteren Hizbullah Partisi 6 Mayıs 2018 seçimlerinde 128 sandalyeden 13'nü kazanarak Lübnan Meclisinde varlığını sürdürmektedir. “A Snapshot of Parliamentary Election Results”, <http://www.lcps-lebanon.org/publications/1553851924-parliamentary-election-1-eng.pdf>, (Erişim Tarihi: 28 Mart 2019).

⁵⁴Mehnad Al-Haj Ali, “Хезболла тоже хочет Россию”, *Россия сегодня*, 4 Nisan 2018, <https://inosmi.ru/politic/20180404/241901752.html>,(Erişim Tarihi: 29 Mart 2019).

getirmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra varisi Rusya Federasyonu İran ile iş birliğine meyilli olmuştur. Putin'in iktidara gelmesiyle birlikte Rusya'nın İran politikası, İran'ın nükleer sorununa yaklaşımı, ABD karşıtı jeopolitik dayanışma, enerji alanında iş birliği, Güney Kafkasya ve Hazar Denizi'nde derin ortaklık ve ekonomik ve askeri iş birliği gibi temel saikler üzerinden geliştirilmiştir. Bu parametrelerin yanı sıra Rusya-İran iş birliğinin sembolü haline gelmiş alanlardan biri de Suriye'dir. 2011'den bu yana Suriye'de yaşanan gelişmeler ve ABD'nin Moskova ve Tahran üzerindeki baskısı iki ülke arasındaki iş birliğini güçlendirmiştir. Temelinde Batının ve özellikle de ABD'nin Suriye'de nüfuz kazanımını engellemek gibi bir ortak hedefi barındıran Rusya-İran iş birliği jeopolitik uyumun bir sembolüne dönüşmüştür.⁵⁵

İki ülke arasındaki ortaklık kimi zaman inişli çıkışlı seyretmiş, ancak Rusya ve İran kendi ulusal çıkarları dışındaki konularda temkini elden bırakmamıştır. Nitekim 10 Haziran 2010'da BM Güvenlik Konseyi'nin İran'a karşı yaptırımlar öngördüğü 1929 Sayılı⁵⁶ kararında Rusya İran'ın aleyhinde oy kullanmasına rağmen, Rusya Dışişleri Bakanlığı Birinci Yardımcısı Andrey Denisov, Güvenlik Konseyi'nin yaptırım kararında tüm alanlardaki bütün işbirliğinin durdurulmasını isteyen bir madde bulunmadığını ve İran'la yapılan askeri işbirliğinin askıya alınmayacağını belirtmiştir.⁵⁷ 2011'den bu yana Suriye her ne kadar Rusya-İran işbirliğinin sembolü haline gelmiş olsa da müttefiklerin hedefleri ulusal çıkarları doğrultusunda farklılık göstermektedir. Rusya'nın stratejisi temel olarak Esad Rejimini sekteye uğratabilecek istikrarsızlık unsurlarını ortadan kaldırmaya ve ABD'nin askeri müdahalelerini önleyerek nüfuzunu kırmaya ve Suriye'de bulunan askeri üslerini korumaya odaklanmıştır. Bu nedenle Rusya, Eylül 2015 askeri müdahalesini ülkede istikrarı sağlamak ve Batıyı, Beşar Esad'ı devirmeye yönelik güç kullanımından caydırmak için gerekli bir önlem olarak görmektedir. Rusya, aynı zamanda Suriye müdahalesinin ülkesini Orta Doğu'da kolektif güvenlik için vazgeçilmez bir garantör kılma hedefine

⁵⁵Emil Avdaliani, "Iran-Russia Cooperation Grows Beyond Syria", 10 Ocak 2019, <http://georgiatoday.ge/news/14035/Iran-Russia-Cooperation-Grows-Beyond-Syria>, (Erişim Tarihi: 29 Mart 2019).

⁵⁶Salvator Cusimano, "GPF Exclusive: Security Council Passes New Sanctions amid Allegations of Systematic Injustice", 10 Haziran 2010, <https://www.globalpolicy.org/security-council/index-of-countries-on-the-security-council-agenda/iran/49197.html>, (Erişim Tarihi: 30 Mart 2019).

⁵⁷"Rusya: İran'la askeri iş birliğini durdurmuyacağız", *Yakın Doğu Haber*, 17 Haziran 2010, http://www.ydh.com.tr/HD7995_rusya--iranla-askeri-isbirligini-durdurmuyacagiz.html, (Erişim Tarihi: 30 Mart 2019).

ulaşma yolunda atılmış bir adım olduğunu düşünmektedir.⁵⁸ Buna karşın İran, Orta Doğu'daki etki alanını genişletmeye, İsrail'e karşı kendi savunma alanını güçlendirmeye ve Suudi Arabistan'ın Arap dünyasındaki nüfuzunu azaltmaya odaklanmaktadır.⁵⁹

Suriye'de Rusya'nın İran'ı müttefiki olarak görmesinin nedeni hem İran'ın Esad'ın yanında olması hem de İran'ı örnek bir ülke olarak görmesidir. Geleneksel Arap liderleri, Mısır, Irak ve Suriye iç krizlerle ve bölgesel karışıklıkla başa çıkmak için mücadele ederken, İran hem içeride hem de dışarıda nispeten güçlü konumdadır. Bu da İran'ın Suriye'de Rus çıkarlarını artırabilecek işlevsel bir devlet olarak istikrarlı bir aktör olarak görünmesini sağlamaktadır. İran'ın diğer bir müttefiklik işlevi ise bölgede ABD karşıtı tutumudur. İran ve Rusya'nın ortak hedefi, Esad rejimini, en azından şimdilik, kendi ana çıkarlarını güvence altına almanın bir aracı olarak korumaktır. İran için Esad Rejiminin bölgede Hizbullah'a ulaşmak için koridor görevi gören araçsal değeri vazgeçilmezdir.⁶⁰

Moskova'nın Eylül 2015'te Suriye'ye müdahalesi, Esad'ın pozisyonunu ve İran'ın Suriye'deki Devrim Muhafızları Ordusu operasyonlarını güçlendirmek için kritik öneme sahip olmuştur. İran, bölgesel destekli muhalif grupların stratejik kazanımlar sağladığı ve Esad'ın köşeye sıkıştığı bir zamanda Rusya'yı Suriye'ye müdahale için teşvik etmiş ve bu konuda başarılı olmuştur. Kremlin, Ağustos 2016'da Tu-22M3 bombardıman uçaklarının Suriye'deki hedeflere İran'dan saldırılar başlattığını açıklaması ile Moskova ve Tahran birleşik askeri çabalarını derinleştirme taahhüdünün altını çizmiştir. Bu hamle iki müttefikin, Halep'te savaşılan muhalif gruplara Batılı ve bölgesel güçlerin artan desteğine doğrudan tepkileri olmuştur. İran'ın Rus birliklerinin Hamedan'daki Şahid Nojeh Hava Üssü'nü kullanmalarına izin verme kararı, İslam Cumhuriyeti'nin benzeri görülmemiş bir hamlesi olmuş ve Tahran bu adımla, Suriye'de üstünlüğü güvence altına almanın bölgesel

⁵⁸Samuel Ramani, "How Strong is the Iran-Russia 'Alliance'?", *The Diplomat*, 9 Şubat 2018, <https://thediplomat.com/2018/02/how-strong-is-the-iran-russia-alliance/>, (Erişim Tarihi: 31 Mart 2019).

⁵⁹Emmanuel Karagiannis, "İran'ın bölgesel güç olarak yükselişi: Şiilerin güçlendirilmesi ve buna bağlı kısıtlamalar", *NATO Review*, 24 Şubat 2016, <https://www.nato.int/docu/review/tr/articles/2016/02/24/iranin-boelgesel-guec-olarak-yuekselisi-siilerin-gueclendirilmesi-ve-buna-bagli-kisitlamalar/index.html>, (Erişim Tarihi: 31 Mart 2019).

⁶⁰Ellie Geranmayeh, Kadri Liik, "The new power couple: Russia and Iran in the Middle East", *European Council on Foreign Relations*, 13 Eylül, 2016, https://www.ecfr.eu/publications/summary/iran_and_russia_middle_east_power_couple_7113#, (Erişim Tarihi: 1 Nisan 2019).

dış politikası için çok önemli olduğunu göstermiştir.⁶¹ Rusya Mart 2016'da Suriye'den kısmen çekilmeye karar verdiğinde⁶² bile Tahran, iş birliğinin devam edeceğinin sinyalini vermiştir. İran dini lideri Ayetullah Ali Hamaney'in Başdanışmanı Ali Ekber Velayeti, Rusya'nın Suriye'deki güçlerini azaltmasının, İran, Rusya, Suriye ve Hizbullah gibi müttefik güçler arasındaki genel işbirliğini değiştirmeyeceğini söylemiştir.⁶³ Velayeti, aynı zamanda "Rusya'nın Suriye'de kendi üslerinin olduğunu ve sadece hava kuvvetlerinin sayısını azaltacaklarını, ama herhangi bir durumda gerektiği zaman teröristlerle mücadeleye katılacağını" ifade etmiştir.⁶⁴

1.1.4. Rusya'nın Filistin Politikası

Rusya Federasyonu'nun Ortadoğu'daki Arap-İsrail sorununa yaklaşımı pragmatist dış politika çerçevesinde dönemselsel olarak farklılık göstermiştir. Yaklaşık 60 sene içinde Moskova bazen İsrail'in bazen de Filistin'in tarafında olmuştur. Bazı uzmanlar son dönemlerde Kremlin'in Arap-İsrail çatışmasının barışçıl çözümü için tarafsız ve dengeli bir dış politika izlediğini iddia etmektedir. Rusya kendi dış politika doktrininde, Arap-İsrail sorununun en kısa zamanda çözülmesi ve İsrail ile barış içinde yaşayan bağımsız Filistin devletinin kurulması için çaba harcayacağını dile getirilmiştir.⁶⁵ Ancak İsrail Rusya'nın bu doktrinden memnuniyetsizliğini zaman zaman dile getirmiştir.

Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından Orta Doğu Rusya ve Batı arasındaki rekabet alanı olma özelliğini kısmen kaybetmiştir. Ancak Ekim 1991'de SSCB ile İsrail arasındaki diplomatik ilişkiler yeniden kurulması⁶⁶ Rusya'nın Ortadoğu'ya dönüş sinyallerinden

⁶¹Ellie Geranmayeh, Kadri Liik, A.g.e.

⁶²"Putin neden Suriye'den çekilme kararı aldı?", BBC Türkçe, 15 Mart 2016, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/03/160315_rusya_suriye_cekilme_analiz, (Erişim Tarihi: 2 Nisan 2019).

⁶³"Hamaney: İran, Rusya, Suriye ve Hizbullah arasındaki işbirliği değişmeyecek" *Yeni Akit*, 15 Mart 2016, <https://www.yeniakit.com.tr/haber/hamaney-iran-rusya-suriye-ve-hizbullah-arasindaki-isbirligi-degismeyecek-147731.html>,(Erişim Tarihi: 2 Nisan 2019).

⁶⁴"Hamaney: İran, Rusya, Suriye ve Hizbullah arasındaki iş birliği değişmeyecek" *Yeni Akit*, 15 Mart 2016.

⁶⁵Abzal Dosbolov, "Arap-İsrail sorununda Rusya Federasyonu'nun Rolü", *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, 2014, Cilt.2 No.1, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/203077>, (Erişim Tarihi: 2 Nisan 2019), s.6.

⁶⁶ SSCB 10 Haziran 1967'de İsrail ile diplomatik ilişkilerini kesmiştir. 18 Haziran 1967'de SSCB'nin İsrail Büyükelçisi D. Sergey Dmitriyevich Chuvakhin'in liderliğindeki büyükelçiliğin tüm personeli Haifa'daki elçilik binasını boşaltmış ve SSCB İsrail ile diplomatik ilişkilerini sonlandırmıştır. Ekim 1991'e kadar SSCB ile İsrail arasında diplomatik ilişki

olmuştur. 1980'lerin sonuna doğru o zamana kadar İsrail devletini tanımayan FKÖ'ye bağlı örgütler bağımsız Filistin devletinin kurulması için İsrail ile diyaloga geçmeye hazır olduklarını belirtmiştir. Bu durumu fırsat olarak gören SSCB, Orta Doğu'daki sorunların çözümü için 3 Kasım 1991'de Madrid'de düzenlenen konferansa katılmıştır. Bu konferansta çatışan taraflar bir araya getirilmiştir.⁶⁷ 1990'lı yılların ikinci yarısında barış süreci yavaşlamaya başlamıştır. 1996'da Orta Doğu uzmanı Evgeniy Primakov'un Dışişleri bakanı olmasıyla beraber Rusya Federasyonu'nun Orta Doğu'ya resmen dönüşü başlamıştır. Mart 1996'da Rusya Federasyonu devlet başkanı Boris Yeltsin Mısır'daki bir konuşmada Madrid Barış Konferansı'nın yeniden gerçekleştirilmesini teklif etmiştir. 1996-1997 yıllarında Primakov Orta Doğu ülkelerine yaptığı ziyaretlerde bölgedeki krizin sona ermesi için şiddetin durdurulması ve "toprak karşılığında barış" ilkesine dayanan barış müzakereleri sürecinin daha da hızlanması gerektiğini savunmuştur. Primakov Rusya Federasyonu'nun artık Orta Doğu barış sürecinde daha da aktif olacağını söylese de İsrail barış sürecine Rusya'nın katılmasını istemediğini bildirmiştir.⁶⁸ Rusya İsrail-Filistin sorununda Kudüs meselesinin barış sürecinin son aşamasına bırakılması gerektiğini öne sürmektedir. Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov'a göre Kudüs ikiye bölünmeli ve Batı Kudüs İsrail'in, Doğu Kudüs ise Filistin'in elinde olmalıdır.⁶⁹

Rusya'nın Hamas Politikası

Rusya'nın Hamas politikası, Hamas'ın ABD ve Avrupa'da terör örgütü olarak sayılması sebebiyle büyük öneme sahiptir. ABD ve İsrail'in Moskova'yla Hamas'ın yakın ilişkisine olan muhalefetine rağmen, Rusya-Hamas ilişkileri kurulduğundan bu yana gelişmektedir. Rusya-Hamas ilişkileri, Putin'in Cumhurbaşkanlığının ikinci döneminde kurulmuştur.

olmamıştır. Detaylı olarak bakınız: Ronen Bergman, "How the K.G.B. Started the War That Changed the Middle East", New York Times, Haziran 2017, <https://www.nytimes.com/2017/06/07/opinion/how-the-kgb-started-the-war-that-changed-the-middle-east.html>, (Erişim Tarihi: 22 Aralık 2019). Alexander Lokshin, "Дорога в четыре года: из истории восстановления дипломатических отношений между Советским Союзом и Израилем", Лехаим, 17 Aralık 2019, <https://lechain.ru/academy/doroga-v-chetyre-goda-iz-istorii-vosstanovleniya-diplomaticheskikh-otnoshenij-mezhdu-sovetskim-soyuzom-i-izrailem/>, (Erişim Tarihi: 22 Aralık 2019).

⁶⁷ Abzal Dosbolov, A.g.e. s.4.

⁶⁸ Abzal Dosbolov, A.g.e. s.5.

⁶⁹ Abzal Dosbolov, A.g.e. s.6.

2006'da Hamas'ın Filistin parlamento seçimlerinde kazandığı zafer, Rusya'nın Hamas'la diyaloga girmesine fırsat vermiştir. Putin bir basın toplantısında, Hamas'ın Filistin seçimlerindeki zaferini Ortadoğu'daki ABD diplomasisine ağır bir darbe olarak nitelendirmiştir.⁷⁰ Rusya'nın Ortadoğu'daki bütün aktörlerle diyalog halinde olması arabuluculuk rolünü güçlendirmektedir. Bu nedenle Rusya, Hamas ile de ilişkiler kurarak Araplar ve İsrail arasında arabuluculuk rolü oynamayı planlamaktadır. Rusya'nın Hamas ile ilişki kurmasındaki diğer hedeflerinden biri de Çeçen sorununu uluslararası toplumun gözünde küçültmektir. Öte yandan, Moskova'nın Hamas'a yaklaşımı Rusya-İsrail münasebetlerini olumsuz etkilemiştir.

Vladimir Putin, daha 2006'da Filistin'de seçimleri kazanan Haması terör örgütü olarak görmediğini, Hamas ile ilişkileri kesmeyeceğini ve Hamas'ın seçilmesinin ABD dış politikasının büyük bir başarısızlığı olduğunu söylemiş, ardından Hamas yöneticilerini Moskova'ya davet etmiştir.⁷¹ Filistin'deki seçimlerden hemen sonra Türkiye, İran, Suriye ve Mısır Filistin ile ilişkilerini devam ettireceklerini açıklamıştır. Putin'in yaptığı açıklama ise, bu ülkelerin içerisine Rusya'nın da dâhil olduğunu göstermiştir. Her ne kadar Batı basını, Moskova'nın Hamas ile münasebetlerini, sadece Rusya'nın Batı ile nüfuz mücadelesi olarak yorumlasa da Putin'in Hamas ile münasebetler tesis ederek, İsrail-Filistin sorununda söz sahibi olmak istemektedir. Kremlin'in bu tutumu, hiç şüphesiz Rusya'nın Arap dünyasındaki saygınlığını da arttırmaktadır. Hamas ile münasebetler, bir taraftan İsrail ile ilişkilerde belirli güvensizliğe yol açsa da bu hamle aynı zamanda Rusya'nın Ortadoğu'da hareket alanını genişletmektedir.⁷²

⁷⁰“HAMAS'ın Seçim Zaferi ve Rusya'nın Ortadoğu Hamlesi”, Stratejik Yorum No: 210, TASAM, 13 Şubat 2016, https://tasam.org/tr-TR/Icerik/357/hamasin_secim_zaferi_ve_rusyanin_ortadogu_hamlesi, (Erişim Tarihi: 3 Nisan 2019).

⁷¹ Ariel Cohen, “US Should Warn Russia Overtly “Soviet” Middle East Policy”, The Heritage Foundation, 7 Mart 2006. <https://www.heritage.org/europe/report/us-should-warn-russia-over-its-soviet-middle-east-policy>, (Erişim Tarihi: 4 Nisan 2019).

⁷² İlyas Kamalov, “Rusyanın Ortadoğu Politikası”, *ORSAM Rapor No: 125*, Temmuz 2012, s.12.

1.2. Ekonomi

1.2.1. Ticaret

Rusya-İsrail ilişkilerinin temelinde ve gelişiminde diğer etkenler kadar olmasa da ekonomi faktörü de belirli bir yere sahiptir. 2017 yılı itibariyle İsrail, Rusya'nın toplam ihracatının %0,5'ini oluşturan en büyük 41. ihracat pazarı iken, ithalatta ise %0,3 ile 42. tedarikçi konumundadır. Buna rağmen Rusya ile İsrail arasındaki ikili ticaret hacmi artan bir eğilim izlemektedir. Mineraller ve değerli metaller 2017 yılında Rusya'nın İsrail'e olan toplam ihracatının neredeyse %70'ni geçmektedir. Rusya'nın İsrail'e ihracatı 2017 yılına kadar siyasi ve bölgesel politikaların gölgesinde dalgalı seyretse de 2017 yılında son yılların zirvesine ulaşmıştır. Rusya'nın 2017'de İsrail'e ihracatı, 2016'ya göre %13,6 artışla 1.669 milyon dolara ulaşmıştır.⁷³ 2018 yılına gelince, Rusya'nın İsrail'e ihracatı, 2017'ye göre %17 artarak 1.954 milyon dolar olmuş ve bununla birlikte İsrail 2018'de Rusya dış ticaretindeki payını arttırarak %0.42 ile Rusya'nın en büyük 41. ticaret ortağı olmuştur.⁷⁴Buna karşılık Rusya'nın İsrail'den ithalatı giderek artan ihracatının aksine azalan bir eğilim izlemektedir. Rusya'nın 2018'de İsrail'den yaptığı ithalat, 2017'ye göre %7,23 azalarak 765 milyon dolar olmuştur. Ayrıca Rusya bu ekonomik veriler ile İsrail'in toplam ihracatında 41.yeri tutmaktadır.⁷⁵

Rusya'nın İsrail ile ekonomik ilişkilerindeki önemli konulardan biri de iki ülke arasında serbest ticaret bölgesi kurulması girişimleridir. Rusya'nın öncülük ettiği Avrasya Ekonomik Birliği⁷⁶ (AEB) ile İsrail arasında bir serbest ticaret bölgesi kurulması konusundaki müzakerelerin tarihi Ekim 2015'e dayanmaktadır. AEB'nin üst düzey yetkililerinin yaptığı açıklamalarda, İsrail ile örgüt arasında bir serbest ticaret bölgesi oluşturulmasının kesinlikle olumlu olacağı, anlaşmanın tarım ürünleri, ilaçlar ve telekomünikasyon donanımlarının

⁷³ "Russian trade with Israel in 2017", *Russian Foreign Trade*, 15 Şubat 2018, <http://en.russian-trade.com/reports-and-reviews/2018-02/russian-trade-with-israel-in-2017/>,(Erişim Tarihi: 5 Nisan 2019).

⁷⁴"Товаро оборот России с Израилем", *Внешняя Торговля России*, 9 Şubat 2019, <http://russian-trade.com/reports-and-reviews/2019-02/torgovlya-mezhdu-rossiy-i-izrailem-v-2018-g/>,(Erişim Tarihi: 6 Nisan 2019).

⁷⁵"Импорт России из Израиля", *Внешняя Торговля России*, 9 Şubat 2019, <http://russian-trade.com/reports-and-reviews/2019-02/torgovlya-mezhdu-rossiy-i-izrailem-v-2018-g/>,(Erişim Tarihi: 7 Nisan 2019).

⁷⁶Rusya, Ermenistan, Belarus, Kazakistan ve Kırgızistan'dan oluşan Avrasya Ekonomik Birliği, 1 Ocak 2015'ten bu yana faaliyet gösteren ve dünyanın toplam GSYH'sının %3,2'sini, küresel sanayi üretiminin %2,2'sini ve toplam dünya ihracatının %2,8'ini oluşturan bir ekonomik oluşumdur.

tedarikinde iş birliği için iyi beklentiler doğuracağı belirtilmiştir. Ayrıca yetkililer anlaşmanın yatırım ve teknoloji değişimini teşvik edeceğini umduklarını ifade etmiştir.⁷⁷ Diğer taraftan, İsrail Devlet Bakanı Zeev Elkin, Aralık 2015'te ülkenin Rusya liderliğindeki AEB ile bir an önce serbest ticaret anlaşması yapmak istediğini söylemiştir.⁷⁸

İsrail ile AEB arasındaki serbest ticaret bölgesi konusunda ilk resmi anlaşma 16 Ekim 2015 tarihinde imzalanmıştır. AEB ve İsrail müzakere heyetlerinin ilk toplantısı Kasım 2016'da ilk tam formatlı müzakere turu ise Nisan 2018'de gerçekleşmiştir. Müzakerelerin ikinci ve üçüncü turları sırasıyla Ekim 2018 ve Mart 2019'da yapılmıştır.⁷⁹ AEB üyeleri ile İsrail arasındaki serbest ticaret anlaşması konusunda 23-24 Nisan tarihlerinde Moskova'da gerçekleşen ilk istişare turu görüşmelerinde, taraflar anlaşmanın yapısı üzerinde uzlaşma sağlamış, pazarlara karşılıklı erişim için teklifler tartışılmış, ticaret yöntemleri, sağlık ve bitki sağlığı kontrol önlemleri ve teknik düzenleme mekanizmaları ele alınmıştır.⁸⁰

1.2.2. Yatırımlar

Rusya'nın yatırımları, İsrail ekonomisinde stratejik bir öneme sahip olmamakla birlikte belirli bir rol oynamaktadır. 2017'de, İsrail'deki toplam yabancı yatırımının birikmiş toplamı yaklaşık 129 milyar dolar iken, Rusya'nın İsrail'deki yatırımının birikmiş toplamı 571 milyon dolar olmuştur.⁸¹ Bu bağlamda İsrail ekonomisinde yabancı yatırımlardaki Rus payı sadece %0,4 olmuştur. İsrail'de 2016 yılında 582 milyon dolar olan Rus doğrudan

⁷⁷“Переговоры о создании зоны свободной торговли между ЕАЭС и Израилем планируется начать в октябре” *Белоруси Новости*, 25 Ağustos 2015, <https://www.belta.by/economics/view/peregovory-o-sozdanii-zony-svobodnoj-torgovli-mezhdu-eaes-i-izrailem-planiruetsja-nachat-v-oktjabre-160145-2015/>, (Erişim Tarihi: 8 Nisan 2019).

⁷⁸“Russia-led EEU & Israel may in free trade pact in 2017”, *RT*, 28 Ekim 2016, <https://www.rt.com/business/364530-eeu-israel-deal-talks/>, (Erişim Tarihi: 9 Nisan 2019).

⁷⁹“Проводимые Переговоры по заключению соглашений о свободной торговле между ЕАЭС и третьими странами”, *Проводимые переговоры*, 10 Nisan 2019, http://www.eurasiancommission.org/ru/act/trade/dotp/sogl_torg/Documents/Forms/AllItems.aspx, (Erişim Tarihi: 10 Nisan 2019).

⁸⁰“Free trade talks between Israel, EAEU to continue in coming weeks — ambassador”, *TASS*, 8 Şubat 2019, <http://tass.com/economy/1043750>, (Erişim Tarihi: 10 Nisan 2019).

⁸¹ Veriler Rusya'nın İsrail'deki yatırımlarının birikmiş toplamını içermektedir.

yabancı yatırımı 11 milyon dolar gerilemiştir.⁸² İsrail'in Rusya'daki toplam yatırım tutarı, 2017 sonunda 449 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu veri Rusya'daki toplam yabancı yatırımın sadece %0,1'ine denk gelmektedir. 2013 yılında Rusya'da 412 milyon dolar değerinde gerçekleşen İsrail yatırımları, 2014 yılında 172 milyon dolara gerilemiştir.⁸³ Bunda Rusya'nın Kırım politikasının ve Suriye iç savaşındaki tutumunun etkisi görülmektedir.

1.2.3. Turizm

Rus turistlerin İsrail'i tercih etmesinin nedenleri, sıcak Akdeniz iklimi, Ruslar için kutsal mekânlar, sağlık turizmi, SSCB'den göç etmiş Yahudilerin akraba ziyaretleri, Rusçanın yaygın kullanımı ve vize muafiyeti olarak sıralanabilir. Bu etkenlerin sonucunda 2016 yılında İsrail bir turizm patlaması yaşamış ve tüm zamanların en yüksek seviyesi olan 2013 yılını da geride bırakmıştır.⁸⁴ 2017'de Rusya 307.000 civarındaki turist sayısı ile İsrail turizmüne ABD'den sonra en büyük katkıyı sağlamıştır. Turizmin 2017'de İsrail ekonomisine 5,8 milyar dolar olan katkısı hesaba katıldığında Rus turistlerin İsrail ekonomisine olumlu etkisi olduğu gözlemlenmektedir.⁸⁵

Rusya ile İsrail arasındaki turizmin gelişmesine katkı yapan önemli olaylardan biri de 20 Mart 2008'de iki ülke arasında karşılıklı vize muafiyeti konusunda imzalanan anlaşmadır. Moskova ve Tel-Aviv'in sosyal ilişkiler ve iş ortaklığı da dâhil olmak üzere, çeşitli alanlarda Rusya-İsrail ilişkilerinin gelişmesine daha fazla ağırlık vereceğini öngördükleri anlaşma Eylül 2008'de yürürlüğe girmiştir.⁸⁶ Karşılıklı vize muafiyeti anlaşması sonrasında

⁸²Kari Liuhto, "The economic Relations between Israel and Russia", Eylül 2018, https://www.researchgate.net/publication/327750992_The_economic_relations_between_Israel_and_Russia, (Erişim Tarihi: 11 Nisan 2019).

⁸³ Liuhto, A.g.e.

⁸⁴Dan Rang, "Russian Tourism Boom In Israel", *News*, 19 Aralık 2016, <https://www.tourism-review.com/tourism-boom-in-israel-thanks-to-russians-news5235>, (Erişim Tarihi: 12 Nisan 2019).

⁸⁵"2017 breaks tourism record with 3,6 million visitors", *The Times of Israel*, 29 Aralık 2017, <https://www.timesofisrael.com/2017-breaks-tourism-record-with-3-6-million-visitors/>, (Erişim Tarihi: 12 Nisan 2019).

⁸⁶ "On Visa-Waiver Agreement between Russia and Israel", *The Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation*, 24 Haziran 2008, http://www.mid.ru/en/maps/il/-/asset_publisher/1kk5VYQAOMaG/content/id/332984, (Erişim Tarihi: 13 Nisan 2019).

İsrail'e giriş yapan Rus turist sayısı her yıl artmıştır. İsrail, 2014 yılı istisna olmakla birlikte, neredeyse her yıl 300.000'den fazla Rus turist ağırlamaktadır. Nitekim İsrail Turizm Bakanlığı'nın Rusya Federasyonu ve BDT Ülkeleri Daire Başkanı Ksenia Kobyakova 2018'de 380.000'den fazla Rus turistin İsrail'i ziyaret ettiğini ifade etmiştir.⁸⁷

1.2.4. Enerji

Moskova'nın Tel-Aviv'e yönelik ekonomi politiği enerji politikasından bağımsız düşünülemez. Enerjiyi dış politikaya eklemleyen Rusya'nın, enerji politikasında İsrail'in önemi dönemsel olarak değişmiştir. Bu değişim İsrail'in kendi yakın çevresinde enerji kaynaklarının keşfedilmesi ile ilişkilendirilebilir. İsrail uzun bir dönem enerjide ithalata bağımlı olmuştur. Rusya'nın enerji politikasında İsrail'in konumu 2004 yılına kadar sadece arz-talep düzeyinde ve Rusya'dan İsrail'e gaz tedariki şeklinde ilerlerken İsrail'de doğalgaz rezervlerinin keşfedilmesi ile birlikte Rusya İsrail ile iş birliği çalışmalarına başlamıştır.

Haziran 2005'te Gazprom Yönetim Kurulu Başkanı Alexey Miller ile İsrail Devleti Sanayi, Ticaret ve İstihdam Bakanı Ehud Olmert arasında Gazprom merkez ofisinde bir çalışma toplantısı gerçekleşmiştir. Toplantıda, İsrail'e Rus doğal gaz arzı, gaz ve petrol arama ve yeraltı gaz depolama tesislerinin planlanması, inşaatı ve yönetimi, ana ulaşım ve gaz dağıtım sistemlerinin oluşturulması, Gazprom'un İsrail'in enerji ve petrokimya endüstrisine katılımı gibi Rusya ve İsrail'in petrol ve gaz sektöründeki iş birliği alanları ele alınmıştır.⁸⁸ İki ülke arasında bu tarz toplantıların gerçekleşmesi zamanla daha da önem kazanmıştır. Alexey Miller ile İsrail Sanayi ve Ticaret Bakanı Benjamin Ben Eliezer arasında Şubat 2007'de⁸⁹ ve Haziran 2008'de İsrail'e Rus gazı tedarikini organize etme, Gazprom'un ülkedeki gaz şebekelerinin tasarım ve inşası projelerine katılımının yanı sıra,

⁸⁷“Российский турпоток в Израиль в 2018 году превысил 380 тысяч человек”, *Ассоциация Туроператоров*, 24 Ocak 2019, <http://www.atorus.ru/news/press-centre/new/45771.html>, (Erişim Tarihi: 13 Nisan 2019).

⁸⁸“Об итогах рабочей встречи Алексея Миллера и Эхуда Ольмерта”, *Газпром Пресс-центр*, 28 Haziran 2005, <http://www.gazprom.ru/press/news/2005/june/article55319/>, (Erişim Tarihi: 22 Nisan 2019).

⁸⁹“Об итогах рабочей встречи Алексея Миллера и Биньямина Бен-Элиезера” *Газпром Пресс-центр*, 8 Şubat 2007, <http://www.gazprom.ru/press/news/2007/february/article56054/>, (Erişim Tarihi: 22 Nisan 2019).

elektrik, gaz depolama ve işleme alanlarında da iş birliği yapma olanaklarının tartışıldığı çalışma toplantıları gerçekleşmiştir.⁹⁰

İsrail bir dönem doğal gaz ihtiyacının büyük bir kısmını Ariş-Aşkelon boru hattı aracılığıyla Mısır'dan ve 2013'te kurulan yüzen bir doğal gaz dönüştürme terminalinden ithal edilen az miktarda sıvılaştırılmış doğal gaz (LNG) ithalatından sağlamıştır. 2000 yılında keşfedilen ve İsrail'in doğal gaz talebinin yaklaşık %40'unu karşılayan Mari-B sahası, 2009 yılında Hayfa yakınlarında açık denizde keşfedilen Tamar, 2013 yılında keşfedilen Tamar'ın Güneybatı alanı, 2014 yılında kıyıdan yaklaşık 100 mil uzakta bulunan Royee alanı ve İsrail'in deniz açıklarındaki en önemli keşfi olan ve kıyıdan yaklaşık 80 mil uzakta ve 5.000 fit derinlikte bulunan Leviathan alanı gibi doğalgaz rezervlerinin bulunması İsrail'i enerji piyasasında önemli bir konuma getirmiştir.⁹¹ 2011 yılında bir Gazprom heyetinin yerel enerji aktörleriyle yaptığı görüşmelerde ülkenin denizaşırı Leviathan sahasındaki ortaklık seçeneklerini tartışması şirket düzeyinde bir politika değişiminin habercisi olmuştur.⁹² 2012'de başlayan bu süreç Rusya'nın İsrail kıyısında keşfedilen devasa miktardaki gazın çıkarma ve ihracat sürecine katılım ve faydalanma girişimleri ile devam etmiştir. 2012 yılında Gazprom Şirketi, Leviathan sahasına yüzde 30'luk hisse için en yüksek teklifi sunmasına rağmen ihaleyi kaybetmiştir.⁹³

Temmuz 2012'de, Vladimir Putin'in İsrail ziyaretinde enerji önemli konulardan biri olmuştur. Şubat 2013'te Rusya ile İsrail arasında Gazprom'un 20 yıl boyunca Tamar ve Dalit sahalarından sıvılaştırılmış doğal gaz elde etmesi konusunda önemli bir işbirliği anlaşması imzalanmıştır.⁹⁴ Gazprom CEO'su Vitali Vasiliev, bu anlaşmanın Gazprom'un küresel LNG pazarındaki konumunu güçlendireceğini ve şirketin Hindistan ve Asya-Pasifik

⁹⁰“Об итогах рабочей встречи Алексея Миллера и Биньямина Бен-Элиэзера”, *Газпром Пресс-центр*, 23 Haziran 2008, <http://www.gazprom.ru/press/news/2008/june/article56600/>. (Erişim Tarihi: 23 Nisan 2019).

⁹¹“Israel Overview”, *International Energy Statistics*, Temmuz 2016, <https://www.eia.gov/beta/international/analysis.cfm?iso=ISR>, (Erişim Tarihi: 26 Nisan 2019).

⁹²Allison Good, “Gazprom Goes to the Middle East”, *The National Interest*, 2 Aralık 2013, <https://nationalinterest.org/commentary/gazprom-goes-the-middle-east-9478>, (Erişim Tarihi: 26 Nisan 2019).

⁹³Ahmed ElBassoussy, “East Mediterranean gas: a new arena for international rivalry”, *Review of Economics and Political Science*, Vol. 3, Sayı: 2, <https://doi.org/10.1108/REPS-07-2018-005>, (Erişim Tarihi: 28 Nisan 2019). s.80.

⁹⁴Andreas Stergiou, “Russia's Energy and Defense Strategy in the Eastern Mediterranean”, *Economics World*, Mart-Nisan 2017, Vol. 5, No. 2, <http://www.davidpublisher.org/Public/uploads/Contribute/586f3c015776a.pdf>, (Erişim Tarihi: 30 Nisan 2019). s.106.

bölgesindeki başarısını geliştirmesine yardımcı olacağını ifade etmiştir.⁹⁵ Ancak İsrail'in Ulusal Altyapı, Enerji ve Su Kaynakları Bakanı ihracat projesini hiçbir zaman onaylamadığı için proje hiçbir zaman uygulanamamıştır. Buna rağmen Rusya iş birliği arayışına devam etmiştir.2016'da Moskova'da düzenlediği bir basın toplantısında İsrail Başbakanı Benjamin Netanyahu, Rus şirketlerini İsrail'e gelmeye ve ülkenin Akdeniz kıyılarındaki doğal gaz alanlarını geliştirmeye davet etmiştir. İsrail'in kapılarının Rusya da dâhil olmak üzere gaz sahalarının geliştirilmesinde büyük deneyime sahip her ülkedeki her şirkete açık olduğunu söyleyen Netanyahu, aynı zamanda Rus şirketlerinin İsrail'de faaliyet göstermesini engelleyen yasal engeller olmadığını da belirtmiştir.⁹⁶

1.3. Diaspora

1.3.1. Rus Yahudilerin İsrail Siyasetindeki Yeri

Sovyetler Birliği'nde yaşayan Rus Yahudilerin ilki, 1971-1974, ikincisi 1975-1989'da sonuncusu ise 1989-1993 yılları arasında olmak üzere üç büyük göç hareketi olmuştur. İlk göç dalgasında Rus Yahudiler kendi diasporasını oluşturamamış ve hızla İsrail toplumu ve işgücü ile bütünleşmiştir. 1970'lerin başlarında, İsrail'de Rus Yahudi göçmenlerin Rusça yayınlanan iki gazetesi olan "Naşa Strana" ve "Tribuna", etkili bir diaspora oluşturamamış ve Tribuna birkaç yıl içinde ortadan kaybolmuş, Naşa Strana ise yaşlı ve daha az eğitilmiş göçmenlerden oluşan küçülen bir okur kitlesini korumuştur.⁹⁷

İsrail'de Rus Yahudilerin bir Rus Diasporası oluşturma girişimleri 1990'lı yıllara dayanmaktadır. Bu bağlamda İsrail siyasetinde bir "Rus lobisi" oluşturmak için bir strateji geliştirmek amacıyla 10-11 Kasım 1994 tarihlerinde Kudüs'te bir seminer

⁹⁵ "Gazprom Marketing and Trading Switzerland AG Signs Heads of Agreement with Tamar Upstream Consortium", *Gazprom Marketing and Trading Online*, 26 Şubat 2013, <http://www.gazprom-mt.com/WhatWeSay/News/Pages/GMT-Switzerland-signsHeads-of-Agreements-with-Tamar-upstream-consortium.aspx>, (Erişim Tarihi: 2 Mayıs 2019).

⁹⁶ "Netanyahu invites Russia to develop Israel's gas fields", *GLOBES*, 8 Haziran 2016, <https://en.globes.co.il/en/article-netanyahu-invites-russia-to-develop-israels-gas-fields-1001130872>, (Erişim Tarihi: 5 Mayıs 2019).

⁹⁷ Zvi Gitelman, "The "Russian Revolution" in Israel", *Critical Issues in Israeli Society*, Preager Publishers, 88 Post Road West, Westport, CT 06881, 2004, s.98.

gerçekleştirilmiştir. Seminer, çeşitli Rus Yahudi sendikalarının liderlerini, gazetecileri, İsraili partilerin “Rus” eylemcilerini, aydınları, yayıncıları ve birçok Rus Yahudi topluluğunu bir araya getirmiştir. Seminere katılımcılar arasında daha sonra İsrail siyasetinde adından söz ettirecek birçok isim yer almıştır. Natan Sharansky, Julius ve Tatiana Edelstein, Julius Kosharovsky, Zeev Geisel, Pinhas Polonsky, Boris Devyatov, Edward Kuznetsov, Larisa Gershtein, Yuri Stern ve Betsalel Shif gibi İsrail’in Rus-Yahudi cemaatinin önde gelen temsilcileri bu seminerde buluşmuştur. Seminerin sonunda, Sharansky ve diğer forum liderleri “Rus topluluğunun” politik stratejisi hakkında geniş bir tartışma başlatmıştır. Bu tartışmalarda bazıları (I. Mendelevich, Z. Geisel ve L. Gershtein) Rus Yahudilerin genel İsrail partilerine uyumu konusunda ısrar etmiş, bazıları (Bronfman-Kosharovsky-Frenkel) ise aksine “Rus” siyasi özerkliğinin geliştirilmesine ihtiyaç duyulduğunu ifade etmişlerdir.⁹⁸

Günümüzde Rus Yahudilerin oluşturduğu diaspora daha etkin bir şekilde gözlemlenmektedir. 1990-1992 arasında İsrail’e göç eden yaklaşık 83 bin mühendis, 13 bin bilim adamı, 20 binden fazla doktor, diş hekimi ve hemşiresi, 40 bin öğretmen ve üniversite profesörü, 13 bin müzisyen ve müzik öğretmeninden oluşan⁹⁹ Rus Yahudileri diasporası aynı zamanda siyasi hayatta da kendine önemli yer edinmiş, kimi seçimlerde belirleyici unsur olmuştur.

Rus Yahudiler 1996 yılında Likud Partisinin lideri Benjamin Netanyahu’nun seçimleri kazanmasında önemli bir rol oynamışlardır.¹⁰⁰ Sosyal, ekonomik ve siyasal nedenlerden dolayı Rus Yahudi seçmeni İsrail siyasetinde tercihini kimi zaman sol, kimi zaman ise sağ partilerden yana kullanmıştır. Rusya Federasyonundan İsrail’e giderek artan göç ile birlikte Rus Yahudilerin oyları 2001’de Ariel Şaron’un Başbakan seçilmesinde ve 2003’te Likud Partisi’nin yeniden seçilmesinde önemli etken olmuştur.¹⁰¹

⁹⁸Vladimir Khanin, “Russkiye i Vlast v Sovremennom İzraele”, *Blijnego Vostoka*, Moskova 2003, <https://gazeta.rjews.net/Lib/Khanin/Khanin.html>, (Erişim Tarihi: 9 Mayıs 2019). s.38.

⁹⁹“Русская улица Израиля”, *Русский Мир*, 2 Kasım 2012, <https://www.russkiymir.ru/publications/86062/> (Erişim Tarihi: 10 Mayıs 2019).

¹⁰⁰Khanin, A.g.e. s.38.

¹⁰¹Vladimir Khanin, “Israeli Russian Voting Trends in the 2009 Knesset Elections”, *Friedrich-Ebert Stiftung Israel*, 2009, <https://fes-org-il->

Kimi dönemlerde Rus Yahudileri tek bir akım veya partiye oy vermedikleri için İsrail siyasetinde etkisiz olarak nitelendirilse de bu tamamen gerçeği yansıtmamaktadır. Ancak 2006 yılında Rus İsraililerin neredeyse yarısının “Evimiz İsrail” partisine oy vermesi bu yanlış algıyı çürütmüş ve Rus Yahudiler İsrail siyasetinde yeniden önemli bir güç haline gelmiştir.¹⁰²

1990'ların ortasından günümüze kadar Rusça konuşan topluluğun siyasal hayata katılımı üç siyasi eğilimin çatısı altında şekillenmiştir. Bunlardan ilki Natan Şaranski'nin partisi etrafında birleşen merkeziler, ikincisi Avigdor Liberman yanlıları, sonuncusu ise Şaronistlerdir.¹⁰³ Ancak sadece ilk ikisi İsrail siyasetinde Rus Yahudilerin partisi olarak kabul görmüş ve Sovyetler Birliğinden ve Rusya Federasyonu'ndan gelen Yahudi göçmenlerin haklarını savunarak konumlarını güçlendirmeye çalışmıştır.

Yisrael BaAliyah Partisi (İsrail Yükselişte)

1992'de eski Sovyetler Birliği'nden gelen Rus Yahudi göçmenleri bir araya getiren şemsiye yapı olan Siyonist Forum'dan bir grup aktivist Demokrasi Hareketi ve Aliya partisini oluşturmuş ancak seçim barajını geçemediği için Knesset'te sandalye kazanamamıştır.¹⁰⁴ Ancak göçmenlerin çabaları sonuç vermiş ve Rus Yahudileri İsrail siyasetinde temsil eden ilk grup olan merkezci Yisrael BaAliyah Partisi 1995 yılında bir zamanlar Sovyetler Birliği'nde Siyon Mahkûmu olmuş, eski Siyonist Forum başkanı ve insan hakları aktivisti Natan Şaranski tarafından kurulmuştur.¹⁰⁵ 1996 seçimlerinde Yisrael BaAliyah Partisi Knesset'te yedi sandalye kazanmış ve parti lideri Natan Şaranski Benjamin Netanyahu'nun ilk kabinesinde Sanayi ve Ticaret Bakanı olmuştur.¹⁰⁶ Siyonizm'i savunan, Geri Dönüş Yasasının uygulanmasını devam ettiren ve göçü destekleyen fonu artıran Yisrael BaAliyah,

pub.s3.amazonaws.com/Bar%20ilan/Israeli%20Russian%20Voting%20Trends_Vladimir%20Khanin_engl.pdf,(Erişim Tarihi: 13 Mayıs 2019).s.1.

¹⁰²Khanin, A.g.e. s.2.

¹⁰³ Vladimir Khanin, “Israeli Russian Voting Trends in the 2009 Knesset Elections”, ss.2-3.

¹⁰⁴Mikhail Aronov, “Israel without Russian Parties”, *Russkiy Mir*, 7 Aralık 2012, <https://russkiymir.ru/en/publications/139762/>,(Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2019).

¹⁰⁵ Vladimir Khanin, “Israeli Russian Voting Trends in the 2009 Knesset Elections”, s.3.

¹⁰⁶Mikhail Aronov, “Israel without Russian Parties”.

aynı zamanda Filistin özerkliğini desteklemiştir. Filistin özerkliğine desteğinden dolayı partinin oyları giderek düşmüş, 1999 seçimlerinde altı sandalye, 2000 seçimlerinde dört sandalye, 2003 seçimlerinde ise sadece iki sandalye kazanmıştır. Şaranski bu seçimdeki kötü sonuçların devamında parti liderliğinden istifa etmiş ve parti daha sonra Likud Partisi ile birleşmiştir.¹⁰⁷

Yisrael Beitenu (Evimiz İsrail)

İsrail siyasetinde Rus Yahudilerin temsil edildiği diğer bir siyasi oluşum ise eski Sovyetler Birliği göçmeni olan Avigdor Liberman tarafından 1999'da kurulan seküler, sağcı ve milliyetçi Yisrael Beitenu Partisi'dir.¹⁰⁸ Yisrael Beitenu, eski Sovyetler Birliği'nden İsrail'e göç eden Rus Yahudilerin sorunlarını dile getirmek ve onların İsrail'deki siyasal ağırlığını korumak amacıyla kurulmuştur. Partinin İsrail-Filistin çatışmasına karşı düşmanca tavrı ve İsrail'de Yahudi çoğunluğun korunmasına öncelik veren ırkçı söylemleri onu Rus Yahudi seçmenlerin ilgi odağı haline getirmiştir.¹⁰⁹ Yisrael Beitenu 2006 seçimlerinden Knesset'teki beşinci parti olarak çıkarmıştır. Parti lideri Avigdor Liberman Başbakan Ehud Olmert'in koalisyonuna katılmış ve Stratejik İşler Bakanı olarak atanmıştır. Ancak Liberman Ocak 2008'de Başbakanın Filistin ile yaptığı görüşmelerdeki verdiği tavizleri protesto ederek koalisyondan çekilmiştir.¹¹⁰ Liberman'ın bu faşist siyasal hamlesi Rus Yahudilerden rağbet görmüş olacak ki, 2009 seçimlerinden Knesset'teki en büyük üçüncü parti olarak çıkmıştır. Nitekim parti lideri Avigdor Liberman İsrail Dışişleri Bakanı görevini üstlenmiş ve diğer parti üyeleri de kamu güvenliği, turizm ve diğer bakanlıklarda önemli görevleri devralmışlardır.¹¹¹ 2012'de Yisrael Beitenu, Likud Partisi ile ittifak kurmuş ve Ocak 2013 seçimlerinde iki parti Knesset'te 31 sandalye kazanmıştır. 2015

¹⁰⁷ "Israel Political Parties: Yisrael B'Aliya", *Jewish Virtual Library*, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/yisrael-b-aliya-political-party>, (Erişim Tarihi: 24 Mayıs 2019).

¹⁰⁸ Vladimir Khanin, "Israeli Russian Voting Trends in the 2009 Knesset Elections", s.3.

¹⁰⁹ "Israel's Electoral System", *Academic Exchange Briefing Book*, Şubat 2017, <http://academicexchange.com/wp-content/uploads/2017/06/AE-Briefing-Book-3.1.pdf>, (Erişim Tarihi: 27 Mayıs 2019). s.75.

¹¹⁰ "Israel Political Parties: Yisrael Beiteinu", *Jewish Virtual Library*, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/yisrael-beiteinu-political-party>, (Erişim Tarihi: 28 Mayıs 2019).

¹¹¹ Aronov, A.g.e.

yılında yapılan erken seçimlerde Yisrael Beitenu Partisi yalnızca altı sandalye kazanmıştır. Ancak Liberman iktidar koalisyonunda kalarak Savunma Bakanı olarak atanmıştır.¹¹² Liberman'ın İsrail Savunma Bakanlığına getirilmesi üzerine, Filistin Devlet Başkanı Mahmud Abbas'ın danışmanı Muhammed Satayeh'in, "İşgal topraklarında yaşayan faşist bir bakanı getirmek, aslında İsrail'in, yerleşim birimleriyle ilgili planlarını sürdürüleceğinin resmidir"¹¹³ şeklindeki açıklaması Liberman ve partisinin İsrail siyasetindeki konumunu özetlemektedir. 2 Mart 2020 seçimlerinde sadece 7 milletvekili çıkaran parti Liberman'ın aşırı söylemleriyle İsrail siyasal hayatında varlığını sürdürmektedir.¹¹⁴ Liberman, bu ırkçılığının yanı sıra bölge devletlerine yönelik açıklamalarıyla da İsrail gündemindeki yerini korumaya çalışmaktadır.

1.3.2. Rus Diasporasının Rusya'nın İsrail Politikasındaki Etkisi

İsrail'in iç ve dış siyasetinde tamamen belirleyici olmamakla birlikte %20'lik nüfusu ile Rus Diasporası iktidar mücadelesi veren partiler için kritik önem taşımaktadır. Ancak Rusça konuşan topluluğun İsrail'in iç ve dış politikası üzerindeki etkisi ile Rusya-İsrail ilişkilerinin seyri arasında bir orantısızlık mevcuttur. İsrail iç siyasetinde Rus Yahudileri temsil eden partilerin Rus aidiyetini belirten söylemleri, Rusçanın İbraniceden sonra en çok konuşulan dil olarak yaygın kullanımını onları iç siyasette önemli kılmaktadır. Nitekim Avigdor Liberman'ın, lideri olduğu Yisrael Beitenu partisini "İsrail aksanıyla bir Rus Partisi"¹¹⁵ olarak nitelendirmesi kimi zaman Rus Diasporasının İsrail iç siyasetindeki nüfuzu olarak değerlendirilmiştir. Ancak, Rus Yahudilerin İsrail'in iç politikasındaki göreceli etkisi dış politikada kendisini tamamıyla göstermemektedir.

¹¹² "Israel Political Parties: Yisrael Beiteinu", *Jewish Virtual Library*, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/yisrael-beiteinu-political-party>, (Erişim Tarihi: 1 Haziran 2019).

¹¹³ "İsrail'deki radikal sağcı koalisyonun Filistin'in tepkisi: Faşist bakanı getirdiler barış istemiyorlar", Euronews, 25 Mayıs 2016, <https://tr.euronews.com/2016/05/25/israil-deki-radikal-sagci-koalisyonu-filistin-in-tepkisi-fasist-bakani>, (Erişim Tarihi: 30 Mayıs 2020).

¹¹⁴ "Final Results: Israel Election 2020", Haaretz, <https://www.haaretz.com/israel-news/elections/EXT-INTERACTIVE-latest-polls-israel-election-2020-1.7695785>, (Erişim Tarihi: 30 Mayıs 2020).

¹¹⁵ Vladimir Khanin, "Israeli Russian Voting Trends in the 2009 Knesset Elections", s.3.

Rus Yahudilerinin İsrail dış politikası hedeflerinin aksine bir söylemde bulunduğu dönemlerde İsrail Hükümeti hemen müdahale etmektedir. Eylül 2010'da Birleşmiş Milletlerin 65. Genel Kurul Çalışmaları kapsamında New York'ta ABD'nin girişimleriyle yürütülen barış görüşmeleri hakkında konuşan Liberman, anlaşmanın nihai amacının yerleşim bölgelerinin takası olması gerektiğini ifade etmiştir.¹¹⁶ Bunun üzerine, İsrail başbakanlık ofisinin Dışişleri Bakanının Birleşmiş Milletlerdeki konuşmasının içeriğinin Başbakanla koordineli olmadığını açıklamış ve Netanyahu, Liberman'ın konuşmasının İsrail'in resmi tutumunu yansıtmadığını ifade etmiştir.¹¹⁷ Rus Diasporası iki ülke arasında diplomasi ve ekonomi gibi alanlarda işbirliği sağlamanın yanı sıra güvenlik ve askeri modernizasyon gibi stratejik boyutu yüksek alanlarda da etkisini göstermiştir. Diasporanın İsrail'in Rusya ile ilişkilerini göz ardı etmemesini sağlaması da dolaylı olarak Rusya'nın İsrail politikasına hizmet etmektedir.

1.4. Rusya'nın İsrail Politikasında ABD'nin Yeri

Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla birlikte Rusya Federasyonu'nun iç politikasına öncelik vermesi onun kısa süreliğine bile olsa Ortadoğu'daki nüfuzunu etkilemiştir. Putin'in iktidara geldikten sonra Rusya'yı ABD'ye rakip olarak konumlandığı yeni dış politikası iki geleneksel rakibin küresel rekabetini hızlandırmıştır. Bu iki aktörün küresel rekabetinin en belirgin alanını ise kuşkusuz Ortadoğu oluşturmaktadır. Moskova'nın Ortadoğu politikasındaki önceliklerini, İran ile ilişkilerin genişletilmesi ve güçlendirilmesi, Suriye'de Rejimin otoritesinin tesis edilmesi, Türkiye ile stratejik işbirliği alanları oluşturulması, Irak, Mısır ve Ortadoğu'daki Kürtlerle yakın ilişkilerin sürdürülmesi, Suudi Arabistan ve diğer Körfez ülkeleri ile maksimum seviyede ilişkilerin kurulması ve İsrail ile ilişkilerin

¹¹⁶ "Foreign Minister Liberman Addresses the UN General Assembly", *Israel Ministry of Foreign Affairs*, 28 Eylül 2010, https://www.mfa.gov.il/mfa/pressroom/2010/pages/fin_liberman_addresses_un_general_assembly_28-sep-2010.aspx. (Erişim Tarihi: 3 Haziran 2019).

¹¹⁷ "Israeli FM Lieberman's UN speech 'not cleared with PM'", *BBC News*, 28 Eylül 2010, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-11429959>. (Erişim Tarihi: 4 Haziran 2019).

geliştirilmesi ve koordinasyonu¹¹⁸ gibi anahtar bileşenler üzerine inşa etmesi, Ortadoğu'da Rusya-ABD rekabetini doğurmuştur.

Moskova'nın Washington ile Ortadoğu'daki rekabet alanlarından biri de İsrail ile ilişkiler konusu olmaktadır. Rusya-ABD rekabetinde İsrail kendine özgü bir konuma sahiptir. Rusya'nın İsrail ile ilişkiler tesis etme girişimleri ABD tarafından sürekli kesintiye uğratılmış ve potansiyel iş birliği projeleri engellenmiştir. İsrail kimi zaman geleneksel müttefik ABD'nin etkisi dışına çıkmış ve eksenini göreceli olarak Rusya'ya doğru kaydırmıştır. Nitekim Netanyahu ile Obama arasındaki Putin'e nispeten soğuk kişisel ilişkiler, Obama yönetiminin İran politikası ve İsrail'in Suriye politikasındaki beklentileri gibi etkenler İsrail'in Rusya ile yakınlaşmasına vesile olmuş ve İsrail Ukrayna'daki gelişmelerden dolayı Rusya'ya yaptırım öngören BM oylamasına katılmayarak tarafsız kalmayı tercih etmiştir.¹¹⁹

Putin döneminde Rusya'nın İsrail politikasının temel amaçlarından biri, ABD'nin İsrail üzerindeki etkisini kırmak ya da zayıflatmak olmuştur. Rusya'nın Suriye müdahalesinde bile tek stratejik hedefi yalnızca Esad rejimini iktidarda tutmak ve Orta Doğu'daki konumunu geliştirmek değil, aynı zamanda İsrail de dâhil olmak üzere ABD'nin bölgedeki geleneksel müttefikleri ile arasını açmaktır.¹²⁰ Moskova'dan Tel-Aviv'e gerçekleştirilen üst düzey ziyaretler, ikili ticaretin giderek artan seyri, turizm, enerji diplomasisi, Rus Diasporasının ülkeler arasındaki rolü ve Putin ile Netanyahu arasındaki kişisel ilişkiler gibi etkenler kimi zaman İsrail'in Rusya'ya daha da yakınlaşmasına sebep olmuştur. Netanyahu döneminde İsrail ile ABD arasındaki "soğuma" ilk olarak Obama döneminde kıvılcımlanmış ve Netanyahu'nun 3 Mart 2015 tarihinde Washington'a yaptığı ziyaretle daha da güçlenmiştir. ABD'de Cumhuriyetçilerin kontrolündeki Kongre, Obama yönetimine danışmadan, İsrail Başbakanı Netanyahu'yu Kongrenin ortak oturumunda

¹¹⁸Дмитрий Тренин, "Россия на Ближнем Востоке: задачи, приоритеты, политические стимулы", *Московского Центра Карнеги*, 21 Nisan 2016, <https://carnegie.ru/2016/04/21/ru-pub-63388>, (Erişim Tarihi: 7 Haziran 2019).

¹¹⁹Eugene Satanovsky, "Israeli-Russian Relations: An Interesting Dynamic", *Carnegie Moscow Center*, 23 Eylül 2014, <https://carnegie.ru/commentary/56704>,(Erişim Tarihi: 9 Haziran 2019).

¹²⁰Yossi Melman, "The strange love affair of Putin and Netanyahu", *Middle East Eye*, 3 Eylül 2016, <https://www.middleeasteye.net/opinion/strange-love-affair-putin-and-netanyahu>, (Erişim Tarihi: 10 Haziran 2019).

konuşmaya davet etmiş ve Netanyahu'nun ABD'nin onayını almadan Kongre'nin desteğini almak için ABD'ye gitmesi Beyaz Saray'da hoş karşılanmamıştır.¹²¹

Rusya'nın Suriye'ye müdahalesi sonrası ise Netanyahu ile Putin arasındaki koordinasyon daha da güçlenmiştir. Nitekim Ağustos 2015'ten Eylül 2016'ya kadar Netanyahu Putin'i dört kez ziyaret etmiştir. Ancak, aynı dönem içerisinde Netanyahu ABD Başkanı Obama ile yalnız bir kez görüşmüştür.¹²² Moskova'nın, Tel-Aviv ile geliştirdiği ilişkiler sayesinde İsrail Rusya'nın isteği üzerine 19 Aralık 2016'da BM Genel Kurulu'nda Suriye'deki savaş suçları iddiasıyla ilgili soruşturmalar yapılmasına yönelik gerçekleştirilen oylamaya katılmamıştır.¹²³ Öte yandan İsrail Askeri İstihbarat Başkanı Tamir Heyman'ın bir konuşmasında Putin'e “her ülkeyle ilişki kuran bir dünya lideri” şeklinde iltifatı ve Rusya'nın Ortadoğu'da somut bir şekilde baskın olduğunu ifade etmesi İsrail'deki Rusya algısına olumlu bir katkı sağlamıştır.¹²⁴ Ancak Obama sonrası ABD yönetimi İsrail yanlısı politikalarıyla Obama'nın “hatalarını” telafi etmiş ve yeniden İsrail'in güvenini tesis etmiştir. Rusya genel olarak İsrail ile ABD arasındaki geleneksel ittifaka büyük zarar vermiş olmasa bile İsrail ile ilişkilerini sürdürmesi Moskova'nın bölgedeki faaliyetleri açısından önemlidir.

¹²¹ Анна Полякова, “Роль Израиля в политике США на Ближнем Востоке в президентство Барака Обамы”, *Международная жизнь*, 2016, <https://interaffairs.ru/jauthor/material/1750>, (Erişim Tarihi: 10 Haziran 2019).

¹²² Melman, A.g.e.

¹²³ “General Assembly Resolution A/71/L.48, UN, 19 Aralık 2016”, <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/LTD/N16/450/26/PDF/N1645026.pdf?OpenElement>, (Erişim Tarihi: 13 Haziran 2019).

¹²⁴ Ben Caspit, “US, Israeli, Russian security chiefs to meet in Jerusalem”, *Al-Monitor*, 14 Haziran 2019, <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2019/06/israel-united-states-russia-iran-benjamin-netanyahu-putin.html>, (Erişim Tarihi: 15 Haziran 2019).

2. 2010-2015 ARASI DÖNEMDE RUSYA'NIN İSRAİL POLİTİKASI

2.1. Güvenlik

2.1.1. Rusya'nın İsrail Politikasında Suriye'nin Konumu

Suriye, Rusya-İsrail ilişkilerinin gelişiminde ve sürdürülmesinde kritik öneme sahip bir alandır. Hem stratejik iş birliği açısından hem de iki devletin ulusal çıkarları açısından büyük öneme sahip olan Suriye aynı zamanda bölgesel ve küresel güçleri de ilgilendiren güncel bir sorundur. Rusya ve İsrail'in Suriye'deki çıkarları farklı olmasına rağmen iki ülke arasında koordinasyon sağlanabilmesi çıkar odaklı bir dış politikanın örneğidir. Rusya'nın Suriye politikasındaki hedefleri Esad rejiminin korunması ve buna paralel olarak Suriye'deki Rus askeri varlığının devamlılığı, Rusya'nın Ortadoğu'daki konumunun güçlendirilmesi, silah ticareti ve ABD'nin nüfuzunun zayıflaması odaklı iken, İsrail temel olarak İran ve Hizbullah'ın Suriye'de güçlenmesini engellemeyi hedefleyen bir politika izlemektedir.

Rusya'nın Suriye'ye müdahalesi ile birlikte İsrail'in bu ülkede olası bir Rusya-İran ittifakı için endişelenmesi ve fiili olarak harekete geçmesi Rusya-İsrail ilişkilerini yeni bir boyuta taşımıştır. Nitekim Başbakan Netanyahu, Genelkurmay Başkanı Eisenkot ile beraber Suriye'de Rusya ve İsrail arasındaki operasyonel koordinasyonu artırmak, olası çatışmaları önlemek ve Suriye ordusuna ve Lübnan ve Suriye'deki Hizbullah kuvvetlerine yönelik gelişmiş silah transferini durdurmak amaçlı Rusya'dan bir taahhüt almak için Moskova'yı ziyaret etmiştir. Rusya'nın da askeri düzeyde, İsrail ile çatışmadan kaçınmak konusunda istekli olduğu söylenebilir.¹²⁵ Bu nedenle 2015'in sonbaharında iki ülkenin silahlı kuvvetleri arasında bir çatışmasızlık mekanizması kurulmuştur. İsrail'in Rus hava savunmasına müdahale etmeden Hizbullah'ın mevkilerine ve konvoylarına hava saldırısı yapma izni veren anlaşmaya Rusya, İsrail liderliğinin Esad'ın devrilmesiyle değil, İran

¹²⁵ Udi Dekel, Zvi Magen, "Russian Involvement in Syria: What has Changed, and the Significance for Israel", *INSS*, Insight No. 752, October 7, 2015, <https://www.inss.org.il/wp-content/uploads/systemfiles/No.%20752%20-%20Udi%20and%20Zvi%20for%20web.pdf>, (Erişim Tarihi: 16 Haziran 2019).s.4.

yanlısı güçlerin tehdidiyle ilgilendiğine dair güvencesi sayesinde rıza göstermiştir.¹²⁶ Ayrıca Rusya'nın Suriye'de İsrail ile koordinasyonu ve çatışmasızlık mekanizmasının düzenli uygulanması ikili ilişkilerin diğer alanlarda da gelişmesine katkı sağlayabilir. Bu bağlamda, Knesset üyesi David Bitan'ın Rusya'yı bir İsrail müttefiki olarak nitelendirmesi ve İsrail'in Rusya-ABD ilişkilerinin iyileştirilmesine yardımcı olabileceğini ifade etmesi¹²⁷ önemli bir göstergedir.

Suriye'de 15 Mart 2011'de, Deraa ve Şam'da başlayan hükümet karşıtı protesto gösterileri Nisan 2011'de, ülke geneline yayılmış ve 2011 yılının sonunda, derin bir iç siyasi kriz haline gelen protesto gösterileri iç silahlı çatışmaya dönüşmüştür. Krizin ortaya çıkardığı güvenlik sorunları sonucunda bölgesel ve küresel güçlerin müdahalesi ile beraber Suriye iç silahlı çatışmaları uluslararası bir boyut almıştır.¹²⁸ İç savaşın başlangıcında Rusya, protestocuların Esad rejiminin otoritesini sarsamayacağını ve rejimin uzun süre dayanabileceğini düşünmüş ve Şam'da olası bir rejim değişikliğinin yalnızca dış müdahaleden kaynaklanabileceğine ihtimal vermiştir. Bu bağlamda Rusya, "Libya senaryosunun" Suriye'de tekrarlanmasını önlemek için kendisini Esad rejiminin şiddetli savunucusu ilan etmiştir.¹²⁹ Moskova aynı zamanda iç savaşın başlangıcından beri rejime diplomatik destek de sağlamıştır. Rusya, hem BM Güvenlik Konseyi'nde Batı'nın ve bazı Arap ülkelerinin Suriye ile ilgili taslak kararlarını engelleyerek hem de Esad hükümetine silah, askeri teçhizat ve mühimmat tedariki ve uzmanlar için eğitimler vererek ve askeri danışmanlar sağlayarak destek vermiştir.¹³⁰ Rusya, Doğu Guta'da gerçekleşen kimyasal saldırı konusu da dâhil olmak üzere, Suriye savaşında yaklaşık on iki kez BM Güvenlik Konseyi kararını veto etmiştir.¹³¹

¹²⁶Lidia Averbukh, Margarete Klein, "Russia-Israel Relationship Transformed by Syria Conflict", *SWP Comment* 37, Eylül 2018, https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/comments/2018C37_avk_kle.pdf, (Erişim Tarihi: 16 Haziran 2019).

¹²⁷"Мы можем помочь наладить отношения с США", *Лента*, 19 Aralık 2018, <https://lenta.ru/articles/2018/12/19/bitana/>, (Erişim Tarihi: 16 Haziran 2019).

¹²⁸"Гражданская война в Сирии и история политического урегулирования", *РИА Новости*, 29 Ocak 2018, <https://ria.ru/20180129/1513416087.html>, (Erişim Tarihi: 17 Haziran 2019).

¹²⁹Dmitri Trenin, "The Mythical Alliance: Russia's Syria Policy", *Carnegie Moscow Center*, 12 Şubat 2013, <https://carnegie.ru/2013/02/12/mythical-alliance-russia-s-syria-policy-pub-50909>, (Erişim Tarihi: 19 Haziran 2019).

¹³⁰"Гражданская война в Сирии и история политического урегулирования", *РИА Новости*, 29 Ocak 2018, <https://ria.ru/20180129/1513416087.html>, (Erişim Tarihi: 19 Haziran 2019).

¹³¹"Мировые игроки в Сирии: интересы сторон", *Аргумент*, 17 Nisan 2018, <http://argumentua.com/stati/mirovye-igroki-v-sirii-interesy-storon>, (Erişim Tarihi: 20 Haziran 2019).

Suriye iç savaşının başlangıcında farklı algılarla şekillenen dış politika hedefleri Rusya ve İsrail'in farklı saflarda yer almasına neden olsa da iki ülkenin de ulusal çıkarları bir koordinasyonu mümkün kılmıştır. Rusya'nın Suriye'ye müdahalesinden önce iki ülke arasındaki sahada başlatılan koordinasyon girişimleri 21 Eylül 2015'te İsrail Başbakanı Benjamin Netanyahu'nun Moskova'ya yaptığı ziyaret esnasında şekillenmiştir. Netanyahu Moskova'ya geliş amacının Suriye'de Rusya ve İsrail askeri birlikleri arasında oluşabilecek yanlış anlaşılmaları önlemek olduğunu vurgulamıştır.¹³² Zirve toplantısında aynı zamanda her iki ülkenin kendi çıkarlarına odaklandığı vurgusu da yapılmıştır. Nitekim Netanyahu'nun Moskova ziyaretinden yaklaşık bir hafta sonra İsrail Savunma Bakanı Moşe Ya'alon Gazze sınırındaki halkı ziyaretinde Başbakan Netanyahu'nun, Putin'e Suriye'yi kimin kontrol edeceğine karışmadığını ve Esad'ın geleceğiyle ilgili tartışmaya girmeyeceğini açıkça belirttiğini ifade etmiştir. Ya'alon, İsrail için kendi ulusal çıkarlarının önemli olduğunu, bu nedenle İsrail'in egemenliğini ihlal etmeye çalışanları ve ileri silahları terör unsurlarına aktarmaya çalışanları vuracaklarını belirterek, İran ve Hizbullah'ı işaret etmiştir.¹³³ İsrail, iç savaş boyunca Suriye'de Rusya ile koordinasyonu sürdürmek adına birçok destekleyici politikalar sergilemiştir. Mart 2014'te Rusya'nın Kırım'ı işgalini kınayan ve Ukrayna'nın toprak bütünlüğünü onaylayan BM Genel Kurulu oylamasına katılmayan İsrail,¹³⁴ aynı zamanda ABD'nin ve Avrupa'nın Rusya'ya karşı yaptırımlarına da katılmamıştır.

2.1.2. Rusya'nın İsrail Politikasında Güvenlik Unsuru Olarak İran

Rusya'nın İsrail ile ilişkilerinde İran her zaman bir güvenlik meselesi olmuştur. Rusya-İran arasındaki nükleer santralin inşası ve Moskova'nın Hizbullah'a yönelik politikalarında iki

¹³²Maria Tsvetkova, "Israel, Russia to coordinate Military action on Syria: Netanyahu", *Reuters*, 21 Eylül 2015, <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-russia-israel/israel-russia-to-coordinate-military-action-on-syria-netanyahu-idUSKCN0RL10K20150921>, (Erişim Tarihi: 20 Haziran 2019).

¹³³Yaakov Lappin, "Yaalon: We made it clear to Russia that Israel will continue to protect it's interests", *The Jerusalem Post*, 29 Eylül 2015, <https://www.jpost.com/Breaking-News/Yaalon-We-made-it-clear-to-Russia-that-Israel-will-continue-to-protect-its-interests-419433>, (Erişim Tarihi: 21 Haziran 2019).

¹³⁴"General Assembly Adopts Resolution Calling upon States Not to Recognize Changes in Status of Crimea Region", UN, 27 Mart 2014, <https://www.un.org/press/en/2014/ga11493.doc.htm>, (Erişim Tarihi: 21 Haziran 2019).

ülke arasında gerilim yaşamıştır. Rusya ve İran'ın Suriye'de aynı safta yer alması da İsrail için büyük endişeye sebep olmuş ve Netanyahu'nun Moskova'ya gerçekleştirdiği ziyaretlerde İran ve Hizbullah konusu en önemli başlıklar olmuştur.

Buşehr Nükleer Santralının İran'a Devri ve İsrail'in Tepkisi

Rusya'nın İran'ın nükleer santral projesinde yer alması 1990'lara tekabül etmektedir. 1970'lerde Almanlar tarafından İran'da ilk denemeleri yapılan nükleer santral projesi devrim sonrasında Batılı ülkelerin anlaşmaları feshetmesiyle sekteye uğramıştır. Rusya ile İran arasında nükleer enerji alanındaki ortaklığın temeli ise bu devletler arasında 25 Ağustos 1992'de imzalanan nükleer enerjinin sivil kullanımını ve İran'da bir nükleer santralin inşasını içeren hükümetler arası anlaşma ile atılmıştır. Moskova ve Tahran'ın bu girişimi 1995'te nükleer reaktörün inşası için 780 milyon dolarlık bir anlaşmanın imzalanması ile devam etmiştir.¹³⁵ Ancak Rusya, 1999'da projeyi tamamlamayı planlasa da siyasi ve ekonomik nedenlerden dolayı proje yarım kalmıştır.¹³⁶

1999'da Putin'in iktidara gelmesi ile birlikte Rusya'nın Ortadoğu'ya artan ilgisi İran konusunda da kendisini göstermiş ve Rusya-İran ilişkileri yeni bir boyut kazanmıştır. Putin, Ağustos 2010'da Buşehr nükleer santralının inşası tamamlanacağını ve başlatılacağını ifade etmiştir.¹³⁷ Her ne kadar Rusya yetkilileri santralin açılacağı konusunda tarih verse de planlamadaki aksaklıklar İran tarafından isteksizlik olarak algılanmıştır. Nitekim Nisan 2011'de Moskova'da bulunan İran Dışişleri Bakan Yardımcısı Muhammed Ali Fathollahi, Buşehr nükleer santralının tamamlanması konusundaki gecikmeye tepki göstermiş ve Rusya ile bütün ilişkilerin gözden geçirilmesi gerektiğini ifade etmiştir.¹³⁸ Ancak, 16-17 Ağustos 2011 tarihlerinde Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov ve İranlı mevkidaşı Ali

¹³⁵ Mark A. Smith, "The Russo-Iranian Relationship", Conflict Studies Research Centre, Occasional Brief No 93, ISBN 1-903584-97-3, 1 Ağustos 2002, s. 2.

¹³⁶"İran'ın ilk nükleer enerji santrali açıldı", *Al Jazeera*, 5 Eylül 2011, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/iranin-ilk-nukleer-enerji-santrali-acildi>. (Erişim Tarihi: 28 Haziran 2019).

¹³⁷"Владимир Путин: Атомная электростанция в Бушере будет запущена в августе", *Российская Газета*, 8 Haziran 2010, <https://rg.ru/2010/06/08/busher-anons.html>. (Erişim Tarihi: 29 Haziran 2019).

¹³⁸"МИД Ирана выступает за пересмотр всего комплекса отношений с Россией", *Российская Газета*, 5 Nisan 2011, <https://rg.ru/2011/04/05/otnishiya-anons.html>. (Erişim Tarihi: 30 Haziran 2019).

Ekber Salihi Moskova’da İran’ın nükleer sorunlarını görüşmek için bir araya gelmiş¹³⁹ ve görüşmenin üzerinden bir ay geçmeden 12 Eylül 2011’de Buşehr Nükleer Santrali faaliyete başlamıştır.¹⁴⁰ Ağustos 2013’te Buşehr Nükleer Santrali’nin İran’a devredilmesi konusunda açıklama yapan ROSATOM Başkanı Sergey Kiriyeenko, santralin %100 kapasiteyle çalıştığını ve ROSATOM’un yakında projeyi İran’a devreden belgeleri imzalayacağını ifade etmiştir.¹⁴¹ 23 Eylül 2013’te Buşehr Nükleer Santrali’nin 2 yıl garanti veya 7.000 saatlik çalışma sonrasında İran tarafının tam kontrolü altında olacağını öngören bir anlaşma ile proje İran’a devredilmiştir. Ayrıca, anlaşma belgesi personele bilgi vermek ve teknik destek sağlamak için tesiste bir dizi Rus uzman kalacağını da kapsamıştır.¹⁴²

İsrail, her zaman olduğu gibi nükleer santralin inşası döneminde de nükleer bir İran’ın İsrail’in güvenliğini tehdit ettiğini dile getirmiştir. Buşehr Nükleer Santralinin faaliyete başladığı 2010 yılında İsrail’in tepkisi beklenen şekilde çok ağır olmuş, İsrail Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Essi Levy, BM Güvenlik Konseyi’nin kararlarını, IAEA kararlarını ve NPT yükümlülüklerini ihlal eden ülkelerin nükleer enerji kullanımından faydalanmalarının kabul edilemez olduğunu belirtmiştir. Levy, Uluslararası toplumun İran üzerindeki baskısını arttırması, uluslararası kararlara uyması, uranyum zenginleştirme ve reaktör oluşturma faaliyetlerini durdurması için İran’ı zorlaması gerektiğini de ifade etmiştir.¹⁴³ İsrail’in NPT’ye katılmadığı halde İran’a karşı uluslararası toplumu örgütlemeye çalışması da bir tezat oluşturmaktadır. Ayrıca, yüzlerce nükleer silaha sahip olmasına rağmen bunu BM’ye bildirmemiş¹⁴⁴, hatta IAEA’nın ülkesinde denetim yapmasına dahi izin vermemiştir. İsrail Hatta nükleer santralin faaliyete başlama anına kadar Batı medyası, ABD veya İsrail tarafından İran nükleer tesislerine karşı bir askeri operasyonu bile ihtimaller arasında

¹³⁹“Главы МИД России и Ирана обсудят вопросы ядерной программы Тегерана”, *Российская Газета*, 16 Ağustos 2011, <https://rg.ru/2011/08/16/yadernyiran-anons.html>, (Erişim Tarihi: 30 Haziran 2019).

¹⁴⁰“Началась торжественная церемония пуска АЭС “Бушер” в Иране”, *Российская Газета*, 12 Eylül 2011, <https://rg.ru/2011/09/12/busher-anons.html>, (Erişim Tarihi: 31 Haziran 2019).

¹⁴¹ “Rosatom Ready To Hand Bushehr Nuclear Plant to Iran”, *REFRL*, 9 Ağustos 2013, <https://www.rferl.org/a/bushehr-russia-iran-nuclear-control/25070637.html>, (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2019).

¹⁴²“Россия передала в эксплуатацию Ирану АЭС Бушер”, *Российская Газета*, 23 Eylül 2013, <https://rg.ru/2013/09/23/busher-anons.html>, (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2019).

¹⁴³“Запуск АЭС в Бушере – Израиль призвалу силовать давление на Иран”, *NEWSRU*, 22 Ağustos 2010, <https://www.newsru.com/world/22aug2010/busher.html>, (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2019).

¹⁴⁴ Veysel Kurt, “Nükleere Sahip Olmak”, SETA, 9 Eylül 2019, <https://www.setav.org/nukleere-sahip-olmak/>, (Erişim Tarihi: 31 Mayıs 2020).

değerlendirmiştir.¹⁴⁵ Ancak, Ağustos 2010’da Rusya’nın Tel-Aviv Büyükelçiliği açıklamasında, Buşehr Nükleer Santralının elektrik enerjisi için tasarlandığını ve İsrail’in nükleer reaktörün uranyumla beslenmesi konusunda endişelenmemesi gerektiğini ifade etmiştir.¹⁴⁶

Rusya-Hizbullah İlişkileri

Putin yönetimindeki Rusya’nın Ortadoğu politikasının karakteristik özelliklerinden olan pragmatizm kendisini Rusya-Hizbullah ilişkilerinde de göstermiştir. Ortadoğu’daki her aktörle iletişim kurmaya çalışan Rusya için Hizbullah da önem taşımaktadır. Rusya’nın Lübnan Büyükelçisi Aleksandr Zaspikin’in de özetlediği gibi, “Rusya ile Hizbullah arasındaki güçlü ve yakın ilişki Moskova’nın çıkarlarına hizmet etmektedir”.¹⁴⁷ Aralık 2016’da The Daily Beast’e ismini vermeden konuşan bir Hizbullah yetkilisi, Rusya’nın Orta Doğu’da stratejik müttefikleri olduğunu ve Hizbullah’a silah verdiğini ifade etmiştir. Medyaya konuşma yetkisi olmadığı için gerçek isimlerini kullanmayan Hizbullah mensupları aynı zamanda Rusya’nın 2012’den bu yana Hizbullah’a verdiği desteği artırdığını belirtmiştir.¹⁴⁸ Kimi Batılı yetkililer bu açıklamaların Rusya ile İsrail’in arasını açmak için kasıtlı olarak yapılmış olduğunu düşünseler de, bir grup İsrailinin bu konuda hala şüpheli olduğu da bir gerçektir.¹⁴⁹ İsraili bazı basın kaynakları aynı zamanda Rusya ile İsrail arasındaki üst düzey temaslarda Rus temsilcilerin İsraili mevkidaşlarını Hizbullah’ın bir terör örgütü olmadığına ikna etmeye çalıştığını iddia etmektedir.¹⁵⁰

¹⁴⁵Владимир Юртаев “Иран: программа атомной энергетики”, *Фонд Стратегической Культуры*, 25 Ağustos 2011, <https://www.fondsk.ru/news/2010/08/25/10363-10363.html>. (Erişim Tarihi: 2 Temmuz 2019).

¹⁴⁶Gil Hoffman, “Russia: Israel Need Not Fear Reactor”, *The Jerusalem Post*, 20 Ağustos 2010, <https://www.jpost.com/International/Russia-Israel-need-not-fear-reactor>, (Erişim Tarihi: 2 Temmuz 2019).

¹⁴⁷ “Russia’s Relation with Hezbollah “Strong & Cooperative”: Ambassador to Lebanon”, *Al-Manar News*, 12 Haziran 2019, <http://english.almanar.com.lb/757220>, (Erişim Tarihi: 5 Temmuz 2019).

¹⁴⁸Jesse Rosenfeld, “Russia Is Arming Hezbollah, Say Two of the Group’s Field Commanders”, *The Daily Beast*, 13 Nisan 2017, <https://www.thedailybeast.com/russia-is-arming-hezbollah-say-two-of-the-groups-field-commanders>, (Erişim Tarihi: 6 Temmuz 2019).

¹⁴⁹Josh Cohen, “Is Russia supporting Hezbollah?”, *Intersection*, 8 Şubat 2016, <http://intersectionproject.eu/article/russia-world/russia-supporting-hezbollah>. (Erişim Tarihi: 7 Temmuz 2019).

¹⁵⁰Игорь Январёв, “Россия готова вложиться в имидж Хезболлы”, *NEWS Ru*, 12 Şubat 2019, <https://news.ru/world/rossiya-gotova-vlozhit-sya-v-imidzh-hezbollah/>, (Erişim Tarihi: 8 Temmuz 2019).

Rusya'nın Hizbullah ile doğrudan ilk resmi teması 19 Ekim 2011 tarihinde Moskova'da gerçekleşmiştir. Rusya'nın daveti üzerine Moskova'ya gelen Hizbullah temsilcilerinin, Rus mevkidaşları ile Ortadoğu'daki mevcut durumu görüşmesi İsrail tarafından tepki ile karşılanmıştır.¹⁵¹ Dışişleri Bakanı Yardımcısı düzeyinde kabul edilen Hizbullah heyetinin Moskova temasları üç gün sürmüştür. Hizbullah heyeti başkanı Muhammed Raad, bu toplantının “mükemmel, dürüst ve verimli tartışmalarla dolu olduğunu” vurgulamıştır.¹⁵² Ayrıca Hizbullah heyeti başkanı Hizbullah önderliğinin görüşlerinin büyük ölçüde Rusya Dışişleri Bakanlığı'nın tutumlarıyla örtüştüğünü ve iki ülkenin ortak çıkarları doğrultusunda yapılan istişarelerinin devam edeceğini dile getirmiştir.

Moskova'ya yapılan bu ilk ziyarette Hizbullah heyeti Dışişleri Komitesi Başkanı Konstantin Kosaçev ve Rusya Liberal Demokrat Parti lideri Vladimir Zhirinovski tarafından Rusya Federasyonu Devlet Duma'sında kabul edilmiştir.¹⁵³ Rusya'nın Hizbullah ile temaslarının zirvesi Nisan 2013'te Rusya Dışişleri Bakan Yardımcısı Mikail Bogdanov'un Lübnan'a yaptığı ziyareti esnasında Hizbullah lideri Hasan Nasrallah ile görüşmesi olmuştur. Rusya'nın Lübnan Büyükelçisi Aleksandr Zaspikin'in de bulunduğu görüşmenin detayları hakkında açıklama yapılmasa¹⁵⁴ da Suriye krizi başta olmak üzere yerel ve bölgesel konulardaki iş birliğinin ele alındığı muhtemeldir. Öte yandan, Rusya Dışişleri Bakan Yardımcısı Mikail Bogdanov, Suriye iç savaşına barışçıl bir çözüm bulma kapsamında Aralık 2014'te Ortadoğu'ya yaptığı dört günlük ziyaretinde de Hizbullah lideri Hasan Nasrallah ile görüşmüştür.¹⁵⁵

Suriye'de Rusya-İran İşbirliği

¹⁵¹“Делегация “Хизбаллы” прибыла с визитом Москву”, *NEWS Ru*, 19 Ekim 2011, http://newsru.co.il/world/19oct2011/hizb_moscow_105.html, (Erişim Tarihi: 10 Temmuz 2019).

¹⁵² “НасраллаугрожаетИзраилю. Москва и “Хизбалла” обсудили общие интересы”, *NEWS Ru*, 21 Ekim 2011, http://newsru.co.il/mideast/21oct2011/hizb_106.html, (Erişim Tarihi: 11 Temmuz 2019).

¹⁵³ “НасраллаугрожаетИзраилю. Москва и “Хизбалла” обсудили общие интересы”, *NEWS Ru*, 21 Ekim 2011.

¹⁵⁴“Bogdanov meets Nasrallah, concludes Lebanon visit”, *The Daily Star*, 28 Nisan 2013, <http://www.dailystar.com.lb/News/Politics/2013/Apr-28/215320-bogdanov-meets-nasrallah-concludes-lebanon-visit.ashx>, (Erişim Tarihi: 13 Temmuz 2019).

¹⁵⁵“Russia’s Bogdanov concluded his Lebanon visit after meeting Hezbollah chief”, *Ya Libnan*, 7 Aralık 2014, <http://yalibnan.com/2014/12/07/russias-bogdanov-concluded-his-lebanon-visit-after-meeting-hezbollah-chief/>, (Erişim Tarihi: 14 Temmuz 2019).

Rusya ile İran arasındaki ilişkiler stratejik bir müttefiklikten ziyade son derece pragmatiktir. Son yıllarda İran'ın Rus dış politikasındaki yeri giderek ağırlık kazanmaktadır. Vladimir Putin'in yeniden başkanlık koltuğuna oturduğu 2012 yılından sonra iki ülke arasındaki temasların sayısı artmıştır. Ortadoğu'daki farklı siyasi hedeflere rağmen Moskova Tahran'ı çeşitli konularda desteklemektedir. Batı'nın uyguladığı ambargoların da etkisiyle iki ülke arasındaki iş birliğinde ekonominin payı çok azdır. Nitekim 2018 yılında, Rusya ile İran arasındaki ticaret hacmi 1,7 milyar dolara ulaşmıştır ki, bu Rusya dış ticaretinde %1'in altındadır.¹⁵⁶ Ancak Rusya ve İran bölgesel konulardaki iş birliğini askeri düzeyde sürdürmeye devam etmiştir.

Moskova ve Tahran'ın Suriye özelinde İsrail'e rağmen yürüttüğü pragmatik ilişkiler, Suriye iç savaşına diğer bölgesel ve küresel güçlerin de müdahalesi ile stratejik boyut almıştır. 2014 yılında, Rusya'nın Ukrayna politikası nedeniyle ABD ile arasında gerginliğin artmasıyla beraber, Moskova'nın Suriye'ye yönelik İran'la iş birliğini güçlendirmeye olan ilgisi daha da artmış ve Rusya, İran ile iş birliğini Batı tarafından maruz kaldığı izolasyonun üstesinden gelmenin bir yolu olarak görmüştür. İran'ın da Esad rejiminin istikrara kavuşturulmasında Rusya'yı önemli bir müttefik olarak görmesi, iki devletin Suriye iç savaşında koordine olarak hareket etmesini sağlamıştır.¹⁵⁷

16 Ağustos 2016'da Rusya Savunma Bakanlığı TU-22M3 ve SU-34 tipi Rus savaş uçaklarının İran'ın Hamedan hava üssünden havalandığını ve Suriye'deki IŞİD hedeflerini vurduğunu açıklamıştır.¹⁵⁸ Rusya'nın İran toprakları üzerinden gerçekleştirdiği bu hamle stratejik açıdan önemlidir. Bu bağlamda İran Milli Güvenlik Yüksek Konseyi Genel Sekreteri Ali Şemhani'nin, "Tahran ve Moskova arasında Suriye'deki teröre karşı yürütülen iş birliği stratejiktir. Biz bu konuda kapasite ve imkânlarımızı paylaşıyoruz"¹⁵⁹ şeklindeki açıklaması bu durumu özetlemektedir. Rusya'nın İran üzerinden Suriye'ye gerçekleştirdiği

¹⁵⁶Никита Смагин, "Стратегическое доверие. Почему у России и Ирана не получается стать союзниками", *Московский Центр Карнеги*, 4 Haziran 2019, <https://carnegie.ru/commentary/79251>, (Erişim Tarihi: 16 Temmuz 2019).

¹⁵⁷Ephraim Kam, "Will Russia and Iran Walk Hand in Hand?", *Strategic Assessment*, Volume 19, No. 2, Temmuz 2016, S.44.

¹⁵⁸ Calamur Krishnadev, "A New Phase in Russia's Military Role in Syria", *The Atlantic*, 16 Ağustos 2016, <https://www.theatlantic.com/news/archive/2016/08/russia-syria-iran/496022/>, (Erişim Tarihi: 17 Temmuz 2019).

¹⁵⁹"Rus uçakları İran'da üslendi!", *Yeni Şafak*, 17 Ağustos 2016, <https://www.yenisafak.com/dunya/rus-ucaklari-iranda-yslendi-2512608>, (Erişim Tarihi: 17 Temmuz 2019).

hava operasyonunu değerlendiren ABD yetkilileri, Moskova-Tahran arasındaki askeri işbirliğinin kendileri için sürpriz olmadığını, ancak Rus uçaklarının İran üssünden havalanmasının Beyaz Saray'ı şaşırttığını belirtmiştir.¹⁶⁰ Rusya'nın İran ile sahadaki işbirliğinin yanı sıra iki ülke başkanları arasında düzenli gerçekleşen zirve toplantılarında yapılan ortaklık vurgusu Moskova ve Tahran'ın bölgesel konularda bir birine ne kadar ihtiyacı olduğunu da göstermektedir.

2.1.3. Rusya'nın Filistin Politikası

Putin iktidarının 2010-2015 arası döneminde Rusya'nın Filistin ile ilişkilerinde Hamas liderlerinin Rusya'ya gerçekleştirdiği ziyaretler öne çıkmaktadır. Bu ziyaretlerin konusu kadar İsrail tarafından gösterilen tepkiler de önemlidir. Rusya bir yandan Hamas ile görüşürken İsrail'i de ihmal etmemektedir. Rusya'nın bu dönemde bölgedeki iki güç arasında yürüttüğü denge siyaseti geleneksel Putin dış politikasının bir örneğidir.

Hamas Liderlerinin Rusya Ziyaretleri

Rusya'nın Hamas liderleri ile ilk temasları Hamas'ın Filistin bölgelerinde yapılan seçimlerin galibi olduğu 2006 yılına dayanmaktadır. Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in daveti üzerine Mart 2006'da Moskova'ya giden Halid Meşal başkanlığındaki Hamas heyeti, Rus Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov ve diğer Rus yetkililerle bir araya gelmiştir. Bu görüşmelerde Rusya, Hamas'ın eski anlaşmalara bağlı olması gerektiğini vurgulamıştır. Ancak Hamas yetkilileri Moskova ziyareti sırasında İsrail konusundaki tutumdan vazgeçmeyecekleri mesajını vermiştir. Hamas hareketinin siyasi lideri Halid Meşal yaptığı açıklamada, Rusya'nın da dâhil olduğu Ortadoğu dörtlüsü tarafından

¹⁶⁰Neil MacFarquhar, David E. Sanger, "Russia Sends Bombers to Syria Using Base in Iran", *The New York Times*, 16 Ağustos 2016, https://www.nytimes.com/2016/08/17/world/middleeast/russia-iran-base-syria.html?ref=world&r=0&utm_source=russianpulse&utm_medium=link&utm_campaign=article. (Erişim Tarihi: 19 Temmuz 2019).

oluşturulan “Ortadoğu Yol Haritası”¹⁶¹ konusundaki sorunun Filistin'in değil, İsrail'in tutumundan kaynaklandığını savunmuş ve planın Ariel Şaron tarafından reddedildiğini söylemiştir. Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in Hamas heyetini Moskova'ya davet etmesi İsrail'in tepkisine neden olmuştur.¹⁶²

2010-2015 arası dönemde Hamas lideri Halid Meşal'in Moskova ile temaslarının ilki 11 Mayıs 2010'da Rusya Cumhurbaşkanı Dimitri Medvedev'in Suriye'ye yaptığı ziyareti esnasında Şam'da gerçekleşmiştir. Suriye Cumhurbaşkanı Beşer Esad'ın da hazır bulunduğu bu görüşmede Medvedev, İsrail ile barış içinde ve güvenli bir şekilde yaşayan işlevsel bir Filistin devleti ile iki devletli bir çözüm gerçekleştirilmesi gerektiğini vurgulamıştır.¹⁶³ Ancak, görüşme sonrasında İsrail yaptığı açıklamada görüşmeyi “derin hayal kırıklığı” olarak nitelemiştir.¹⁶⁴ İsrail Dışişleri Bakanlığında yapılan açıklamada, Hamas'ın, hedefini İsrail devletinin imhası olduğunu ilan eden bir terör örgütü olduğu ve Rusya'nın, Hamas'a karşı mücadelesinde İsrail'in yanında durması beklendiği söylenmiştir. Ayrıca açıklamada, İsrail'in “Çeçenistan terörizmine” karşı mücadelesinde her zaman Rusya'nın yanında yer aldığı ve Hamas konusunda da aynı tavrı bekledikleri vurgulanmıştır. Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Andrey Nesterenko İsrail'in bu açıklamalarına karşı, Hamas ile temaslarının düzenli olduğunu ifade etmiştir. Nesterenko, Ortadoğu Dörtlüsü'nün tüm üyelerinin Hamas liderleriyle bir şekilde temas halinde olduklarını, ancak bir nedenden ötürü bunu kabul etmekte isteksiz olduklarını belirtmiştir.¹⁶⁵

Rusya'nın hem İsrail hem de Hamas ile ilişkilerini sürdürmesi İsrail tarafından her zaman endişeyle karşılanırsa da bu durum Moskova'nın bu aktörlerle diyalog kapılarının kapanmasını önlemektedir. Rusya Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Asya ve Orta Doğu

¹⁶¹ Ortadoğu Dörtlüsü olarak bilinen ABD, Rusya, BM ve AB, 2000'li yıllarda İsrail- Filistin anlaşmazlığına çözüm bulmak için hazırladığı bir barış planıdır.

¹⁶² “Rusya, Hamas'tan anlaşmalara uymasını istedi”, *Deutsche Welle*, 3 Mart 2006, <https://www.dw.com/tr/rusya-hamastan-anla%C5%9Fmalara-uymas%C4%B1n%C4%B1-istedi/a-2522321>, (Erişim Tarihi: 21 Temmuz 2019).

¹⁶³ “Dmitry Medvedev met with Hamas leader Khaled Mashal” *Presidential Executive Office*, 11 Mayıs 2010, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/7714>, (Erişim Tarihi: 23 Temmuz 2019).

¹⁶⁴ “Israeli 'disappointment' over Russia-Hamas meeting”, *CNN*, 13 Mayıs 2010, <http://edition.cnn.com/2010/WORLD/meast/05/13/israel.russia.hamast/index.html>, (Erişim Tarihi: 25 Temmuz 2019).

¹⁶⁵ “Israeli 'disappointment' over Russia-Hamas meeting”, *CNN*, 13 Mayıs 2010.

Merkezi başkanı Yelena Suponina, bu durumu Rusya'nın ABD'den çok daha az kaynağa sahip olduğu göz önüne alındığında, uluslararası sorunlarda etkisini arttırmak için çatışmanın bir tarafını desteklemekten kaçınmaya çalışması şeklinde nitelendirmektedir. Suponina, Rusya'nın Arap-İsrail ihtilafını çözmek için tüm taraflarla konuşmak zorunda olduğunu ve bu pozisyonun sonuç vereceğini de vurgulamaktadır.¹⁶⁶

Rusya'nın Hamas'a Silah Satışları

Putin döneminde küresel silah pazarındaki payı artan Rusya önemli bir silah ihracatçısı konumuna gelmiştir. Nitekim 1998 yılında 59 devlete silah ihraç eden Rusya'nın küresel silah ticareti pazarındaki payı sadece %3 iken, 1999-2003 yılları arasında ABD'den sonra ikinci en büyük silah ihracatçısı konumuna yükselmiştir. Rusya'nın 2010-2014 döneminde küresel silah ticaretindeki payı %27'ye yükselmiştir.¹⁶⁷

Rusya'nın Hamas ile silah ticareti konusu Hamas'ın Filistin seçimlerinin galibi olduğu 2006 yılında gündeme gelmiştir. Dönemin Rusya Genelkurmay Başkanı Yuri Baluyevski'nin, Hamas ile görüşmelerde gündemdeki konulardan birinin silah satışı olacağını belirtmesi İsrail'de büyük tepkiye neden olmuştur. Baluyevski'nin Filistin yönetiminin hareket kabiliyetini artırmak için iki helikopter ve asayişi sağlamak için 50 zırhlı araç satışı anlaşması konusundaki açıklamaları Rusya-İsrail ilişkilerinde kısa süreli bir gerginlik yaratmıştır. Ancak, bunun üzerine Rusya Savunma Bakanı Sergey İvanov tansiyonu düşürmek için Moskova'nın, İsrail'in onayını almadan Filistin'deki yeni yönetime silah satmayacağını ifade etmiştir.¹⁶⁸

Her ne kadar Rusya'nın Hamas ile silah ticareti konusunda resmi istatistikler bulunmasa da çoğu zaman Hamas'ın kullandığı silahlar üzerinden ikili arasında doğrudan ya da dolaylı

¹⁶⁶Ivan Nechepurenko, "Despite His Sympathy, Putin Is Unable to Support Israel against Hamas", *The Moscow Times*, 15 Temmuz 2014, <https://www.themoscowtimes.com/archive/despite-his-sympathy-putin-is-unable-to-support-israel-against-hamas>, (Erişim Tarihi: 27 Temmuz 2019).

¹⁶⁷Elnur İsmayılov, "Rusya'nın ikinci gücü: Savunma sanayii", *Yeni Şafak*, 4 Ocak 2016, <https://www.yenisafak.com/hayat/rusyanin-ikinci-gucu-savunma-sanayii-2381520>, (Erişim Tarihi: 27 Temmuz 2019).

¹⁶⁸"Rusya: Hamas'a silah satabiliriz", *Hürriyet*, 18 Şubat 2006, <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/rusya-hamas-a-silah-satabiliriz-3952159>, (Erişim Tarihi: 28 Temmuz 2019).

olarak bir ticaretin bulunduğunu söylemek mümkündür. Nitekim İsraili askeri analist Gabi Siboni, Hamas'ın çeşitli gelişmiş silahlara sahip olduğunu söylemiştir. Siboni, Hamas'ın sahip olduğu güdümlü tanksavar füzelerinin, uçaksavar füzelerinin ve bazı dronların Rusya tarafından üretildiğini ifade etmiştir. Hamas'ın çeşitli Rus Grad roketlerine sahip olduğu ve yaklaşık 20 kilometre menzile sahip bu roketlerin İran üzerinden teslim edildiği iddia edilmektedir. Ayrıca, Hamas'ın Kornet adlı Rus yapımı lazer güdümlü tanksavar füzelerine sahip olduğu da iddia edilmektedir.¹⁶⁹ Bu nedenle İsrail yetkilileri her fırsatta Rusya ile görüşmelerinde meslektaşlarının Hamas ve bölgedeki diğer aktörlere silah satışının engellenmesini istemektedirler. Mayıs 2011'de İsrail Başbakan yardımcısı Moşe Ya'alon, Moskova'ya yaptığı ziyaretinde Filistin otoritesinin Rus yapımı Kornet füzelerini kullandığını örnek göstererek bu meselenin İsrail için “acı verici” olduğunu ifade etmiş ve Rusya'nın bu örgütlere silah satmayı durdurması gerektiğini söylemiştir.¹⁷⁰

2.2. Ekonomi

2.2.1. Ticaret

2010'lu yılların başında Putin Rusya'sı ile İsrail arasında ekonomide yaşanan önemli gelişmelerden biri İsrail-Rusya İş Konseyi'nin kurulması olmuştur.¹⁷¹ Konsey, kuruluş aşamasından beri Rusya ve İsrail arasındaki ikili ticarete birçok önemli görevler üstlenmiştir. İki ülke arasında diğer önemli bir konu olan serbest ticaret bölgesi oluşturulması Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in 25 Haziran 2012 tarihinde İsrail'e gerçekleştirdiği ziyaret esnasında gündeme gelmiştir. Vladimir Putin ve İsrail liderliği arasındaki görüşmelerde İsrail Başbakanı Benyamin Netanyahu, Rusya Devlet Başkanına ortak bir serbest ticaret bölgesi oluşturmayı teklif etmiştir. Putin'in, “bu konuda ciddi şekilde çalışmaya başlamanın zamanı” yanıtı verdiği bu görüşmede, taraflar bir sonraki

¹⁶⁹ “Russian rockets and Libyan mortars: How Hamas developed an advanced arsenal in the blockaded Gaza strip”, *National Post*, 25 Mart 2019, <https://nationalpost.com/news/hamas-has-developed-a-vast-arsenal-in-blockaded-gaza>, (Erişim Tarihi: 30 Temmuz 2019).

¹⁷⁰ “Israel tries to persuade Russia not to sell weapons to Syria, Iran”, *RT*, 31 Mayıs 2011, <https://www.rt.com/russia/israel-russia-weapons-syria/>, (Erişim Tarihi: 1 Ağustos 2019).

¹⁷¹ “Деловой совет для деловых людей”, *Israeli-Russian Business Council*, 15 Temmuz 2016, <http://israelrussiabc.com/delovoj-sovet-dlya-delovyh-lyudej/>, (Erişim Tarihi: 2 Ağustos 2019).

temel meseleleri inceleyecek olan ortak bir araştırma grubu oluşturulması konusunda mutabık kalmışlardır.¹⁷²

5 Aralık 2013'te Endonezya'nın Bali şehrinde düzenlenen Dünya Ticaret Örgütü konferansında bir araya gelen İsrail Ekonomi ve Ticaret Bakanı Naftali Bennett ile Rusya'nın Ekonomik Kalkınma Bakanı Alexey Ulyukaev iki ülke arasında bir serbest ticaret bölgesi kurulması amaçlı resmi müzakereleri başlatmayı kabul etmiştir.¹⁷³ Moskova ve Tel-Aviv konferansta alınan anlaşma kararı konusunda hızlı davranmıştır. 9 Aralık 2013 tarihinde İsrail-Rusya Karma Ekonomik Komitesi, İsrail delegasyonu Dışişleri Bakanı Avigdor Liberman ve Rusya delegasyonu Başbakan Yardımcısı Arkadi Dvorkoviç başkanlığında Moskova'da on birinci toplantısını gerçekleştirmiştir. Dışişleri Bakanı başkanlığında gerçekleşen ve Rusya ile İsrail arasındaki ilişkiler için en üst düzey forum niteliğini taşıyan Ekonomik Komite'nin bu toplantısında iki ülke arasında bir serbest ticaret bölgesi oluşturulması anlaşmasının 2014 yılında tamamlanması kabul edilmiştir.¹⁷⁴ Rusya'nın 2010-2015 yılları arasında İsrail ile ticareti daha çok ihracata dayalı olmuştur. İki ülke arasındaki ticaret ülkelerin bölgesel politikalarının gölgesi altında şekillenmiştir.

Tablo 1: 2010-2015 Yılları Arasında Rusya-İsrail Ticareti (Milyon \$)

Yıllar	İhracat	İthalat	Toplam
2010	1.683	773	2.456
2011	1.307	1.084	2.391
2012	1.631	1.286	2.917
2013	2.085	1.493	3.578
2014	2.290	1.142	3.432
2015	1.538	784	2.322

¹⁷²Мария Жебит, “Израильхочет в свободную зону торговли с Россией”, *Известия*, 5 Temmuz 2012, <https://iz.ru/news/529310/>(Erişim Tarihi: 4 Ağustos 2019).

¹⁷³Haviv Rettig Gur, “Israel, Russia to launch talks on free trade zone”, *The Times of Israel*, 10 Aralık 2013, <https://www.timesofisrael.com/israel-russia-to-launch-talks-on-free-trade-zone/>(Erişim Tarihi: 8 Ağustos 2019).

¹⁷⁴ “Conclusions of the 11th Israel-Russia Mixed Economic Committee”, *Israel Ministry of Foreign Affairs*, 10 Aralık 2013, <https://mfa.gov.il/MFA/PressRoom/2013/Pages/Conclusions-of-the-11th-Israel-Russia-Mixed-Economic-Committee-9-Dec-2013.aspx>(Erişim Tarihi: 10 Ağustos 2019).

Kaynak: Dünya Bankası¹⁷⁵

2010 sonrası dönemde, 2012 yılına kadar Rusya'nın İsrail'e ihracatı azalan bir seyir izlese de 2013 ve 2014 yıllarında önemli bir artış yaşanmıştır. Bu dönemde iki ülke arasındaki toplam ticaret hacmi 2013 yılında en yüksek seviyesine ulaşarak 3.578 milyon dolar olmuştur. Ancak Rusya'nın Suriye ve Ukrayna politikaları nedeniyle ABD ve müttefikleri tarafından yaptırımlara maruz kalması ülke ekonomisinde olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Her ne kadar İsrail, ABD ve müttefiklerinin Rusya karşıtı yaptırımlarına katılmasa da Rusya-İsrail ticareti bu yaptırımlardan dolayı olarak etkilenmiştir. Rusya'nın Suriye'ye yönelik aktif politikalar izlediği 2015 yılına gelince İsrail ile ticaretinde keskin azalma kaydedilmiştir. Nitekim 2015 yılında Rusya'nın İsrail'e ihracatı %33 azalarak 1.538 milyon dolar olmuştur. İsrail'in Rusya'nın ithalatındaki payı son derece düşüktür. 2015 yılında Rusya'nın İsrail'den ithalatı 784 milyon dolara ile neredeyse 2010 yılındaki ithalat ile aynı seviyeye gerilemiştir.

2.2.2. Yatırımlar

2010-2015 arası dönemde Rusya-İsrail ekonomik ilişkilerinde yatırımlar konusu yeterli kadar gelişmemiştir. İkili arasındaki yatırımlar konusu her zaman Moskova ve Tel-Aviv'in bölgesel politikalarından oldukça etkilenmiştir. 2010'lu yılların başında Rusya'daki İsrail yatırımları 400 milyon doların üzerinde seyretmiştir. Bu dönemde Rusya İsrail ile ekonomik alanda gelişmeler kaydetse de Moskova'nın Ukrayna politikası nedeniyle Batı ve Avrupa ülkeleri ile yaşadığı gerginlikler Tel-Aviv ile ilişkilerini de olumsuz etkilemiştir. Öte yandan Rusya'nın Suriye'ye müdahalesi de bu konuda belirleyici unsurların başında gelmektedir. Nitekim 2013 yılında İsrail'in Rusya'daki doğrudan yatırımları 412 milyon dolar iken 2014 yılında Rusya'daki İsrail yatırımları yaklaşık %120 azalarak 172 milyon dolara gerilemiştir.¹⁷⁶

¹⁷⁵<https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/RUS/Year/2015/TradeFlow/Import/Partner/ISR/Product/all-groups>

¹⁷⁶ Kari Liuhto, "The economic Relations between Israel and Russia", Eylül 2018, <https://www.researchgate.net/publication/327750992> The economic relations between Israel and Russia.(Erişim Tarihi: 11 Ağustos 2019).

Tablo 2: 2010-2015 Yılları Arasında Rusya'nın İsrail'deki Doğrudan Yatırımları (Milyon \$)

Yıllar	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Yatırım Miktarı	189	238	347	471	595	597

Kaynak: Central Bank of Russia¹⁷⁷

Rusya'nın 2010-2015 döneminde İsrail'deki yatırımlarının bölgesel gelişmelerden olumsuz etkilenmediği gözlemlenmektedir. Arap isyanlarının başladığı 2011 yılında Rusya'nın İsrail'deki doğrudan yatırımları 238 milyon dolar idi. Rusya'nın Kırım politikası nedeniyle maruz kaldığı yaptırımlar ekonomisini etkilemiş, ancak İsrail'deki yatırımlarda azalma olmamıştır. 2015 yılının sonunda Rusya'nın İsrail'deki doğrudan yatırımlarının toplamı 595 milyon dolara ulaşmıştır. Moskova'nın Suriye'de izlediği aktif politikalara rağmen 2015'te İsrail'deki toplam Rusya yatırımları 597 milyon dolara çıkmıştır. İsrail'in Rusya'daki yatırımlarına gelince durum farklılık göstermektedir. Rusya'nın Batı ile yaşadığı gerginliklerde Rusya-İsrail karşılıklı yatırımları konusunda sadece İsrail tarafının etkilendiği söylenebilir. Çünkü 2013-2014 yıllarında Rusya'da azalan İsrail yatırımlarının aksine İsrail'deki Rusya yatırımlarında herhangi bir azalma kaydedilmemiştir.

2.2.3. Enerji

Rusya'nın temel dış politika alanlarından biri olan enerji konusu İsrail ile ilişkilerinde her zaman kendine yer bulmuştur. Rusya'nın enerji şirketi Gazprom uzun bir süre İsrail'e doğalgaz satma çabasında olmuşsa da 2010'un sonbaharında İsrail'de doğalgaz kaynaklarının keşfedilmesiyle birlikte bu politika değişmiş ve Gazprom, ülkenin sahilinde bulunan doğal gaz arama ve üretim lisanslarının %50'sine sahip olmak için yollar aramaya

¹⁷⁷ http://www.cbr.ru/eng/statistics/macro_itm/svs/.(Erişim Tarihi: 11 Ağustos 2019).

başlamıştır.¹⁷⁸ Haziran 2012’de Putin’in İsrail’e ziyareti esnasında da enerji konusu önemli gündem maddelerinden biri olmuştur. Putin’in İsrail’e yaptığı ziyaretin ardından İsraili yetkililer, Gazprom’un “İsrail’de bir yan kuruluş kurmayı planladıklarını” söylemiştir.¹⁷⁹ Nitekim Putin’in İsrail ziyaretinden birkaç ay sonra İsrail, Leviathan için stratejik ortak alacağını açıklamıştır.¹⁸⁰ Leviathan’daki %30’luk hisse için en yüksek teklifte bulunan şirket olması Gazprom’un konumunu güçlendirmiştir. Ancak İsrail’deki bazı çevrelere göre Gazprom gibi bir Rus şirketinin sadece mesleki kıstaslara göre ölçülmemesi gerektiği ve şirketin Kremlin için bir jeopolitik araç olduğu endişeleri vurgulanmıştır.¹⁸¹ Bu bağlamda İsrail, Leviathan konusunda Avustralya şirketi olan Woodside Petroleum’u Gazprom’a tercih etmiş ve Aralık 2012’de taraflar arasında anlaşma imzalanmıştır.¹⁸² İsrail’in Gazprom’u tercih etmemesi, Gazprom’un LNG tesisleri alanında sınırlı deneyime sahip olduğu gerekçesine bağlansa da siyasi nedenleri de göz ardı etmemek gerekmektedir. Siyasi nedenlerin başında Gazprom’un Rusya tarafından dış politika aracı olarak kullanılması iddiaları gelmektedir. Bazı İsraili uzmanlar İsrail’in Ukrayna’nın Rusya ile geçmişte yaşadığı benzeri olaylardan ders çıkarması gerektiğini düşünmektedirler. Nitekim yaşanan fiyat anlaşmazlığı sonucunda 1 Ocak 2009 tarihinde Rusya’nın Ukrayna’ya gaz akışını durdurması Avrupa Birliği yetkilileri tarafından Rusya’nın Gazprom’u baskı aracı olarak kullandığı ve AB için güvenilir enerji ortağı olmadığı şeklinde yorumlanmıştır.¹⁸³ Bundan dolayı İsrail benzeri senaryonun yaşanmasından endişe etmiş ve Gazprom ile ortaklıktan vazgeçmiştir.

Öte yandan, bir yıl süren görüşmelerin ardından Gazprom, 26 Şubat 2013’te Tamar saha konsorsiyumundaki İsraili ortaklarla Gazprom’a 20 yıl boyunca yıllık 3 milyon ton LNG

¹⁷⁸ Dmitry Maryasis, “Participation of Russian Energy Companies in the Development of Israel’s Natural Gas Discoveries”, *Memorandum 129*, Institute for National Security Studies, Temmuz 2013, s.95.

¹⁷⁹Allison Good, “New Concerns that Russia is Positioning Itself to Influence Israel’s Natural Gas Policy”, *Daily Beast*, 11 Temmuz 2013, <https://www.thedailybeast.com/new-concerns-that-russia-is-positioning-itself-to-influence-israels-natural-gas-policy>. (Erişim Tarihi: 14 Ağustos 2019).

¹⁸⁰Amiram Barkat, “Gazprom bids highest for Leviathan partnership”, *GLOBES*, 16 Ekim 2012, <https://en.globes.co.il/en/article-1000790600>.(Erişim Tarihi: 15 Ağustos 2019).

¹⁸¹Barkat, A.g.e.

¹⁸²Justine Parker, “Woodside dives into Israeli gas field”, *ABC News*, 3 Aralık 2012, <https://www.abc.net.au/news/2012-12-03/woodside-takes-stake-in-israeli-gas-field/4405326>.(Erişim Tarihi: 17 Ağustos 2019).

¹⁸³Andrew E. Kramer, “Russia-Ukraine feud goes beyond gas pipes”, *The New York Times*, 4 Ocak 2009, <https://www.nytimes.com/2009/01/14/world/europe/14iht-gazprom.2.19349065.html>, (Erişim Tarihi: 18 Ağustos 2019).

satışını öngören bir niyet mektubu imzalamıştır.¹⁸⁴ Ancak, yine İsrail'in Gazprom'un İsrail piyasasını etkileme endişelerinden dolayı anlaşma Bakanlık tarafından onaylanmadığı için uygulanamamıştır.¹⁸⁵ Bu dönemde Gazprom'un "Leviathan" ve "Tamar" sahalarında İsrail şirketleriyle iş birliği çabaları neticesiz kalmıştır. Tel-Aviv, kapsamlı bir diyalog ve önkoşul getirilmediği sürece önemli bir Rus aktörü olan Gazprom'un İsrail enerji piyasasında anahtar oyuncu konumuna gelmesinden endişelenmiştir.

2.2.4. Turizm

İsrail devletinin turizme verdiği önem ve Rusya ile 2008'de vizesiz seyahat anlaşmasının imzalanması gibi gelişmeler bu dönemde turizmin gelişimine katkıda bulunmuştur. Öte yandan iki ülke arasında 2010 yılında yapılan karma ekonomik komisyonun sekizinci toplantısında, turizm alanında ortak projelerin uygulanması konusunda bir anlaşma imzalanmıştır.¹⁸⁶ Bu gelişmelerin neticesinde 2010 yılında 550 binden fazla Rus turist İsrail'i ziyaret etmiştir.¹⁸⁷ Putin iktidarının 2010-2015 döneminde Moskova ile Tel-Aviv arasında yaşanan siyasi dalgalanmalar turizmde de etkisini göstermiştir. İki ülke arasındaki iş birliğinin yoğun olduğu 2013 yılında Rusya'dan İsrail'e 603.000 turist gelmiştir ki, bu aynı yılda İsrail'deki toplam turist sayısının %13'üne tekabül etmektedir.¹⁸⁸ Ancak 2013 sonrasında yaşanan gelişmeler diğer alanlarda olduğu gibi turizm alanında da gerilemeye neden olmuştur. Rusya'nın 2014'te Kırım'ı ilhak etmesi ve devamında uluslararası toplum tarafından maruz kaldığı yaptırımlar Rusya-İsrail ilişkilerini doğrudan etkilemese de

¹⁸⁴Itai Trilnick , "Tamar Partners, Gazprom Agree to Join Forces to Export Liquefied Gas", *Haaretz*, 27 Şubat 2013, <https://www.haaretz.com/israel-news/business/.premium-delek-gazprom-team-up-for-gas-export-1.5231630>, (Erişim Tarihi: 19 Ağustos 2019).

¹⁸⁵Rosemary Griffin, "Gazprom agrees main terms to buy LNG from Israel's Tamar project", *S&P Global*, 26 Şubat 2013, <https://www.spglobal.com/platts/en/market-insights/latest-news/natural-gas/022613-gazprom-agrees-main-terms-to-buy-lng-from-israels-tamar-project>, (Erişim Tarihi: 20 Ağustos 2019).

¹⁸⁶"Взаимо отношения России и Израиля", *Мир Знаний*, 2010, <https://mirznaniy.com/a/261206/vzaimootnosheniya-rossii-i-izrailya>, (Erişim Tarihi: 22 Ağustos 2019).

¹⁸⁷"Израиль и Россия на пути к стратегическому партнерству", 10 Mart 2011, <https://www.avigdorliberman.info/strategy/sopredsedatel-komissii-po-ekonomicheskomu-sotrudnichestvu-izrail-rossiya/izrail-i-rossiya-na-puti-k-strategicheskomu-partnerstvu.html>, (Erişim Tarihi: 23 Ağustos 2019).

¹⁸⁸"Tourism to Israel", Israel Ministry of Tourism", *Statistical Report 2015*, https://motwebmediastg01.blob.core.windows.net/nop-attachment/7566_Tourism_to_Israel_Statistical_Report-2015-eng.pdf, (Erişim Tarihi: 25 Ağustos 2019). s.17.

olumsuz sonuçlara yol açmıştır. Her ne kadar İsrail, Ukrayna konusunda Rusya'ya yönelik yaptırımlara katılmadığını ifade etmişse de¹⁸⁹ 2014'te İsrail'e gelen Rus turist sayısında önemli bir azalma yaşanmıştır. 2014 yılında İsrail'i ziyaret eden Rus turist sayısı bir önceki yıla oranla %12 azalarak 555.000 olmuştur.¹⁹⁰ İsrail'e yönelik Rus turist sayısındaki azalmanın diğer bir nedeni de 2014 yılında İsrail'in Gazze'ye yönelik eylemlerinin yedi hafta süren¹⁹¹ bir çatışmaya dönüşmesi olmuştur. Öte yandan İsrail'de yaşayan Rus diasporasına rağmen Rusya, İsraili turistlerin tercihleri arasında öncelik taşımamaktadır.¹⁹²

2.3. Diaspora

2.3.1. Rus ve Ukrayna Yahudi Diasporalarının Rusya'nın Ukrayna Politikasına Yaklaşımı

İsrail'deki Rus Yahudi diasporasının Rusya'nın Ukrayna politikasına yaklaşımı farklılık göstermiştir. Rusça konuşan Yahudi topluluklarının Rusya'nın Kırım'ı ilhakına yaklaşımı konusunda fikir ayrılığı yaşanmıştır. 2014'te Ukrayna krizi ortaya çıktığında Rus Yahudilerinin bazı kesimleri kendi siyasi tutumu hakkında yorum yapmamayı seçmiştir. Rusya Yahudi Toplulukları Federasyonu başkanı Aleksandr Boroda, Kırım'daki mevcut çatışmanın “Yahudilere bağlı olmadığını” ve “Yahudilerin ve hahamların siyasetten uzak durması gerektiğini” ifade etmiştir.¹⁹³ Diğer taraftan diasporanın bazı kesimleri Rusya'nın Ukrayna politikasına sınırlı da olsa destek vermekten kaçınmamıştır. Çabad Hareketi¹⁹⁴ tarafından yönetilen Rusya Yahudi Toplulukları Federasyonu ve Rus Yahudi Kongresi gibi diaspora örgütleri Rusya'nın Ukrayna politikasına destek vermiştir. Nitekim bu örgütler

¹⁸⁹“Израильне поддерживает санкции против России, *РИА МЕЛІТОПОЛЬ*, 25 Aralık 2016,https://ria-m.tv/news/78409/izrail_ne_podderjivaet_sanktsii_protiv_rossii.html, (Erişim Tarihi: 25 Ağustos 2019).

¹⁹⁰ “Tourism to Israel”, Israel Ministry of Tourism. s.17.

¹⁹¹“İsrail-Filistin savaşının 20 yılı”, *DW*, 27 Mart 2019, <https://www.dw.com/tr/israil-filistin-sava%C5%9F%C4%B1n%C4%B1n-20-y%C4%B1n%C4%B1n-a-48071976>, (Erişim Tarihi: 28 Ağustos 2019).

¹⁹² Liuhto, A.g.e.

¹⁹³Sam Sokol, “Russian Jewish leader urges silence over Crimea”, *The Jerusalem Post*, 4 Mart 2014, <https://www.jpost.com/International/Russian-Jewish-leader-urges-silence-over-Crimea-344188>, (Erişim Tarihi: 29 Ağustos 2019).

¹⁹⁴Çarlık ve Komünizm dönemlerinde Rusya'da Tevrat Yahudiliğinin hayatta kalması için mücadele eden Yahudi hareketidir. Detaylı olarak bakınız: “What Is Chabad?”, https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/776104/jewish/FAQ.htm, (Erişim Tarihi: 29 Ağustos 2019).

yerel Yahudi toplulukları aracılığıyla Rusya'nın Tümen şehrindeki Ukraynalı mültecilere insani yardım dağıttığı şeklinde söylemler üreterek Rusya'nın imajına hizmet eden yumuşak güç unsuru görevini üstlenmişlerdir.¹⁹⁵

Diasporanın Rusya'nın Ukrayna politikasını destekleyen faaliyetlerinden biri de Rus Yahudisi Boris Shpigel'in başkanlığını yaptığı "Nazizmsiz Dünya" adlı Kremlin destekli bir organizasyon olmuştur. Shpigel, Kiev'deki yeni rejime Batı'nın desteğini azaltmak için Ukrayna'daki Anti-Semitizm'i teşhir eden faaliyetler yürütmüştür.¹⁹⁶ Bazıları ise Rusya ve Ukrayna arasında arabuluculuk girişimine soyunmak istemiş ancak sonuç alamamıştır. SSCB göçmeni olan İsrail Dışişleri Bakanı Avigdor Liberman 26 Ocak 2015'te Rus mevkidaşı Sergey Lavrov ile görüşmesinde İsrail'in Rusya ile Ukrayna arasında arabulucu olabileceğini iletmiştir.¹⁹⁷ Ancak bu girişim Moskova'da karşılık bulmamıştır.

Ukrayna kökenli Yahudi diasporasının Ukrayna krizindeki tutumuna gelince, protestoların başladığı 2013'te Rusya Yahudileri ile kısmen benzerlik göstermiştir. Her iki Yahudi diasporası da olayların başında sessiz kalmayı ve krizde taraf olmamayı tercih etmişlerdir. Bu süreçte Ukrayna Yahudi Vakfı ve Ukrayna Yahudi Formu Ukrayna'daki geleneksel Rusya karşıtı söylemlerine katılmadılar ve web sitelerinde herhangi bir içerik paylaşmamıştır. Ancak krizin ciddileşmesi ile birlikte Ukrayna hükümetinin yanında yer alan Ukrayna Yahudi diasporası söylemleri ile de Viktor Yanukoviç'e açıktan destek vermeye başlamıştır. Rusça konuşan Yahudiler Forumu'nun (WFRJ) kurucusu Alexander (Aharon) Levin 2014'te Kudüs'te gerçekleşen Yahudi Ajansı'nın yıllık konferansında Ukrayna hükümetine desteğini ifade etmiştir.¹⁹⁸ 2 Mart 2014'te İsrail Times'a konuşan Ukrayna'daki Ner Tamid Sinagogu'nun hahamı Michael Kapustin bütün Yahudi

¹⁹⁵Olena Bagno-Moldavsky, "The Jewish Diaspora and the Russo-Ukrainian Crisis", *Russie. Nei. Visions*, No. 83. Mart 2015. s. 13.

¹⁹⁶David E. Fishman, "Why Vladimir Putin Will Keep Playing Jewish Card in Ukraine Crisis", *Forward*, 11 Mart 2014, <https://forward.com/opinion/world/194212/why-vladimir-putin-will-keep-playing-jewish-card-i/>, (Erişim Tarihi: 30 Ağustos 2019).

¹⁹⁷Maxim A. Suchkov, "Israel offers to mediate talks between Ukraine, Russia", *Al-Monitor*, 1 Şubat 2015, <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2015/02/russia-reaction-israel-mediation-ukraine-proposal.html>, (Erişim Tarihi: 30 Ağustos 2019).

¹⁹⁸ Olena Bagno-Moldavsky, "The Jewish Diaspora and the Russo-Ukrainian Crisis", *Russie. Nei. Visions*, No. 83. Mart 2015. s. 10.

diasporalarını Ukrayna'ya desteğe çağırması ve Yahudi topluluklarının Rusya'ya yaptırım talep etmesini istemiştir.¹⁹⁹ Hem Rusya, hem de Ukrayna'daki Yahudi diasporaların yaşadıkları ülkenin yanında yer alması doğal bir aidiyetin sonucu olabilir. Ancak bu kriz süresince Ukrayna Yahudilerinin daha aktif oldukları söylenebilir. Ancak her iki topluluğun çabaları İsrail'de bir kamuoyu algısı ile sonuçlansa da İsrail'in çıkarlarının önüne geçememiştir.

2.3.2. Diasporanın Rusya'nın Suriye Politikasına Yaklaşımı

İsrail'in Rusya'nın Suriye politikasına yönelik yaklaşımında Rusya ve İsrail arasında gelişmekte olan siyasi ve ekonomik iş birliğinin yanı sıra İsrail'deki Rusça konuşan topluluğun da her zaman etkisi olmuştur. İsrail'deki Rus diasporasının önemli aktörlerinden Avigdor Liberman'ın Mart 2009'da Dışişleri Bakanlığına gelmesi ile birlikte Rusya-İsrail ilişkileri yeni bir döneme girmiştir. Görev süresinin en önemli önceliklerinden birini Moskova ile Tel-Aviv arasındaki stratejik iş birliğinin gelişimi olarak belirleyen Liberman bu tutumunda yalnız olmamıştır. Rus diasporasının diğer önemli temsilcilerinden olan ve her ikisi Sovyetler Birliği'nde doğmuş Aliyah ve Entegrasyon Bakanı²⁰⁰ Sofa Landver ve Turizm Bakanı Stas Misezhnikov da Liberman'a destek olmuştur.²⁰¹ Bu dönemde Rus diasporasının en önemli çabalarından biri de İsrail ve Rusya parlamentoları arasındaki ilişkileri İsrail-ABD (Knesset ile ABD Kongresi) ilişkileri ile aynı seviyeye getirme çalışmaları olmuştur.²⁰² Bu çalışmalar 2010 yılında İsrail Cumhurbaşkanı Şimon Peres'in Moskova ziyareti ve iki yıl sonra Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in İsrail ziyareti ile daha da güçlenmiştir.

¹⁹⁹ Amanda Borschel Dan, "Crimea's sole rabbi advises Jews 'not to become targets'", The Times of Israel, <https://www.timesofisrael.com/crimeas-sole-rabbi-advises-jews-not-to-become-targets/>, (Erişim Tarihi: 30 Mayıs 2020).

²⁰⁰İsrail Devleti'nin yeni göçmenlere ve geri dönen sakinlere sağladığı yardımdan sorumlu bakanlıktır. Aliyah'ı teşvik etmenin yanı sıra, İsrail'e göç etmeden önce Aliyah ile ilgilenmeye başladıkları aşamada potansiyel göçmenlerle temasa geçmeyi de içeren Yahudilerin İsrail'e göçü ile ilgili tüm prosedürleri denetlemekten sorumludur. Detaylı olarak bakınız: Ministry of Aliyah and Integration, https://www.gov.il/en/Departments/ministry_of_aliyah_and_integration, (Erişim Tarihi: 30 Ağustos 2019).

²⁰¹Vladimir (Zeev) Khanin, "The Social Aspect of Israeli-Russian Relations: A View from Jerusalem", Russia and Israel in the Changing Middle East, *Memorandum No 129*, Tel-Aviv: The Institute for National Security Studies, July 2013, s. 67.

²⁰² Khanin, A.g.e. s. 67.

İsrail, Rusya'nın Suriye'ye yönelik aktif politikasına Rusya gibi pragmatik bir şekilde yaklaşmıştır. Her iki taraf Suriye'deki hedeflerini belirlerken aralarında bir çatışmanın söz konusu olmayacağını teyit etmiştir. Ancak İsrail'in bu tutumunda Rusya'nın bölgedeki rolü ve İsrail ile gelişmekte olan ilişkilerinin büyük etkisi olmuştur. 21 Eylül 2015'te Vladimir Putin ile Moskova'da gerçekleştirdiği görüşme Netanyahu'nun endişelerini biraz hafifletmiştir. Toplantı sonrasında, İsrail Başbakanı, İsrail'in halkının ve devletinin güvenliğini sağlamak için Suriye'de bulunduğunu, Rusya'nın farklı hedefleri olduğunu ve bu hedeflerin çatışmaması gerektiğini ifade etmiştir.²⁰³ Suriye'de Rusya ve ABD arasında ateşkes söz konusu olduğunda Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov, "İsrail'in güvenlik çıkarlarının tam olarak dikkate alındığından emin olmak için elimizden gelenin en iyisini yaptık"²⁰⁴ şeklindeki açıklaması Tel-Aviv'in kaygılarını hafifletmiştir.

Rusya'nın Suriye politikasına İsrail'in yaklaşımında Rus diasporasının etkisi sınırlı olmasına rağmen Suriye'de iki ülke arasındaki koordinasyon ve Rusya'nın Batı'daki imajı gibi konularda Rusça konuşan Yahudilerin tutumu önemlidir. Rus diasporasının önemli aktörlerinden olan dönemin İsrail Savunma Bakanı Avigdor Liberman, Rusya ile görüşlerinin çakıştığı ve hatta düşüncelerinin uyuşmadığı zamanlarda bile çok net ve şeffaf bir diyalog geliştirdiklerini ve bunu Suriye'de de yürüttüklerini ifade etmiştir.²⁰⁵ Suriye'de Rusya-İsrail koordinasyonunun ayrıntılarına değinen Liberman, İsrail ordusu ile Suriye'de görev yapan Rus kuvvetleri arasında bir telefon hattı olduğunu ifade etmiştir. Liberman, ayrıca Suriye'de her zaman Rusya'nın çıkarlarını göz önünde bulundurdıklarını ve Rusya'nın da İsrail'in güvenliği ile ilgili çıkarlarını da dikkate alacağını umduklarını belirtmiştir.²⁰⁶

²⁰³Anna Borshchevskaya, "The Maturing of Israeli-Russian Relations", *The Washington Institute*, 2016, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/the-maturing-of-israeli-russian-relations>, (Erişim Tarihi: 30 Ağustos 2019).

²⁰⁴"Senior Russian MP: Israel must 'learn to live' with Russia-US agreement on Syria ceasefire", *TASS*, 18 Temmuz 2017, <https://tass.com/politics/956678>, (Erişim Tarihi: 2 Eylül 2019).

²⁰⁵"Мы не присоединились к санкциям против России", *Коммерсантъ*, №75, 3 Mayıs 2018, <https://www.kommersant.ru/doc/3619258>, (Erişim Tarihi: 4 Eylül 2019). s. 6.

²⁰⁶"Мы не присоединились к санкциям против России", *Коммерсантъ*, №75, s. 6.

3. 2015 SONRASI DÖNEM

3.1. Güvenlik

2015 sonrası dönemde Rusya'nın İsrail politikasında güvenlik faktörünün ağırlığı daha da artmıştır. Bu dönemde Rusya'nın İran ile olan ilişkileri, Suriye'ye müdahalesi, Suriye'de IŞİD'in genişlemesi, İsrail-Filistin sorununda yaşanan gelişmeler ve Rusya'nın Hizbullah ve Hamas ile ilişkileri güvenlik boyutunun önemli köşe taşlarını oluşturmaktadır. Bu bağlamda Rusya'nın İsrail ile ilişkilerinde İran faktörü daha önemli hale gelmiştir. Rusya'nın Suriye'ye müdahalesi ve İran'ın da Suriye'de varlığı İsrail'in Rusya'ya daha temkinli yaklaşmasına neden olmuştur.

3.1.1. Rusya'nın Suriye'ye Müdahalesi

Rusya Suriye'ye müdahalesinin hukuki dayanağının davet ile müdahale ilkesi olduğunu iddia etmektedir. Uluslararası hukukta davet ile müdahale ifadesi çoğunlukla, ilgili devlet hükümetinin daveti ile iç silahlı çatışmalarda yabancı birliklerin askeri müdahalesi için kullanılmaktadır.²⁰⁷ Bu tür müdahaleler, yabancı birliklerin fiili mücadelesini içermenin yanı sıra bir devletin kendi ülkesinden uzak bir bölgeye askeri güçlerini ve malzemesini gönderip operasyon yapabilmesi veya önemli yerlerin korunması gibi diğer aktif askeri destek biçimleriyle de sınırlı olabilmektedir.²⁰⁸ Pek çok askeri müdahalelerde olduğu gibi Rusya da Suriye müdahalesini davet ile müdahale bahanesine dayandırmaktadır. Rusya çıkarları uğruna yapatığı hava harekâtını, sözde “davet” ile olduğunu savunsa da davet makamı olan Esad rejiminin meşruiyeti tartışılmaktadır. Nitekim söz konusu dönemde Türkiye ve Arap Birliği Esad rejimini meşru olarak görmemekteydi. Esad'ın, Rusya'nın müdahalesine giden yolu özetlediği demecinde, bunun gerekli olduğuna iki ülkenin birlikte

²⁰⁷Georg Nolte, **Intervention by Invitation**, Max Planck Institute for Comparative Public Law and International Law, Heidelberg and Oxford University Press, 2011. s. 1.

²⁰⁸Georg Nolte, A.g.e. s. 1.

karar verdiğini, ancak bu dönemde Putin ile buluşamadıklarını ve müdahale konusunu telefonda görüşmenin imkânsız olduğunu ve bu nedenle usul açısından, Putin'e Rus güçlerinin katılması için davet içeren bir mektup gönderdiğini ifade etmiştir.²⁰⁹ Eylül 2015'te Esad'ın davet mektubunun Rusya'ya ulaşması üzerine ikili, Rusya'nın Suriye'ye müdahalesinin Esad'ın daveti üzerine gerçekleştiğini duyuran bir bildiri yayımlamıştır.²¹⁰ 30 Eylül 2015'te Rusya Federasyonu Federal Konseyi Putin'in Suriye'ye asker gönderme talebini oy birliği ile kabul etmiştir. Ayrıca Kremlin, oylamanın hava kuvvetlerinin kullanımına atıfta bulunduğunu ve Rus kara kuvvetlerinin çatışmada yer alacağı anlamına gelmediğini söylemiştir.²¹¹

Rusya Federal Konseyi yetkilendirmesi ile aynı günde Rusya Suriye'deki IŞİD hedeflerine hava saldırıları düzenlemiştir. Moskova bu saldırıların “teröristlerin” kullandığı komuta ve iletişim merkezlerini, silah depolarını ve eğitim merkezlerini hedef aldığını belirtmiştir.²¹² Rusya Savunma Bakanlığı, 30 Eylül 2015'te yaptığı açıklamada hava saldırısının Bağdat'ta yeni kurulan bir istihbarat merkezi aracılığıyla Suriye, Irak ve İran'la koordine edileceğini söylemiştir.²¹³ Rusya'nın Suriye müdahalesi bölgede IŞİD ile devam eden savaşın seyrini değiştirmekle kalmamış, sarsılmakta olan Esad Rejiminin hayatta kalmasını da sağlamıştır. Rusya'nın müdahalesinden yaklaşık yirmi gün sonra Suriye Cumhurbaşkanı Beşar Esad, bu müdahalenin dört buçuk yıllık savaşın en dramatik dönüm noktalarından biri olduğunu söyleyerek Vladimir Putin'e Suriye krizindeki askeri desteğinden ötürü teşekkür etmiştir.²¹⁴

İsrail'in Tutumu

²⁰⁹ “Bashar al-Assad's interview with The Sunday Times”, *Syrian Arab News Agency*, 6 Aralık 2015, <https://sana.sy/en/?p=63558>, (Erişim Tarihi: 24 Eylül 2019).

²¹⁰ “Bashar al-Assad's interview with The Sunday Times”, *Syrian Arab News Agency*, 6 Aralık 2015, <https://sana.sy/en/?p=63558>, (Erişim Tarihi: 24 Eylül 2019).

²¹¹ Shaun Walker, “Russian parliament grants Vladimir Putin right to deploy military in Syria”, *The Guardian*, 30 Eylül 2015, <https://www.theguardian.com/world/2015/sep/30/russian-parliament-grants-vladimir-putin-right-to-deploy-military-in-syria>, (Erişim Tarihi: 26 Eylül 2019).

²¹² Ben Quinn, “Russia's military action in Syria – timeline”, *The Guardian*, 14 Mart 2016, <https://www.theguardian.com/world/2016/mar/14/russias-military-action-in-syria-timeline>, (Erişim Tarihi: 26 Eylül 2019).

²¹³ Matthew Bodner, “Russia Begins Air Strikes in Syria”, *The Moscow Times*, 30 Eylül 2015, <https://www.themoscowtimes.com/2015/09/30/russia-begins-air-strikes-in-syria-a49973>, (Erişim Tarihi: 27 Eylül 2019).

²¹⁴ “Bashar al-Assad thanks Putin for Syria strikes as Russia announces US talks”, *The Guardian*, 21 Ekim 2015, <https://www.theguardian.com/world/2015/oct/21/bashar-al-assad-thanks-russia-vladimir-putin-syria-airstrikes>, (Erişim Tarihi: 28 Eylül 2019).

Rusya'nın Suriye'ye müdahalesi İsrail'i endişelendirmiştir. Tel-Aviv'e göre, Esad'a Rusya tarafından verilen destek rejimin temel kazanmasını sağlarsa, Suriye'deki İran etkisinin artmasını kolaylaştırabilir ve böylece İsrail için stratejik bir tehdit oluşturabilir.²¹⁵ İsrail'i endişelendiren diğer bir husus Rusya'nın Rejime silah temin etmesidir. İsrail bu silahların Hizbullah'ın ve İran'ın eline geçmesini istememektedir. Ayrıca Rusya'nın varlığı İsrail'in Suriye'deki hareket özgürlüğünü engellemektedir.²¹⁶ İsrail bir yandan Rusya ile çatışmaya girmekten kaçınmakta iken diğer yandan Rusya'nın Suriye'deki etkisini de azaltmayı hedeflemektedir.

İsrail'in Rusya'nın Suriye müdahalesinde diğer bir endişe unsuru da Suriye'deki Rusya-İran iş birliğidir. Çünkü İsrail, İran ve Hizbullah'ı, IŞİD'den çok daha ciddi bir tehdit unsuru olarak görmektedir.²¹⁷ Ancak, Putin dönemi ile özdeşleşen İsrail ile ilişkilerin geliştirilmesi politikası ve Netanyahu ile Putin arasındaki kişisel ilişkiler ikiliyi Suriye'de her iki ülkenin çıkarlarını gözeten bir politika arayışına itmiştir. Bu, önceliği İran ve Hizbullah olan İsrail'in Esad'a olan yaklaşımında da bir değişikliğe yol açmıştır. Nitekim Netanyahu Hükümetinin Savunma Bakanı Moşe Ya'alon, İsrail'in Suriye'yi kimin kontrol edeceği ve Esad'ın geleceği konusundaki tartışmalara girmeyeceğini ifade etmiştir.²¹⁸ İsrail, bu tutumu ile hem Rusya ile ilişkilere önem verdiğine, hem de Rusya'nın Suriye'deki varlığından faydalanmaya çalıştığına işaret etmektedir. Netanyahu'nun Rusya'nın İsrail'e müdahalesinden beri gerçekleştirdiği Rusya ziyaretleri ve bu görüşmelerde öne çıkan başlıklar bunu açıkça ortaya koymaktadır.

Putin-Netanyahu Zirvelerinde Suriye Konusu

²¹⁵Larry Hanauer, "Israel's Interests and Options in Syria", Santa Monica, CA: RAND Corporation, 2016, <https://www.rand.org/pubs/perspectives/PE185.html>, (Erişim Tarihi: 29 Eylül 2019). s. 5.

²¹⁶Hanauer, A.g.e. s. 6.

²¹⁷Yoram Peri, "The Syrian Crisis and Israeli Security Challenges", *Wilson Center*, 17 Aralık 2015, <https://www.wilsoncenter.org/event/the-syrian-crisis-and-israeli-security-challenges>, (Erişim Tarihi: 30 Eylül 2019).

²¹⁸Yaakov Lappin, "Ya'alon: We Made It Clear to Russia That Israel Will Continue to Protect Its Interests", *The Jerusalem Post*, 29 Eylül 2015, <https://www.jpost.com/Breaking-News/Yaalon-We-made-it-clear-to-Russia-that-Israel-will-continue-to-protect-its-interests-419433>, (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).

Benjamin Netanyahu ile Vladimir Putin arasındaki kişisel dostluk Suriye iç savaşı boyunca iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişiminde büyük rol oynamıştır. Netanyahu bu ilişkiyi İsrail'in Suriye politikası ve İran ve Hizbullah ile ilgili konularda kaldıraç olarak kullanmıştır. Nitekim Netanyahu 2013'te tekrar seçilmesinden sonra Mayıs 2018'e kadar on bir defa Rusya'yı ziyaret etmiştir.²¹⁹ Bu ziyaretler genelde İsrail'in güvenlik politikaları üzerine özeldir ve Suriye'de yaşananlar ve sonuçları üzerine yoğunlaşmıştır. Netanyahu 2013'te seçimlerinden sonra Rusya'ya ilk ziyaretini 14 Mayıs 2013 tarihinde gerçekleştirmiştir.²²⁰ Soçi'de Putin ile bir araya gelen Netanyahu'nun bu ziyaretindeki görüşmelerin ana konusu Rusya'nın Suriye'ye satmayı planladığı S-300 Hava Savunma Sistemi olmuştur. Netanyahu, Moskova'nın Esad Rejimine S-300 füze savunma sistemini satma girişimini eleştirmiştir.²²¹

Ancak İsrail'in temel endişesi, Suriye'nin bu gelişmiş silahları İsrail'e karşı kullanması veya İran ve Hizbullah'a aktarması konusudur. İsrail bu füze savunma sistemlerinin Suriye'deki Hizbullah ve İran hedeflerine gerçekleştirdiği saldırıları önleyeceği konusunda da endişelenmekteydi. Görüşme sonrası yaptığı basın açıklamasında Putin, Suriye'deki silahlı çatışmanın devam etmesinin Suriye ve bölge için feci sonuçları olacağı konusunda Netanyahu ile hemfikir olduklarını ve Suriye'de durumu dengesizleştirebilecek karşılıklı eylemlerden kaçınılması için İsrail Başbakanı ile temas halinde kalacaklarını ifade etmiştir.²²² Bu aslında Suriye müdahalesi sonrasında Rusya ile İsrail arasında Suriye'de oluşturulacak çatışmasızlık mekanizmasının teorik olarak temelini atılması anlamına gelmekte idi.

Netanyahu'nun 2013 yılının sonlarına doğru Rusya'ya gerçekleştirdiği ikinci ziyaretin temel konusu da güvenlik olmuştur. 19 Kasım 2013'te Rusya'yı yeniden ziyaret eden İsrail

²¹⁹Eugene Rumer, "Russia in the Middle East: Jack of All Trades, Master of None", *Carnegie Endowment for International Peace*, 31 Ekim 2019, <https://carnegieendowment.org/2019/10/31/russia-in-middle-east-jack-of-all-trades-master-of-none-pub-80233>, (Erişim Tarihi: 3 Ekim 2019).

²²⁰ "Meeting with Prime Minister of Israel Benjamin Netanyahu", *Presidential Press Office, Kremlin*, 14 Mayıs 2013, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/18109>, (Erişim Tarihi: 4 Ekim 2019).

²²¹ "Netanyahu to Putin: 'Your missile sales to Assad could trigger war'", *The Times of Israel*, 15 Mayıs 2013, <https://www.timesofisrael.com/netanyahu-to-putin-your-missile-sales-to-assad-could-trigger-war/>, (Erişim Tarihi: 4 Ekim 2019).

²²² "Meeting with Prime Minister of Israel Benjamin Netanyahu", *Presidential Press Office, Kremlin*, 14 Mayıs 2013, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/18109>, (Erişim Tarihi: 4 Ekim 2019).

Başbakanı Benjamin Netanyahu'nun amacı İran ile devam eden nükleer müzakerelerde daha sert bir anlaşma yapılması için Rusya'yı ikna etmek idi.²²³ Netanyahu'nun ziyaretinde yanında bulunan, İsrail Dışişleri Bakanı Yardımcısı Ze'ev Elkin'e göre, İsrail Kremlin'in İran'a yönelik tutumunu önemli ölçüde değiştirmesini beklememektedir. Elkin, Tel-Aviv'in amacının İran ile nükleer konusunda yapılacak herhangi bir anlaşmayı İsrail çıkarları açısından daha uygun hale getirmek için Rusya'dan yardım almaya çalışmak olduğunu ifade etmiştir.²²⁴

Ukrayna krizinin başlaması ile Netanyahu, Rusya ziyaretlerine ara verse de ABD ve diğer Batılı ülkelerin Rusya'ya uyguladığı ambargolara katılmamış ve ilişkilerini devam ettirmiştir. Netanyahu'nun Rusya'ya en önemli ziyaretlerinden biri Rusya'nın Suriye müdahalesinden yalnızca dokuz gün önce 21 Eylül 2015 tarihinde gerçekleşmiştir. İsrail Başbakanının bu ziyaretinin temel amacı, İsrail'in kuzey sınırındaki güvenlik kaygılarını ve Suriye'de Esad rejimini destekleyen Rus kuvvetleri ile İsrail arasında yaşanabilecek çatışmaların nasıl önlenebileceğini görüşmek olmuştur.²²⁵ Suriye'de Rusya ile İsrail arasında bir çatışmasızlık mekanizması kurulması amacıyla güden bu ziyaret aynı zamanda Golan Tepelerinde İran tarafından ikinci bir cephe açılmasını engellemeyi de hedeflemiştir.²²⁶ Görüşme sonrasında Moskova'ya Suriye'de "İsrail Savunma Kuvvetleri ile Rus kuvvetleri arasında yanlış anlaşılmaları önlemek" hedefiyle geldiğini vurgulayan İsrail Başbakanı, bu konuda Putin ile anlaşmalarını ifade etmiştir.²²⁷ İsrail aynı zamanda Rusya'nın Suriye'de konuşlandırdığı silahların Hizbullah'ın eline geçmesinden de endişe etmektedir.

²²³ "Netanyahu in Russia for talks with Putin", *The Times of Israel*, 20 Kasım 2013, <https://www.timesofisrael.com/netanyahu-in-russia-for-talks-with-putin/>, (Erişim Tarihi: 4 Ekim 2019).

²²⁴ "Netanyahu in Russia for talks with Putin", *The Times of Israel*, 20 Kasım 2013, <https://www.timesofisrael.com/netanyahu-in-russia-for-talks-with-putin/>, (Erişim Tarihi: 4 Ekim 2019).

²²⁵ Peter Beaumont, "Netanyahu meets Putin to discuss concerns over Russian activity in Syria", *The Guardian*, 21 Eylül 2015, <https://www.theguardian.com/world/2015/sep/21/netanyahu-meets-with-putin-over-concerns-of-russian-support-for-assad>, (Erişim Tarihi: 6 Ekim 2019).

²²⁶ "Meeting with Prime Minister of Israel Benjamin Netanyahu", *Presidential Press Office*, Kremlin, 21 Eylül 2015, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/50335>, (Erişim Tarihi: 6 Ekim 2019).

²²⁷ Maria Tsvetkova, "Israel, Russia to coordinate military action on Syria: Netanyahu", *Reuters*, 21 Eylül 2015, <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-russia-israel/israel-russia-to-coordinate-military-action-on-syria-netanyahu-idUSKCN0RL10K20150921>, (Erişim Tarihi: 7 Ekim 2019).

Rusya'nın 30 Eylül 2015'te Suriye müdahalesi sonrası oluşan siyasal ortam Netanyahu'nun Putin ile görüşmelerinin sıklığını artırmıştır. Nitekim İsrail Başbakanı 2016 yılında Rusya Devlet Başkanıyla iki kez bir araya gelmiştir. 21 Nisan 2016'da Rusya'yı ziyaret eden Netanyahu, bu görüşmenin hedefini Suriye'de iki ülkenin silahlı kuvvetleri arasında oluşabilecek herhangi bir kazadan kaçınmak için Rusya ile İsrail arasındaki güvenlik koordinasyonunu güçlendirmek olarak tanımlamıştır.²²⁸ Netanyahu, aynı zamanda İsrail açısından önemli olan yerlerde İsrail Ordusu için hareket özgürlüğü sağlanması gerektiğini ve bunun başarılı olduğunu ifade etmiştir.²²⁹ Öte yandan iki ay sonra Kasım 2015'te gerçekleşen Paris İklim Konferansı esnasında da iki lider görüşmüş ve Suriye'deki koordinasyonu tartışmıştır.²³⁰

Rusya ve İsrail arasındaki diplomatik ilişkilerin onarılmasının 25. yıldönümü sebebiyle Moskova'yı 7 Haziran 2016 tarihinde ikinci kez ziyaret eden Netanyahu'nun, Putin ile görüşmesinde Suriye'deki bölgesel koordinasyonun yanı sıra iki ülke arasında imzalanan emekli aylığı anlaşması, turizm, sağlık, ilaç üretimi ve diğer konular ele alınmıştır.²³¹ İsrail Başbakanının bu ziyaretinin Rusya'ya son bir yılda yaptığı dördüncü ziyaret olması, İsrail'de ve Batı'da bazı çevrelerce Netanyahu'nun Moskova'yı Washington'a tercih ettiği şeklinde yorumlanmıştır. Bunun üzerine Netanyahu Moskova ziyareti sonrası yaptığı açıklamada müttefiklik açısından İsrail için ABD'ye bir alternatif olmadığını ancak, hedefinin Çin, Hindistan, Rusya ve diğer küresel güçler ile başka ortaklıklar aramak olduğunu ifade etmiştir.²³²

²²⁸ "Meeting with Prime Minister of Israel Benjamin Netanyahu", *Presidential Press Office*, Kremlin, 21 Nisan 2016, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/51765>, (Erişim Tarihi: 7 Ekim 2019).

²²⁹ "PM Netanyahu meets with Russian President Putin", *Israel Ministry of Foreign Affairs*, 21 Nisan 2016, <https://mfa.gov.il/MFA/PressRoom/2016/Pages/PM-Netanyahu-meets-with-Russian-President-Putin-21-April-2016.aspx>, (Erişim Tarihi: 8 Ekim 2019).

²³⁰ "PM Netanyahu meets with World leaders at Paris conference", *Israel Ministry of Foreign Affairs*, 30 Kasım 2015, <https://mfa.gov.il/MFA/PressRoom/2015/Pages/PM-Netanyahu-meets-with-world-leaders-at-Paris-conference-30-Nov-2015.aspx>, (Erişim Tarihi: 8 Ekim 2019).

²³¹ "PM Netanyahu meets with Russian President Putin at the Kremlin", *Israel Ministry of Foreign Affairs*, 7 Haziran 2016, <https://mfa.gov.il/MFA/PressRoom/2016/Pages/PM-Netanyahu-meets-with-Russian-President-Putin-at-the-Kremlin-7-June-2016.aspx>, (Erişim Tarihi: 9 Ekim 2019).

²³² Raphael Ahren, "After 'historic' Russia visit, Netanyahu says US remains top ally", *The Times of Israel*, 8 Haziran 2016, <https://www.timesofisrael.com/after-historic-russian-visit-netanyahu-says-us-remains-top-ally/>, (Erişim Tarihi: 9 Ekim 2019).

9 Mart 2017’de Rusya’yı tekrar ziyaret eden Netanyahu Moskova’dan İran ve Hizbullah’ın askeri varlığının engellenmesini istemiştir.²³³ Netanyahu, aynı zamanda İran’ın Suriye ile ilgili yapılacak anlaşmalarda da dışlanmasını istemektedir. 23 Ağustos 2017’de Putin ile Soçi’de tekrar bir araya gelen Netanyahu’nun bu görüşmesinin esas başlığı İran’ın Suriye’deki varlığı ve etkisi olmuştur. Netanyahu, toplantıda Tel-Aviv’in Golan sınırında İran’ın veya Hizbullah’ın varlığına müsamaha göstermemek, İsrail’in Suriye’de kalıcı bir İran varlığını kabul etmemek ve gelişmiş silahların İran ve Hizbullah’a transfer edilmesini engellemekten ibaret olan kırmızı çizgilerini dile getirmiştir.²³⁴ Netanyahu aynı zamanda görüşmede 2015’te Suriye’de Rusya ile İsrail arasında kurulan çatışmasızlık mekanizmasının çok etkili olduğunu vurgulamıştır.²³⁵

9 Mayıs 2018’de Moskova’da Rusya Federasyonu’nun “1941-1945 Büyük Vatanseverlik Savaşı”ndaki zaferinin 73. yıldönümü kutlamalarına katılan Netanyahu’nun bu ziyareti ikili ilişkilerin gelişimine önemli katkıda bulunmuştur.²³⁶ Netanyahu’nun Putin’in daveti ile bu törende bulunması oldukça dikkat çekicidir. İsrail Başbakanının bu ziyaretinin daha önemli nedenleri ise İsrail tarafından Şam yakınlarında gerçekleştirilen hava saldırıları ve Trump yönetiminin İran ile yapılmış nükleer anlaşmadan çekilmesi nedeniyle ortaya çıkan gerginlikleri görüşmek olmuştur.²³⁷ Rus yetkililer, İsrail’in hava saldırılarının Rus askeri birlikleri ile bir çatışmaya neden olabileceği konusunda endişe etmişlerdir. Ayrıca Rusya, Trump’ın nükleer anlaşmadan çekilme kararının İran’ın nükleer silah edinimini kolaylaştıracağını gerekçe göstererek bunu yanlış bir tutum olarak yorumlamıştır.

2018 yılı içinde İsrail Başbakanının üç defa Rusya’yı ziyaret etmesi ve bu ziyaretlerin kritik olaylar ile bağlantısı Suriye’de iki ülke arasındaki iş birliğinin ne kadar detaylı olduğuna işaret etmektedir. Bu bağlamda Netanyahu’nun 11 Temmuz 2018’de Rusya’ya yaptığı

²³³Charles Manes, “Израильо беспокоен связями России с Ираном”, *Голос Америки*, 10 Mart 2017, <https://www.golos-ameriki.ru/a/russia-israel-syria-talks/3758406.html>, (Erişim Tarihi: 10 Ekim 2019).

²³⁴Herb Keinon, “Netanyahu Meets with Putin, Express Concern Over Iran’s Role in Syria”, *The Jerusalem Post*, 23 Ağustos 2017, <https://www.jpost.com/Middle-East/Analysis-Russias-take-on-Syria-Israel-should-want-a-strong-Assad-502975>, (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2019).

²³⁵Keinon, A.g.e.

²³⁶ “Talks with Prime Minister of Israel Benjamin Netanyahu”, *Presidential Press Office, Kremlin*, 9 Mayıs 2018, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/57441>, (Erişim Tarihi: 12 Ekim 2019).

²³⁷Marc Bennets, “Putin and Netanyahu hold talks as tensions flare over Syria strikes”, *The Guardian*, 9 Mayıs 2018, <https://www.theguardian.com/world/2018/may/09/russia-shows-off-new-missiles-and-jets-in-victory-day-parade-red-square>, (Erişim Tarihi: 13 Ekim 2019).

ziyaret büyük önem arz etmektedir.²³⁸ Netanyahu'nun bu ziyareti, İsrail'in ülkenin kuzeyinde Suriye'ye ait bir İHA'yı düşürmesi ile aynı günde gerçekleşmiştir.²³⁹ Suriye'de Rusya Hava Kuvvetleri ile çatışma endişesi bulunan İsrail Başbakanı bu ziyaretinde, 2015'te kurulan çatışmasızlık mekanizmasına ve iki ülke arasındaki iş birliğine vurgu yapmıştır.

İsrail ve Rusya arasında yaşanan uçak krizi ikili ilişkilerin kısa süreliğine de olsa gerilmesine neden olmuştur. 18 Eylül 2018'de, Rusya Savunma Bakanlığı'nın, İsrail F-16 jetlerinin Lazkiye'de bir İl-20 Rus istihbarat uçağının düşürülmesine neden olduğunu açıklaması Moskova ve Tel-Aviv arasında gerginliğe yol açmıştır.²⁴⁰ Rusya, bu olay sonrasında sert açıklamalar yapmasına rağmen ilişkilerin tamamen bozulmasından yana olmamıştır. Yaşanan uçak krizi sonrası Netanyahu'nun Putin ile Moskova'daki ilk görüşmesi 27 Şubat 2019 tarihinde gerçekleşmiştir. Uçak krizi sonrası ikili ilişkilerin daha da geliştirilmesi ve güçlendirilmesi anlamına gelen toplantıda Netanyahu, Eylül 2015'ten beri Putin ile on toplantı gerçekleştirdiğini ve bunun Suriye'de iki ülke arasındaki çatışmanın önlenmesinde ve iş birliği geliştirilmesinde hayati bir öneme sahip olduğunu vurgulamıştır.²⁴¹

Netanyahu'nun Rusya'ya bir sonraki ziyareti 12 Eylül 2019'da gerçekleşmiştir. Soçi'de Putin ile bir araya gelen Netanyahu, bu toplantıda Rusya-İsrail çatışmasızlık mekanizmasına vurgu yapmış ve Suriye'de İran ile ilgili endişelerini dile getirmiştir.²⁴² Ancak her ne kadar Netanyahu bu ziyaretinin amacını İsrail'in güvenlik ve dış politikasındaki sorunları ve iş birliğini görüşmek olarak tanımlasa da İsrail'deki muhalefet bunu kabul etmemektedir. Netanyahu'nun bu ziyaretini seçime beş gün kala

²³⁸ "PM Netanyahu meets with Russian President Vladimir Putin", *Israel Ministry of Foreign Affairs*, 11 Temmuz 2018, <https://mfa.gov.il/MFA/PressRoom/2018/Pages/PM-Netanyahu-meets-with-Russian-President-Vladimir-Putin-11-July-2018.aspx>, (Erişim Tarihi: 13 Ekim 2019).

²³⁹ "Syrian UAV intercepted in northern Israel", *Israel Defense Forces*, 11 Temmuz 2018, <https://www.idf.il/en/articles/defense-and-security/syrian-uav-intercepted-in-northern-israel/>, (Erişim Tarihi: 14 Ekim 2019).

²⁴⁰ "Israeli military tells Russia Syrian air defense teams to blame for downing of Il-20", *TASS*, 21 Eylül 2018, <https://tass.com/world/1022632>, (Erişim Tarihi: 14 Ekim 2019).

²⁴¹ "PM Netanyahu and Russian President Putin meet in Moscow", *Israel Ministry of Foreign Affairs*, 27 Şubat 2019, <https://mfa.gov.il/MFA/PressRoom/2019/Pages/PM-Netanyahu-and-Russian-President-Putin-meet-at-Kremlin-27-Feb-2019.aspx>, (Erişim Tarihi: 14 Ekim 2019).

²⁴² "Meeting with Prime Minister of Israel Benjamin Netanyahu", *Presidential Press Office, Kremlin*, 12 Eylül 2019, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/61517>, (Erişim Tarihi: 15 Ekim 2019).

gerçekleştirmesi akıllarda soru işareti bırakmıştır. Nitekim İsrail siyasetindeki önemli aktörlerden olan ve 2016-2018 yılında savunma bakanlığı yapmış Avigdor Liberman, Netanyahu'nun bu ziyaretinin tamamen seçim ziyareti olduğunu ve dış politika veya güvenlikle ilgisi olmadığını söylemiştir.²⁴³ Netanyahu'nun Putin ile gerçekleştirdiği son on üç ziyaretinin temel konusu Suriye'de İsrail'in güvenliği, İran ve Hizbullah'ın engellenmesi, Suriye'de İran ve Hizbullah'a karşı operasyon yapabilme özgürlüğü ve Rusya ile İsrail orduları arasında meydana gelebilecek çatışmadan kaçınmak şeklinde sıralanabilir.

İsrail'in Hava Saldırıları ve Rusya'nın Sessizliği

Rusya ile İsrail arasında gerçekleşen zirve toplantılarının da ana başlıklarından biri olan İsrail'in Suriye'de hareket özgürlüğü konusu Tel-Aviv için önemli unsurdur. Rus ordusu, 2015 yılında Suriye'ye müdahalesini başlattığında İsrail Savunma Bakanı Moşe Ya'alon, İsrail'in Suriye'deki Rus askerine müdahale etmediğini ve Rusya'nın da İsrail'e karışmadığını ifade etmiştir.²⁴⁴ İsrail Başbakanı Benjamin Netanyahu'nun 21 Nisan 2016 tarihinde Rusya Cumhurbaşkanı Vladimir Putin ile görüşmesinin ardından yaptığı "Bizim güvenliğimiz açısından bizim için önemli olan yerlerde İsrail Savunma Kuvvetleri için hareket özgürlüğü sağlamalıyız ve bunun başarılı olduğunu düşünüyorum"²⁴⁵ şeklindeki açıklaması Tel-Aviv'in bu konudaki çabalarının sonucu olarak görülebilir.

İsrail Suriye'deki saldırılarının Suriye Hükümeti veya Rus birliklerine yönelik olmadığını, yalnızca İran ve Hizbullah güçlerini hedef aldıklarını defalarca belirtmiştir. Ancak her ne kadar Esad Rejimi ve Rusya, Suriye'deki İran hedeflerine İsrail tarafından yapılan hava

²⁴³ "Maxim A. Suchkov, "Netanyahu tries to bring 'Iran threat' home to Russia", *Al-Monitor*, 13 Eylül 2019, <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2019/09/russia-israel-syria-putin-netanyahu.html>, (Erişim Tarihi: 15 Ekim 2019).

²⁴⁴Patrick Hilsman, "How Israeli-Designed Drones Became Russia's Eyes in the Sky for Defending Bashar al-Assad", *The Intercept*, 16 Temmuz 2019, <https://theintercept.com/2019/07/16/syria-war-israel-russia-drones/>, (Erişim Tarihi: 16 Ekim 2019).

²⁴⁵ "PM Netanyahu meets with Russian President Putin", *Israel Ministry of Foreign Affairs*, 21 Nisan 2016, <https://mfa.gov.il/MFA/PressRoom/2016/Pages/PM-Netanyahu-meets-with-Russian-President-Putin-21-April-2016.aspx>, (Erişim Tarihi: 16 Ekim 2019).

saldırıları önledikleri konusunda açıklamalar yapsalar da İsrail saldırılarına devam etmiştir. Buna rağmen Rusya'nın 2015'ten beri bölgede konuşlandığı S-400 ve Tel-Aviv ile yaşanan uçak krizi sonrası yerleştirilen S-300'ler İsrail'e karşı hiç kullanılmamıştır.²⁴⁶ Bu durum, aynı zamanda Rusya'nın Suriye'de hem İranı hem de İsrail'i kaybetmek istemediği anlamına gelmektedir.

Rusya, İsrail ile askeri teknik iş birliği projelerini Suriye'de de sahaya taşımıştır. Rusya'nın Suriye'de kullandığı "Forpost" dronları Rusya-İsrail ortak yapımı olarak üretilmiştir.²⁴⁷ Moskova'nın özellikle Suriye'ye hava harekâtında ihtiyacı olan gelişmiş teknolojilerin İsrail ile ortak üretilmesi İsrail'in ikili ilişkilerdeki konumunu daha da önemli kılmıştır. Kremlin'in Suriye'de İsrail'in saldırgan faaliyetlerine göz yumması da sözkonusu ortaklığın yansımasıdır. Nitekim İsrail Genel Kurmay Başkanı Gadi Eisenkot, Suriye'deki İran hedeflerine 2018'de 2000'den fazla saldırı gerçekleştirdiklerini itiraf etmiştir.²⁴⁸ Rusya'nın İsrail ile ekonomik, askeri ve diplomatik alanlarda geliştirdiği iş birliği ve Putin ve Netanyahu arasındaki kişisel ilişkiler Moskova'nın, Suriye'deki İsrail saldırılarında temkinli davranmasına neden olmaktadır. Öte yandan, Rusya her ne kadar Suriye'de İran ile çıkarları çoğunlukla uyumlu olsa da İran'ın bölgede daha fazla nüfuz sahibi olmasını istememektedir.

3.1.2. Suriye'de Rusya-İran "İttifakı"

Her ne kadar farklı ulusal çıkarlara sahip iki ülke olsalar da Esad rejiminin ayakta kalması ve Batı karşıtı dayanışma Suriye'de Rusya ve İran'ın iş birliğini artırmıştır. Ancak Rusya'nın ve İran'ın İsrail'e yönelik yaklaşımlarında farklılık bu iş birliğinin sınırlarını

²⁴⁶Seth J. Frantzman, "Why Hasn't Syria Used the S-300?", *The Jerusalem Post*, 21 Ocak 2019, <https://www.jpost.com/Arab-Israeli-Conflict/Why-hasnt-Syria-used-the-S-300-578172>, (Erişim Tarihi: 17 Ekim 2019).

²⁴⁷Patrick Hilsman, "How Israeli-Designed Drones Became Russia's Eyes in the Sky for Defending Bashar al-Assad", *The Intercept*, 16 Temmuz 2019, <https://theintercept.com/2019/07/16/syria-war-israel-russia-drones/>, (Erişim Tarihi: 16 Ekim 2019).

²⁴⁸Anna Ahronheim, "Syrian regime: Israeli jets struck Damascus International Airport", *The Jerusalem Post*, 12 Ocak 2019, <https://www.jpost.com/Middle-East/IDF-Chief-Israel-has-complete-superiority-in-Syria-577115>, (Erişim Tarihi: 17 Ekim 2019).

oluşturmuştur. İsrail ile ekonomik, askeri ve sosyolojik bağlara sahip Rusya ile “Suriye, İsrail'e karşı direniş zincirinin altın halkasıdır”²⁴⁹ ilkesi ile hareket eden İran'ın Suriye'deki iş birliği son derece hassas dengeler üzerine kurulmuştur. Tahran, Moskova ile koordineli bir şekilde Rusya'nın müdahalesinden iki hafta sonra Halebin kuzeyine kara harekâtı düzenlemiştir.²⁵⁰ Söz konusu ortak İran-Rusya askerî harekâtı kararı Rusya'nın müdahalesinden birkaç ay önce Rusya Dışişleri Bakanı ve Hamaney arasında yapılan bir toplantıda alınmıştır.²⁵¹ Rusya'nın hava harekâtının İran'ın kara harekâtı ile desteklenmesi operasyonların başarıya ulaşmasına götüren önemli nedenlerdendir.

İran'a S-300 Satışı

Rusya'nın İsrail'i rahatsız eden politikalarından biri de İran ile S-300 ticareti konusu olmuştur. İran'ın S-300 füze savunma sistemi edinme isteğine yönelik somut adımlar 2007 yılında atılmıştır. ABD ve İsrail'in Tahran'ın nükleer silah edinme ihtimaline karşı artan kaygıları bu ülkelerin şüpheli İran nükleer tesislerine saldırması seçeneklerini masaya taşımış, hatta İsrail hava kuvvetleri böyle bir saldırı için ciddi planlar da geliştirmiştir. Durumun farkında olan İran'ın buna cevaben attığı adımlardan biri de Rusya'dan S-300 uzun menzilli hava savunma sistemleri almaya çalışmak olmuştur.²⁵²

2007'de Rusya ile İran arasında İran'a beş adet S-300 hava savunma kompleksi temini için 800 milyon dolarlık bir sözleşme imzalanmıştır.²⁵³ Rusya ve İran'ın bu girişimleri ABD ve İsrail tarafından yoğun eleştirilere maruz kalmıştır. Eylül 2010'da S-300 hava savunma sistemlerinin İran'a satışını öngören anlaşma Rusya Devlet Başkanı Dimitri Medvedev

²⁴⁹ “Velayati: Syria is golden ring in chain of resistance in face of the Zionists and their protectors”, *Syrian Arab News Agency*, 27 Aralık 2016, <https://sana.sy/en/?p=97120>. (Erişim Tarihi: 20 Ekim 2019).

²⁵⁰ Aron Lund, “Not Just Russia: The Iranian Surge in Syria”, *Carnegie Middle East Center*, 23 Mayıs 2016, <https://carnegie-mec.org/diwan/63650>. (Erişim Tarihi: 21 Ekim 2019).

²⁵¹ Laila Bassam, Tom Perry, “Send Qassem Soleimani: Here's how Putin and Iran plotted out their new assault in Syria”, *Business Insider*, 6 Ekim 2015, <https://www.businessinsider.com/r-how-iranian-general-plotted-out-syrian-assault-in-moscow-2015-10?IR=T>. (Erişim Tarihi: 21 Ekim 2019).

²⁵² Mark N. Katz, “Russia and Iran”, *Middle East Policy Council*, Sayı 19, No 3, <https://mepc.org/russia-and-iran>. (Erişim Tarihi: 22 Ekim 2019).

²⁵³ Vladimir Radyuhin, “Russia's U-turn on arms sale”, *The Hindu*, 29 Eylül 2010, <https://www.thehindu.com/opinion/lead/Russias-U-turn-on-arms-sale/article16051916.ece>. (Erişim Tarihi: 23 Ekim 2019).

tarafından askıya alınmıştır.²⁵⁴ Rusya'nın bu kararının bir nedeni de Moskova'nın İsrail'den insansız hava araçları edinme girişimidir. Bu girişimler sonucunda 13 Ekim 2010'da Rusya ve İsrail arasında yukarıda da bahsedilen İsrail İHA'larının Rusya'ya satışını ve ortak üretimini öngören 400 milyon dolarlık bir anlaşma imzalanmıştır. Ancak İsrail bu anlaşmanın uygulanmasını Moskova'nın İran'a S-300 satışı konusundaki tutumuna bağlı kılmıştır.²⁵⁵

Rusya'nın Suriye müdahalesi ile daha da stratejik hale gelen Rusya-İran ilişkileri Moskova'nın Tahran'a S-300 satışı konusunu da tekrar gündeme getirmiştir. 13 Nisan 2015'te Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Vladimir Putin S-300 hava savunma sistemlerinin İran'a ihracatı yasağını kaldırmıştır.²⁵⁶ ABD ve bazı Batılı müttefikleri ile İsrail tarafından yoğun endişe ile karşılanan karar Rusya'nın İran'a S-300 ihracatını yeniden gündeme getirmiştir. Nitekim 11 Nisan 2016'da İran Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Caberi Ensari, İran ve Rusya arasında S-300 hava savunma sözleşmesinin ilk aşamasının uygulandığını açıklamıştır.²⁵⁷ Rusya-İran ilişkilerinde önemli bir yapıtaş haline gelen S-300 hava savunma füze sistemlerinin İran'a teslimatı 13 Ekim 2016'da tamamlanmış²⁵⁸ ve Mart 2017'de İran tarafından test edilmiştir.²⁵⁹ Rusya'nın İran'a S-300 satışını tamamlaması İsrail'i çok endişelendirse de İsrail cephesinden herhangi bir açıklama gelmemiştir. Moskova bu adımı ile Suriye'de İran ile iş birliğini daha da güçlendirmiştir. Ancak Rusya, bu sevkiyattaki ekonomik ve stratejik çıkarlarına rağmen İran'ın Suriye'de daha da güçlenmesini istememektedir. Kremlin bölgede olası bir nüfuz mücadelesinde İran ile karşılaşma ihtimaline karşın İsrail ile ilişkilerine de önem vermektedir.

²⁵⁴April Brady, "Russia Completes S-300 Delivery to Iran", *Arms Control Association*, Aralık 2016, <https://www.armscontrol.org/act/2016-11/news-briefs/russia-completes-s-300-delivery-iran>. (Erişim Tarihi: 25 Ekim 2019).

²⁵⁵Mikhail Karelin, "Россия и Израиль. Военно-техническое сотрудничество", *Партнёр*, 2011, <https://www.partner-inform.de/partner/detail/2011/1/173/4690/rossija-i-izrail-voennotekhnicheskoe-sotrudnichestvo?lang=ru>. (Erişim Tarihi: 26 Ekim 2019).

²⁵⁶ "Amendment to Executive Order on measures for implementing UN Security Council Resolution No. 1929", *Presidential Press Office*, Kremlin, 13 Nisan 2015, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/49248>. (Erişim Tarihi: 26 Ekim 2019).

²⁵⁷ "First part of S-300 missile system delivered to Iran", *Mehr News Agency*, 11 Nisan 2016, <https://en.mehrnews.com/news/115721/First-part-of-S-300-missile-system-delivered-to-Iran>. (Erişim Tarihi: 27 Ekim 2019).

²⁵⁸Ivan Petrov, "Россия поставила в Иран комплексы С-300", *RG. Ru*, 13 Ekim 2016, <https://rg.ru/2016/10/13/rossiia-postavila-v-iran-kompleksy-s-300.html>. (Erişim Tarihi: 28 Ekim 2019).

²⁵⁹ "Iran tests new Russian-made S-300 missile system", *DW*, 4 Mart 2017, <https://www.dw.com/en/iran-tests-new-russian-made-s-300-missile-system/a-37808317>. (Erişim Tarihi: 28 Ekim 2019).

Suriye’de Rusya-İran İttifakı İçin Riskler

Rusya, İran ile çoğu alanda iş birliğini geliştirme çabalarına rağmen bu iş birliğinin de sınırları mevcuttur. Moskova’nın Suriye müdahalesi sonrası İran ile Suriye’deki iş birliğinde dahi seçici davrandığı gözlemlenmektedir. Rusya, diplomatik olarak ön plana çıkardığı ortaklığını silah satışları ile destekleyerek sürdürmektedir. Ancak Moskova’nın Tahran ile ilişkileri çoğu zaman iş birliği ile rekabet arasında gidip gelmektedir. İkili ilişkilerin şekillendiği önemli başlıklardan biri de İran’ın nükleer sorunudur. Nitekim Rusya, İran’ın nükleer silah edinimi konusunda, barışçıl amaçlarla nükleer kapasitesini artırma hakkına vurgu yapsa da Tahran’ın nükleer silah elde etmesini de istememektedir.²⁶⁰

Rusya’nın İran ile sınırlı iş birliğine sahip diğer bir alan ise enerji konusudur. Enerji her iki ülkenin başlıca ihracat kalemleri içerisinde önemli yer tutmaktadır. Rusya, İran’ın Batı ile ilişkilerini yeniden onarması durumunda kendisi ile rekabet edecek duruma gelebileceğinden endişe etmektedir. Rusya’nın İran ile askeri teknolojilerin ticareti konusunda önemli bir iş birliği içerisinde bulunması da kimi zaman Rusya-İsrail ilişkilerinde sorun teşkil etmektedir. Bunun nedeni Rusya’nın İran’a rağmen İsrail ile geliştirmeye devam ettiği iş birliği çabalarıdır. Ancak, Rusya’nın hem İran’la hem de İsrail’le sıkı diyalog halinde olması bölge sorunlarının çözümü konusunda Moskova’yı arabulucu olarak da öne çıkarmaktadır. Rusya, Golan Tepelerindeki İsrail-İran mücadelesinde nüfuzunu kullanmış ve müttefiki İran ile anlaşmıştır. İran’ın Golan Tepeleri sınır hattından 85 kilometre geri çekilmesini öngören bu anlaşma, İsrail’i tehdit edebilecek ağır teçhizat ve silahların da sınır çizgisinden çekilmesini kapsamıştır.²⁶¹

İran kamuoyunda da bazı kesimlerin Rusya’ya karşı güvensizlik duyduğu söylenebilir. Bunun nedenleri hem İran halkının tarihsel hafızası hem de Rusya-İsrail ilişkileridir. Nitekim bu güvensizliğin ulaştığı noktalardan biri Mart 2017’de İran’ın Rusya’yı Suriye

²⁶⁰Alexei Arbatov, “Russia and the Iranian Nuclear Crisis”, *Carnegie Endowment*, 23 Mayıs 2006, <https://carnegieendowment.org/2006/05/23/russia-and-iranian-nuclear-crisis-pub-18364>, (Erişim Tarihi: 1 Kasım 2019).

²⁶¹Sergey Ishchenko, “Москва и Тегеран в Сирии превратились в заклётых союзников”, *Свободная Пресса*, 24 Ocak 2019, <https://svpressa.ru/war21/article/222555/%20https://tass.ru/politika/5417837/>, (Erişim Tarihi: 1 Kasım 2019).

hava savunması için İsrail'e kod vermekle suçladığı iddialarıdır. Kuveyt menşeli Al-Jarida gazetesinin, İran Savunma Bakanlığında aktardığı bir kaynağa göre İran, Suriye'deki hava savunma sistemi radarlarının İsrail uçaklarını düşman uçakları olarak görmediğini bunun nedeninin kodların Rusya tarafından İsrail'e aktarıldığını söyleyerek Rusya'yı suçlamaktadır.²⁶² Bu, İsrail Başbakanı Benjamin Netanyahu'nun İsrail'e yaptığı ziyaretlerinde sıklıkla gündeme getirdiği İran ve Hizbullah'a karşı harekât özgürlüğünün İran kamuoyundaki yansımasıdır. Rusya'nın İran ile Suriye'deki ittifakının diğer bir sınırı da ikilinin Suriye'deki nüfuz mücadelesidir. İki ülke arasındaki nüfuz mücadelesi sahaya da yayılmıştır. Nitekim bazen Rus yanlısı ve İran yanlısı güçler arasında başkent Şam, Halep, Hama ve Dera'da kontrol mücadelesi yaşanmıştır.²⁶³ Rusya, İran ile Suriye'deki rekabete yönelik bu tutumunu İsrail ile ilişkileriyle dengelemektedir.

3.1.3. Rusya-İsrail Arasında Uçak Krizi ve Sonrası

Suriye'de bir Rus uçağının İsrail Ordusu tarafından düşürülmesi ile sonuçlanan olay iki ülke arasında kısa dönemli bir krize dönüşmüş, tarafların açıklamaları kriz sonrası durumu belirlemiştir. Ancak Rusya'nın kriz sonrasındaki temkinli davranışı olayın tırmanmasını engellemiş ve ikili ilişkilerin onarılması için çalışmalar sürdürülmüştür. Moskova ve Tel-Aviv'in son yıllarda gelişen iş birliği ve Suriye'de birbirine ihtiyaç duyması sorunun kısa sürede aşılmasının en önemli nedenlerinden biri olmuştur. Rusya, İsrail'e cevap hakkını saklı tutmasına rağmen Suriye'ye S-300 konuşlandırmıştır.

Suriye'de Rus Uçağının Düşürülmesi

²⁶² Yaser Okbi, "Report: Iran accuses Russia of giving Israel codes for Syrian air defenses", *The Jerusalem Post*, 21 Mart 2017, <https://www.jpost.com/Arab-Israeli-Conflict/Report-Iran-accuses-Russia-of-giving-Israel-codes-for-Syrian-air-defenses-484777>, (Erişim Tarihi: 2 Kasım 2019)."

²⁶³ O. Peri, H. Varulkar, "Struggle between Russia, Iran for Control over Syria's Centers of Power", *MEMRI*, 23 Eylül 2019, <https://www.memri.org/reports/struggle-between-russia-iran-control-over-syrias-centers-power>, (Erişim Tarihi: 3 Kasım 2019).

17 Eylül 2018'de Suriye'deki Hmeymim üssü yakınlarında radardan kaybolan Rus İl-20 tipi uçağının Suriye ordusunun S-200 savunma sisteminden fırlatılan bir füzeyle vurulması ve mürettebattaki 15 Rus askerinin hayatını kaybetmesi ile sonuçlanan olay Rusya ve İsrail arasında krize neden olmuştur.²⁶⁴ Olayın ardından Rusya Savunma Bakanlığı sözcüsü İgor Konaşenkov, Rus devlet medyasına verdiği demeçte, İsrail ordusunun sorumsuz eylemleri sonucunda 15 Rus personelinin hayatını kaybettiğini, bunun kesinlikle Rusya-İsrail ortaklık ruhuyla bağdaşmadığını ve Rusya'nın orantılı derecede karşılık verme hakkını saklı tuttuğunu ifade etmiştir.²⁶⁵ Rus askeri uçağının düşürülmesinin ardından Rusya ile İsrail arasında ciddi bir diplomatik çatlak potansiyelinin olduğunu anlayan Vladimir Putin, söylemlerini hafifleterek yaşananları “trajik kaza koşulları zinciri” olarak nitelemiştir.²⁶⁶ İsrail tarafı kazadan dolayı Esad Rejimini, İran'ı ve Hizbullah'ı sorumlu tutmuştur.²⁶⁷ Ancak Esad Rejimi İsrail'i suçlamaya devam etmiştir. Olay ile ilgili daha sonra açıklama yapan Suriye Devlet Başkanı Beşer Esad, İsrail'in kasıtlı olarak Suriye'de Rus uçağının düşmesine neden olduğunu belirtmiştir.²⁶⁸

Putin'in yaklaşımı genelde Rusya-İsrail ilişkilerinin devam etmesini amaçlarken bu tavrın başka nedenleri de mevcuttur. İlki, İsrail tarafının olaya yönelik tavrı olmuştur. Nitekim uçak kazası sonrası İsrail tarafı olayın soruşturmasında gerekli tüm bilgileri sağlamanın yanı sıra ölümler yüzünden pişmanlık duyduğunu belirtmiştir.²⁶⁹ Olayın ardından İsrail kazanın soruşturulması için Rusya'ya bir heyet göndermiştir. 20 Eylül 2018'de İsrail Hava Kuvvetleri komutanı Orgeneral Amikam Norkin başkanlığındaki bir İsrail ordusu heyeti

²⁶⁴Jon Sharman, “Syria accident ally shot down Russian military plane, Kremlin admits”, *Independent*, 18 Eylül 2018, <https://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/russia-plane-shot-down-syria-accident-france-israel-war-us-kremlin-a8542401.html>. (Erişim Tarihi: 4 Kasım 2019).

²⁶⁵Alex Lockie, “Russia blames Israel after Syria, an ally, killed 15 by downing a Russian plane in a wild air battle”, *Business Insider*, 18 Eylül 2018, <https://www.businessinsider.com/russia-blames-israel-after-syria-killed-15-downing-an-il-20-in-air-battle-2018-9>. (Erişim Tarihi: 5 Kasım 2019).

²⁶⁶Oliver Carroll, “Russia and Israel step back from brink after Syria downs military plane”, *Independent*, 18 Eylül 2018, <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/russia-israel-syria-plane-diplomacy-kremlin-accident-france-jerusalem-a8543296.html>. (Erişim Tarihi: 5 Kasım 2019).

²⁶⁷Vladimir Putin: ‘Israeli jet did not shoot down our plane’ in Syria”, *DW*, 18 Eylül 2018, <https://www.dw.com/en/vladimir-putin-israeli-jet-did-not-shoot-down-our-plane-in-syria/a-45545863>. (Erişim Tarihi: 6 Kasım 2019).

²⁶⁸“Assad says Israel deliberately caused Syria to down Russian spy plane”, *The Times of Israel*, 10 Aralık 2018, <https://www.timesofisrael.com/assad-says-israel-deliberately-caused-syria-to-down-russian-spy-plane/>. (Erişim Tarihi: 6 Kasım 2019).

²⁶⁹“Russian air crew deaths: Putin and Netanyahu defuse tension”, *BBC*, 18 Eylül 2019, <https://www.bbc.com/news/world-europe-45563304>. (Erişim Tarihi: 7 Kasım 2019).

kaza ile ilgili bulgularını sunmak için Moskova'ya gitmiştir.²⁷⁰ Moskova'nın İsrail'in bu tavrından dolayı olayın tırmanmasına engel olduğu da söylenebilir.

İkinci olarak Putin, İsrail ile geliştirdiği ilişkilerin bir anda yıkılmasına müsaade etmemiş, cevap hakkını stratejik olarak kullanmıştır. İsraili bir jetin Rus uçağını vurmadığını söyleyen Putin, Suriye'deki Rus askeri personelinin güvenliğini artıracaklarını ve bunların herkesin fark edeceği adımlar olacağını ifade etmiştir.²⁷¹ Rusya Başbakan Yardımcısı Yuri Borisov'un, olayın arkasından yeni güvenlik önlemlerinin, Suriye'deki hava ve deniz üslerinde otomatik koruma sistemlerinin kullanılmasını içereceğini²⁷² ifade etmesi Suriye'ye S-300 konuşlandırılacağı konusunu gündeme getirmiştir. Böylece Moskova bu hamle ile Savunma Bakanlığının "Rusya orantılı derecede karşılık verme hakkını saklı tutmaktadır" şeklindeki açıklamasında kastettiği hakkını da kullanmış sayılır.

Rusya'dan Suriye'ye S-300 Sevkiyatı

Suriye'de Rusya'ya ait IL-20 askeri uçağının düşürülmesinin ardından Rus yetkililerin Suriye'deki Rus askeri personelinin güvenliğinin artırılacağı ve bunu herkesin fark edeceği yönündeki açıklamaları İsrail ve ABD tarafından endişe ile karşılanmıştır. Her ne kadar Rusya olayın hemen ardından açıklamasa da Suriye'ye S-300 sevkiyatı olasılığı gündeme gelmiştir. Rusya'nın İsrail'i Suriye'deki bir askeri uçağın düşürülmesine dolaylı olarak sebep olmakla suçlamasından bir hafta sonra Kremlin sözcüsü Peskov, Rusya'nın Suriye'deki Rus Ordusunun güvenliğini artırmak amacıyla bu ülkeye S-300 uçaksavar füze

²⁷⁰ "IAF chief heads to Moscow to present findings on downing of Russian plane", *The Times of Israel*, 20 Eylül 2018, <https://www.timesofisrael.com/iaf-chief-heads-to-moscow-to-present-findings-on-downing-of-russian-plane/>, (Erişim Tarihi: 7 Kasım 2019).

²⁷¹"Vladimir Putin: 'Israeli jet did not shoot down our plane' in Syria", *DW*, 18 Eylül 2018, <https://www.dw.com/en/vladimir-putin-israeli-jet-did-not-shoot-down-our-plane-in-syria/a-45545863>, (Erişim Tarihi: 7 Kasım 2019).

²⁷² "IAF chief heads to Moscow to present findings on downing of Russian plane", *The Times of Israel*, 20 Eylül 2018, <https://www.timesofisrael.com/iaf-chief-heads-to-moscow-to-present-findings-on-downing-of-russian-plane/>, (Erişim Tarihi: 7 Kasım 2019).

sistemi sağlama kararı aldığını açıklamıştır.²⁷³ Ayrıca aynı açıklamada Peskov'un kararın herhangi üçüncü bir ülkeye yönelik olmadığını vurgulaması Moskova'nın diplomatik dengeyi ne kadar hassas gözettiğini ortaya koymaktadır. Kremlin Basın Ofisinden yapılan açıklamada kararın uluslararası terörle mücadele görevlerini yerine getiren Rus askeri servis personelinin yaşamlarına yönelik olası bir tehdidi engelleme amaçlı olduğu vurgulanmıştır.²⁷⁴ Rusya bir taraftan İsrail'in Suriye'deki hamlesine cevap verirken diğer taraftan uluslararası topluma bunun İsrail'e karşı bir misilleme olmadığını duyurmaya çalışmaktadır.

2 Ekim 2018'de Rusya Savunma Bakanı Sergey Şoygu Suriye'ye S-300 sevkiyatının tamamlandığını açıklamıştır.²⁷⁵ Dört fırlatıcı, yer belirleyici ve kontrol aracı dâhil olmak üzere 49 ekipmanı ile beraber Suriye'ye teslim edilen S-300 hava savunma sistemi füzeleri İsrail tarafından büyük endişe ile karşılanmıştır. İsrail, S-300'ü sorumsuz aktör olarak nitelediği Esad Rejimine vermenin bölgeyi daha da tehlikeli hale getireceğini gerekçe göstererek endişelerini dile getirmiştir. Rusya Savunma Bakanı, İsrail'in endişelerini dikkate alarak 2013'ten beri askıya aldıkları S-300 konusunda artık durumun değiştiğini ve bunun Rusya'nın hatası olmadığını ifade etmiştir.²⁷⁶ İsrail'in endişelerine rağmen teslimatı gerçekleştiren Rusya diplomatik caydırıcılığını askeri gücü ile destekleyerek bölgedeki ağırlığını göstermiştir. Rusya'nın bu hamlesi Ortadoğu'daki silah pazarındaki konumuna da katkı sağlamaktadır. Çünkü Rusya'nın transferini gerçekleştirdiği hava savunma sistemleri aynı zamanda bölge ülkeleri için teşhir görevini de taşımaktadır. Ancak S-300'lerin Suriye'ye konuşlandırılması sonrasında yaşanan bazı gelişmeler bu görüşün sorgulanmasına neden olmuştur.

Rusya'nın teslimatından önce oyun değiştirici olarak nitelendirilen S-300 hava savunma sistemlerinin konuşlandırıldıktan bir süre sonra işlevsiz olduğu yorumları yapılmıştır.

²⁷³ "Kremlin: decision to supply Syria with S-300 not directed at any third country", *Reuters*, 24 Eylül 2018, <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-syria-russia-kremlin/kremlin-decision-to-supply-syria-with-s-300-not-directed-at-any-third-country-idUSKCN1M4128>, (Erişim Tarihi: 8 Kasım 2019).

²⁷⁴ "Telephone conversation with Prime Minister of Israel Benjamin Netanyahu", *Presidential Press Office*, Kremlin, 24 Eylül 2018, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/58616>, (Erişim Tarihi: 8 Kasım 2019).

²⁷⁵ "S-300 missile system: Russia upgrades Syrian air defences", *BBC*, 2 Ekim 2018, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-45723503>, (Erişim Tarihi: 9 Kasım 2019).

²⁷⁶ "S-300 missile system: Russia upgrades Syrian air defences", *BBC*, 2 Ekim 2018, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-45723503>, (Erişim Tarihi: 9 Kasım 2019).

Bunun nedeni 25 Aralık 2018 ve 12 Ocak 2019 tarihlerinde İsrail tarafından Suriye'ye yapılan hava saldırıları olmuştur. Nitekim Suriye bu saldırılara karşı S-300'leri devreye sokmamıştır.²⁷⁷ Bu durum S-300'ün etkisinin sorgulanmasına yol açmıştır. S-300'lerin hava savunmasında tercih edilmemesi konusunda uzmanlar farklı görüşleri savunmuşlardır. Nitekim bazıları S-300'lerin balistik füzeler ve düşman uçakları için kullanılması gerektiğini ve İsrail'in saldırılarının bu nitelikleri taşımadığını savunurken, diğerleri söz konusu tarihlerde S-300 operatörlerinin eğitimlerinin tam olmadığını iddia etmektedirler.²⁷⁸ Öte yandan, İsrail Ordusunun 2015 ve 2018 yılında S-300'lere karşı eğitim aldıkları da bir gerçektir. İsrail ilk olarak 2015 yılının Nisan ve Mayıs aylarında Yunanistan ile Girit adasında bulunan S-300 hava savunma sistemleri üzerine ortak bir tatbikat gerçekleştirmiştir. Bu tatbikatta İsrail savaş uçakları S-300'ün kilitleme sisteminin nasıl çalıştığını, nasıl körleştirildiğini veya blöf yapılabileceğini test etmiştir.²⁷⁹ İsrail'in bu önlemi S-300'lerin İran'a satışının gündeme geldiği zamanlarda alması aynı zamanda Rusya'ya yönelik bir güvensizliğe de işaret etmektedir. Ancak İsrail'in Rusya'nın Suriye'ye S-300 sevkiyatının hemen ardından Yunanistan ile tekrar bu tür tatbikatları gerçekleştirmesi Rusya'nın adımına doğrudan cevap niteliğini taşımaktadır. Moskova'nın S-300 önlemlerinden bir ay sonra Kasım 2018'de İsrail, Yunanistan ile füze sistemleri tarafından tehdit edilen ortamlarda uçuş konusunda 12 günlük ortak bir tatbikat gerçekleştirmiştir.²⁸⁰ İsrail'in S-300 konusunda aldığı önlemlerin artması Suriye'deki güvenliğine verdiği önemin de bir göstergesidir.

Suriye'deki uçak krizi ile gerilen Rusya-İsrail ilişkileri her iki ülkenin de karşılıklı çabaları sayesinde bir yıldan daha az bir sürede onarılmaya başlamıştır. Bunun nedeni iki ülkenin de bölgede birbirine karşılıklı olarak ihtiyaç duymasıdır. Moskova ve Tel-Aviv'in olaya temkinli yaklaşımı ilişkilerin onarıma sürecini hızlandırmıştır. Ancak, her iki taraf

²⁷⁷Seth J. Frantzman, "Why hasn't Syria used the S-300?", *The Jerusalem Post*, 21 Ocak 2019, <https://www.jpost.com/Arab-Israeli-Conflict/Why-hasnt-Syria-used-the-S-300-578172>, (Erişim Tarihi: 9 Kasım 2019).

²⁷⁸ Frantzman, A.g.e.

²⁷⁹Dan Williams, Karolina Tagaris, "Israel trained against Russian-made air defense system in Greece: sources", *Reuters*, 4 Aralık 2015, <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-israel-greece/israel-trained-against-russian-made-air-defense-system-in-greece-sources-idUSKBN0TN10G20151204>, (Erişim Tarihi: 11 Kasım 2019).

²⁸⁰ "Israel, Greece drill air forces as Syria builds up arms", *The Jerusalem Post*, 6 Kasım 2018, <https://www.jpost.com/Arab-Israeli-Conflict/Israel-Greece-drill-air-forces-as-Syria-builds-up-arms-571220>, (Erişim Tarihi: 11 Kasım 2019).

diplomatik, ekonomik, askeri ve kültürel alanlarda geliştirdikleri ilişkilerin bir kazanın kurbanı olmasına izin vermemiştir. Bunda Rusya'nın Türkiye ile yaşadığı benzer olaydaki kaybindan çıkardığı derslerin de bir faydası olduğu söylenebilir. Nitekim milyarlarca dolar zarar ile sonuçlanan Rusya-Türkiye uçak krizi Moskova'nın İsrail ile de benzerini yaşamasını önlemiştir. Öte yandan Rusya'nın İsrail ile askeri teknolojik iş birliğinin örneği olan Rusya-İsrail ortak yapımı İHA'ları Suriye'de kullanması da iki ülkenin iş birliği düzeyinin önemini ortaya koymaktadır.

3.1.4. Rusya'nın Filistin Politikası

Putin iktidarının Filistin politikasında 2015 sonrası dönem önemli bir yer edinmektedir. Rusya hem Filistin hem de İsrail ile ilişkilerini sürdürebilmek için hassas davranmaktadır. Ancak özellikle İsrail-Filistin çatışmaları konusunda Moskova'nın pragmatik politikası engellerle karşılaşmaktadır. Rusya'nın İsrail ile askeri, ekonomik, diplomatik ve kültürel boyutlarıyla sürdürmeye çalıştığı iş birliği politikası Filistin'e yönelik tutumları nedeniyle bazen zarar görmüştür. 2015 sonrası dönemde Putin'in İsrail ile stres testine tabi olduğu bu durumlardan biri de Kremlin'in Kudüs'ün İsrail'in başkenti olması tartışmalarına yönelik yaklaşımı olmuştur.

Kudüs'ün Başkent Olması Tartışmalarında Rusya'nın Tutumu

İsrail, Filistin ve Hamas ile ilişkilerini geliştiren Rusya'nın Kudüs'ün İsrail'in başkenti olması tartışmalarında da bütün taraflarla diyalog politikasına sadık kalmıştır. 6 Aralık 2017'de İsrail'e yakın politikalarıyla bilinen ABD Başkanı Donald Trump, Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak tanıdığını ve Tel-Aviv'deki ABD büyükelçiliğini Kudüs'e

taşıyacaklarını duyurmuştur.²⁸¹ Küresel bir muhalefete rağmen Trump yönetiminin bu kararı İsrail'i çok memnun etmiştir. ABD'nin Ortadoğu'daki İsrail-Filistin barış sürecine darbe niteliğindeki bu kararı Batılı müttefikleri de dâhil olmak üzere birçok ülke tarafından eleştirilmiştir. Rusya hem İsrail'in hem de Filistin'in çıkarlarını gözeterek denge politikası izlemiştir. Daha Trump'ın Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak tanımayı planladığını duyurması üzerine Moskova tutumunu belirtmiştir. Nitekim 6 Nisan 2017'de Rusya Dışişleri Bakanlığı yaptığı açıklamada, Doğu Kudüs'ün statüsü konusunda BM tarafından onaylanmış ilkelere bağlı olduklarını ve Batı Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak gördüklerini belirtmiştir.²⁸² Rusya'nın Kudüs'e yönelik bu açıklaması İsrail tarafından endişeyle karşılanmıştır. İsraili yetkililer Moskova'nın bu duyurusuna hemen yorum yapmaktan kaçınmış ve İsrail Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Emmanuel Nahshon, konuyu incelediklerini ifade etmiştir.²⁸³ Ancak, İsrail'in Rusya'nın bu açıklamasından memnuniyet duymamış olması muhtemeldir. Buna rağmen İsrail'in Rusya'ya bu konuda eleştirel bir yorumda bulunmamıştır.

Washington'un Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak tanıma kararını açıklamasının ardından Rusya bu karar ile ilgili derin endişe duyduğunu ve Kudüs konusundaki nihai durumun BM Güvenlik Konseyi ve Genel Kurul kararları dâhil olmak üzere uluslararası hukuka dayanması gerektiğini ifade etmiştir.²⁸⁴ Ayrıca Kudüs'te ABD'nin ilan ettiği yeni kararın Filistin-İsrail ilişkilerini ve bir bütün olarak bölgedeki durumu daha da karmaşıktırma riski taşıdığı uyarısında bulunan Rusya, aynı zamanda 6 Nisan 2017'de yaptığı açıklamaya bağlı kalarak Doğu Kudüs'ü gelecekteki bir Filistin devletinin başkenti, Batı Kudüs'ü ise

²⁸¹Christina Wilkie, "President Trump: US recognizes Jerusalem as Israel's capital and will move the embassy to the disputed city", *CNBC*, 6 Aralık 2017, <https://www.cnn.com/2017/12/06/trump-announces-u-s-will-recognize-jerusalem-as-israels-capital.html>, (Erişim Tarihi: 12 Kasım 2019).

²⁸² "Заявление МИД России", Министерство иностранных дел Российской Федерации, 6 Nisan 2017, https://www.mid.ru/ru/press_service/spokesman/official_statement/-/asset_publisher/t2GCdmD8RNlr/content/id/2717182?p_p_id=101_INSTANCE_t2GCdmD8RNlr&_101_INSTANCE_t2GCdmD8RNlr_languageId=ru_RU, (Erişim Tarihi: 13 Kasım 2019).

²⁸³Raphael Ahren, "Incurious first, Russia recognizes West Jerusalem as Israel's capital", *The Times of Israel*, 6 Nisan 2017, <https://www.timesofisrael.com/in-historic-first-russia-recognizes-west-jerusalem-as-israels-capital/>, (Erişim Tarihi: 15 Kasım 2019).

²⁸⁴ "Comment by the Russian Federation on US Recognition of Jerusalem as the Capital of Israel", UN, 7 Aralık 2017, <https://www.un.org/unispal/document/comment-by-the-russian-federation-on-us-recognition-of-jerusalem-as-the-capital-of-israel/>, (Erişim Tarihi: 16 Kasım 2019).

İsrail Devleti'nin başkenti olarak gördüğünü açıklamıştır.²⁸⁵ Öte yandan, Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov, ABD'nin bu tutumunu "sağduyuya meydan okuma" olarak nitelemiştir.²⁸⁶ Kremlin, kararın, Orta Doğu yerleşiminde ilerlemeye yardımcı olmadığını, aksine uluslararası toplumda bölünmeye yol açtığını ve Rusya'nın ABD ile aynı fikirde olmadığını ifade etmiştir.²⁸⁷

Rusya'nın Hamas Liderini Moskova'ya Davet Etmesi

Putin döneminde Rusya'nın Hamas ile ilişkileri Hamas'ın seçim zaferini ilan ettiği 2006 yılından sonra kesintisiz bir şekilde devam etmektedir. İsrail-Filistin barış sürecinde sorunun bütün taraflarla diyalog halinde çözülebileceğine inanan Moskova, Hamas ile ilişkilerine daima önem vermiştir. Rusya'nın Hamas ile ilişkileri Ortadoğu'daki diğer aktörlerle de olduğu gibi 2015 sonrasında daha da önemli hale gelmiştir. Trump yönetimindeki ABD'nin Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak tanıma ve ABD büyükelçiliğini Tel-Aviv'den Kudüs'e taşıma kararının ardından gergin bir döneme giren İsrail-Filistin barış süreci Rusya'nın da olaya dâhil olması ile daha karmaşık hale gelmiştir. Rusya'nın bu süreçteki en önemli hedefi diplomatik kazanımlar elde etmek olmuştur. Moskova, barış sürecinde aktif rol almaya çalışarak bölgedeki nüfuzunu sağlamlaştırmak istemiştir.

Hamas, 6 Mayıs 2017'de yeni liderini seçmiş ve İsmail Haniye hareketin yeni lideri olmuştur.²⁸⁸ Moskova'ya sık sık ziyaretler gerçekleştiren selefi Halid Meşal gibi yeni Hamas lideri de Moskova ile ilişkilere önem vermektedir. İsmail Haniye, üst düzey toplantılarda Rusya'nın Filistin meselesi konusundaki tutumundan övgü ile

²⁸⁵“Комментарий Департамента информации и печати МИД России в связи с признанием США Иерусалима столицей Израиля”, Министерство иностранных дел Российской Федерации, 7 Aralık 2017, https://www.mid.ru/en/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2980367?p_p_id=101_INSTANCE_cKNonkJE02Bw&101_INSTANCE_cKNonkJE02Bw_languageId=ru_RU, (Erişim Tarihi: 18 Kasım 2019).

²⁸⁶ “Russia says Trump’s Jerusalem declaration ‘defies common sense’”, *The Times of Israel*, 8 Aralık 2017, <https://www.timesofisrael.com/russia-says-trumps-jerusalem-declaration-defies-common-sense/>, (Erişim Tarihi: 19 Kasım 2019).

²⁸⁷ “Kremlin comments on Trump’s decision to Recognize Jerusalem as Israeli capital”, TASS, 7 Aralık 2017, <https://tass.com/politics/979640>, (Erişim Tarihi: 15 Kasım 2019).

²⁸⁸ “Ismail Haniya elected new Political chief of Hamas”, *Al Jazeera*, 6 Mayıs 2017, <https://www.aljazeera.com/news/2017/05/ismail-haniya-elected-political-chief-hamas-170506115834018.html>, (Erişim Tarihi: 20 Kasım 2019).

bahsetmektedir.²⁸⁹ Eylül 2017’de Hamas siyasi büro başkan yardımcısı Musa Ebu Marzuk başkanlığındaki bir heyet ile Rusya’yı ziyaret etmiş ve karşılıklı iş birliği alanları konusunda görüşmeler gerçekleştirmiştir. Hamas’ın ‘verimli’ olarak nitelendirdiği bu görüşmede Musa Ebu Marzuk, Rusya’nın Ortadoğu ve Afrika elçisi Mikail Bogdanov, Rusya Dışişleri Bakan Yardımcısı ve diğer Dışişleri Bakanlığı yetkilileri ile bir araya gelmiştir.²⁹⁰ Hamas’ın Rusya ile ilişkilerini geliştirme isteği Moskova’ya ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Özellikle seçim kampanyalarından bu yana İsrail’e desteğini vurgulayan Trump yönetiminin varlığı ile Filistin-İsrail sorununda yalnızlığa düştüğünü hisseden Hamas, Rusya ile yakınlığını artırarak bunu dengelemeyi amaçlamaktadır. Rusya da bölgede nüfuzunu sürdürmesi açısından buna sıcak bakmaktadır. Bu bağlamda Rusya, Hamas’ın 2017’de seçilen yeni lideri İsmail Haniye ile de ilişkilerini sürdürmeyi amaçlamıştır.

28 Kasım 2018’de Hamas’ın resmi yayın organı, Hamas lideri İsmail Haniye’nin Moskova’yı resmi ziyaret için davet aldığını açıklamıştır. Rusya’nın Filistin Büyükelçisi Haydar Raşid tarafından davet edilen Hamas davet için memnuniyetini dile getirerek Filistin davasına destek çabaları için Rusya’ya teşekkür etmiştir.²⁹¹ Hamas liderinin Moskova’ya davet edilmesi İsrail tarafından yoğun bir şekilde eleştirilmiştir. İsrail’in Rusya Büyükelçisi Gary Coren, Rusya’nın Hamas’ı davetinin uçak krizi ile bağlantılı olduğunu iddia etmiştir.²⁹² İsrail’in Rusya-Hamas ilişkilerini yoğun olarak eleştirmesine rağmen Hamas, Rusya-İsrail ilişkilerini Moskova ile arasında bir engel olarak görmemiş, hatta İsrail’in Gazze’ye yaptığı siyasi ve askeri saldırıları engellemek için Moskova’nın İsrail ile olan bağlarını kullanabileceğine inanmıştır.²⁹³ İsrail’in yoğun eleştirilerine rağmen

²⁸⁹ “Russian Foreign Ministry invites Hamas leader to Moscow”, *TASS*, 28 Kasım 2018, <https://tass.com/politics/1033225>, (Erişim Tarihi: 21 Kasım 2019).

²⁹⁰ “Hamas: delegation’s visit to Russia ‘fruitful’”, *Middle East Monitor*, 22 Eylül 2017, <https://www.middleeastmonitor.com/20170922-hamas-delegations-visit-to-russia-fruitful/>, (Erişim Tarihi: 22 Kasım 2019).

²⁹¹ “Chief Hamas leader Ismail Haniyeh receives invitation to visit Moscow”, *HAMAS*, 28 Kasım 2018, <https://hamas.ps/en/post/1727/chief-hamas-leader-ismail-haniyeh-receives-invitation-to-visit-moscow>, (Erişim Tarihi: 24 Kasım 2019).

²⁹² Michael Bachner, “Israel complained to Russia for inviting Hamas leader to Moscow”, *The Times of Israel*, 28 Aralık 2018, https://www.timesofisrael.com/liveblog_entry/israel-said-to-protest-to-russia-over-invitation-for-hamas-leader/, (Erişim Tarihi: 25 Kasım 2019).

²⁹³ Adnan Abu Amer, “What is behind the Russia-Hamas rapprochement?”, *Al Jazeera*, 27 Kasım 2019, <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/russia-hamas-rapprochement-191114142215962.html>, (Erişim Tarihi: 27 Kasım 2019).

Rusya'nın Hamas ile ilişkilerini sürdürmesi Moskova'nın hedeflediği arabuluculuk siyasetinde elini güçlendirmektedir. Moskova her şeye rağmen hem İsrail ile hem de Hamas ile ilişkilerini sürdürerek ABD'ye karşı da avantaj sağlamaktadır.

3.2. Ekonomi

Putin iktidarının 2015 sonrası döneminde Rusya ile İsrail arasındaki ekonomik ilişkilerde göreceli olarak bir daralma söz konusudur. Bunun nedeni Rusya'nın dış politikasındaki attığı adımlar olmuştur. Moskova'nın Sovyetler Birliği sonrasında dış politikasının belkemiğini oluşturan eski nüfuzunu tesis etme çabası Rusya'nın Ortadoğu politikasında da kendini göstermiştir. Moskova bu bağlamda sert güç unsurlarını daha yoğun kullanmıştır. Rusya'nın Gürcistan savaşı ile başlayan askeri gücü öne çıkaran dış politikasını Ukrayna krizi takip etmiştir. Moskova'nın bu hamlelerine ABD ve diğer Batılı ülkeler çeşitli ambargolar ile karşılık vermiştir. Rusya'nın ekonomik olarak zayıflamasını hedefleyen bu ambargolar Rusya ekonomisinde kayıplara yol açmıştır. Rusya-İsrail ekonomik ilişkileri de bundan nasibini almıştır.

3.2.1. Yaptırımların Gölgesinde Rusya-İsrail Ekonomik İlişkileri

Rusya'nın 2015 sonrası İsrail ile ekonomik ilişkileri Moskova'nın Ukrayna politikası nedeniyle maruz kaldığı yaptırımlar ile bağlantılı olarak şekillenmiştir. 1 Mart 2014'te Rusya Federasyonu Konseyi'nin Putin'in Kırım'da yaşayan etnik Rus nüfusun çıkarlarını korumak bahanesiyle askeri güç kullanma talebini onaylaması ile başlayan Ukrayna krizi uluslararası toplum tarafından kınanmıştır.²⁹⁴ Rusya Federasyonu Konseyi'nin bu kararının ardından olağanüstü bir şekilde toplanan AB Dışişleri Konseyi, Ukrayna'nın egemenliğinin ve toprak bütünlüğünün, Rus silahlı kuvvetlerinin saldırgan eylemleri ile açık bir şekilde

²⁹⁴“Совет Федерации одобрил ввод войск на Украину”, *Ведомости*, 1 Mart 2014, <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2014/03/01/soviet-federacii-edinoglasno-odobril-vvod-vojsk-na-ukrainu>, (Erişim Tarihi: 27 Kasım 2019).

ihlal edildiğini vurgulamış ve Rusya Federasyonu Konseyi tarafından 1 Mart'ta Ukrayna topraklarında Rus silahlı kuvvetlerinin kullanılmasına izin veren kararı kınamıştır.²⁹⁵ Konsey toplantısında ayrıca AB devletleri, Haziran 2014'te yapılması planlanan Soçi'deki G8 Zirvesi'nin hazırlıklarıyla ilgili faaliyetlere katılımlarını askıya almaya karar vermiştir. 6 Mart 2014'te Obama yönetimi de, Moskova'nın, Ukrayna'nın egemenliğini ve toprak bütünlüğünü ihlal etmesini gerekçe göstererek Rusya'ya bir dizi yaptırım uygulanması kararını açıklamıştır.²⁹⁶ Rus devlet şirketlerinin Batı finans piyasalarına ve hizmetlerine erişimlerinin kısıtlanmasını ve Rusya'ya ileri teknoloji petrol arama ve üretim ekipmanlarının ve askeri malların ihracatının engellenmesini öngören yaptırımlar²⁹⁷ Rusya'yı yalnızlaştırmak ve ekonomik olarak kayıp verdirmek amacıyla uygulanmıştır. Öte yandan Rusya'nın Kırım'ın ilhakı nedeniyle karşı karşıya kaldığı en doğrudan cevaplardan biri G8'den çıkarılması olmuştur. 24 Mart 2014'te Obama ve G8'in diğer Batılı liderlerinin aldığı ortak karar ile Rusya G8'den çıkarılmıştır.²⁹⁸ Bu karar ile birlikte G8 yeniden G7'ye dönüşmüştür.

Ukrayna krizinde İsrail Batılı müttefiklerinden farklı bir tutum izlemiştir. 6 Mart 2014'te İsrail Başbakanı Benjamin Netanyahu Fox Business'e verdiği bir demeçte, Ukrayna meselesinin çabuk bir şekilde çözülmesini umduğunu ve İsrail'in gündeminin dolu olduğunu söyleyerek, Kırım'ın durumu hakkında yorum yapmaktan kaçınmıştır.²⁹⁹ İsrail her şeye rağmen Rusya'ya yönelik yaptırımlar konusunda müttefikleri ABD'ye ve diğer Batılı ülkelere katılmamış ve herhangi bir yaptırımda bulunmamıştır. Nitekim 3 Mayıs 2018'de dönemin İsrail Savunma Bakanı Avigdor Liberman açıklamasında yakın ortaklarının Rusya'ya yönelik yaptırımlarda Tel-Aviv'e baskı yaptığında bile, onlara

²⁹⁵ "EU condemns Russia's actions in Ukraine, calls for dialogue and remains ready for further measures", *Council of the European Union*, 3 Mart 2014, <https://www.consilium.europa.eu/en/meetings/fac/2014/03/03/>, (Erişim Tarihi: 27 Kasım 2019).

²⁹⁶ Paul Lewis, "US and EU impose sanctions and warn Russia to relent in Ukraine stand off", *The Guardian*, 6 Mart 2014, <https://www.theguardian.com/world/2014/mar/06/us-eu-sanctions-obama-russia-ukraine-crimea>, (Erişim Tarihi: 27 Kasım 2019).

²⁹⁷ Edward Hunter Christie, "Sanctions after Crimea: Have they worked?", *NATO Review*, 13 Temmuz 2015, <https://www.nato.int/docu/review/articles/2015/07/13/sanctions-after-crimea-have-they-worked/index.html>, (Erişim Tarihi: 27 Kasım 2019).

²⁹⁸ Jim Acosta, "U.S., other powers kick Russia out of G8", *CNN*, 25 Mart 2014, <https://edition.cnn.com/2014/03/24/politics/obama-europe-trip/>, (Erişim Tarihi: 28 Kasım 2019).

²⁹⁹ "Putin's Stance on Ukraine Supported by Minority of Nations", *Bloomberg*, 14 Mart 2014, <https://www.bloomberg.com/graphics/infographics/countries-react-to-russian-intervention-in-crimea.html>, (Erişim Tarihi: 28 Kasım 2019).

katılmadıklarını ifade etmiştir.³⁰⁰ Tel-Aviv'in bu tutumunun ilk nedeni Suriye'de Moskova ile iş birliğine ihtiyaç duymasıdır. Öte yandan İsrail'in Filistin ile yaşadığı sorunlar nedeniyle karşı karşıya kaldığı uluslararası baskı ve Obama yönetimi ile Netanyahu arasındaki mesafeli ilişkiler de İsrail'in Ukrayna meselesinde Rusya'nın lehine olan bu yaklaşımının nedenleri olarak görülebilir.

Suriye ve Ukrayna Krizi Sonrası Ekonomi

İsrail her ne kadar Batılı müttefiklerinin Rusya'ya yönelik yaptırımlarına katılmasa da Rusya ile olan ekonomik ilişkileri bu krizden dolayı da olsa olumsuz etkilenmiştir. Ancak Rusya'nın İsrail politikasında ekonominin rolünün diğer parametrelerin gerisinde kalması onu ikili ilişkilerde risk faktörü olmaktan çıkarmıştır. Buna rağmen Rusya'nın İsrail ile ekonomik ilişkilerinde Ukrayna krizi sonrası gözle görülebilir derecede etkilenen alanların başında doğrudan yabancı yatırımlar gelmektedir. 2013 itibarıyla 412 milyon dolara ulaşan Rusya'daki İsrail yatırımları Ukrayna krizinin yaşandığı 2014 yılında 172 milyon dolara gerilemiştir.³⁰¹ Ukrayna krizi sonrası Rusya'daki İsrail yatırımlarında yaşanan 240 milyon dolarlık azalma olağan dönemde Rusya ekonomisini etkilemeyebilir. Ancak, Rusya'nın yaptırımlarla birlikte doğrudan yabancı yatırımlarda yaşadığı 75 milyar dolarlık bir azalma³⁰² hesaba katıldığında İsrail'in yeri de küçümsenmemelidir. Rusya'daki İsrail yatırımları 2015 yılında da azalmaya devam etmiş ve 2015 sonunda 157 milyon dolar olmuştur.³⁰³ Her ne kadar İsrail Ukrayna krizi nedeniyle Rusya'ya karşı yaptırımlara katılmasa da Rusya'daki İsrail yatırımlarındaki azalma iki ülke ekonomik ilişkilerinin krizden dolayı olarak etkilendiğini göstermektedir.

³⁰⁰Judah Ari Gross, "Lieberman to Russian media: Israel 'did not join' Western action against Moscow", *The Times of Israel*, 3 Mayıs 2018, <https://www.timesofisrael.com/liberman-to-russian-media-israel-did-not-join-western-action-against-moscow/>, (Erişim Tarihi: 28 Kasım 2019).

³⁰¹ Kari Liuhto, "The economic Relations between Israel and Russia", Eylül 2018, https://www.researchgate.net/publication/327750992_The_economic_relations_between_Israel_and_Russia, (Erişim Tarihi: 28 Kasım 2019).

³⁰² Kimberly Amadeo, "Summary and Explanation of the Ukraine Crisis", *The Balance*, 21 Ekim 2019, <https://www.thebalance.com/ukraine-crisis-summary-and-explanation-3970462>, (Erişim Tarihi: 28 Kasım 2019).

³⁰³Liuhto, A.g.e.

Rusya'nın İsrail'e ihracatında Ukrayna krizinin yaşandığı yıl bir önceki yıla oranla önemli artış gözlemlense de 2015 ve sonraki yıllarda düşüş yaşanmıştır. Rusya'nın İsrail'e ihracatında Tel-Aviv'in Rusya karşıtı yaptırımlara katılmamasının etkisi gözlemlenmektedir. Ancak buna rağmen, Ukrayna krizi sonrası Rusya ekonomisinin yaşadığı kayıp, ülkenin para birimi rublenin %50 değer kaybetmesi ve Rusya'nın Suriye'ye müdahalesi sonrası maruz kaldığı yaptırımlar Rusya'nın ihracatını etkilemiştir.

Tablo 3: 2014-2018 Yılları Arasında Rusya-İsrail Ticareti (Milyon \$)

Yıllar	İhracat	İthalat	Toplam
2014	2.291	1.142	3.433
2015	1.540	806	2.346
2016	1.465	722	2.187
2017	1.667	825	2.492
2018	1.954	765	2.719

Kaynak: Dünya Bankası³⁰⁴

2014-2018 yılları arasında Rusya'nın İsrail'e ihracatı 2.291 milyon dolar ile 1.954 milyon dolar arasında seyretmiştir.³⁰⁵ Rusya'nın İsrail ile ticaretinin her iki ülkenin bölgesel politikalarından etkilendiği bir gerçektir. Ukrayna krizi sonrasında iki ülke ekonomik ilişkilerinde yaşanan düşüş 2016 yılına kadar devam etmiştir. İki ülkenin de Suriye'de geliştirmeye çalıştığı askeri ve teknik iş birliği ve serbest ticaret bölgesi arayışları ekonomik ilişkilerde olumlu sonuçlar doğurmuştur. Gelişen iş birliğinin sonucunda 2018 yılında iki ülke arasındaki ticaret hacmi 2017 yılına göre %9 artış yaşanmıştır.³⁰⁶ Rusya'nın

³⁰⁴<https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/RUS/Year/2015/TradeFlow/Import/Partner/ISR/Product/all-groups>

³⁰⁵ "Product Exports by Russian Federation to Israel", World Bank, 2015, <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/RUS/Year/2015/TradeFlow/Export/Partner/ISR/Product/all-groups>, (Erişim Tarihi: 29 Kasım 2019).

³⁰⁶"Торговля между Россией и Израилем в 2018 г.", *Внешняя Торговля России*, 9 Şubat 2019, <https://russian-trade.com/reports-and-reviews/2019-02/torgovlya-mezhdu-rossiey-i-izrailem-v-2018-g/>, (Erişim Tarihi: 29 Kasım 2019).

2018’de İsrail’e ihracatı, 2017 yılına göre %17 artarak 1.954 milyon dolar olmuştur.³⁰⁷ Rusya’nın İsrail’den ithalatına gelince Ukrayna krizi sonrası büyük oranda etkilendiği gözlemlenmektedir. Nitekim Rusya’nın 2013 yılında İsrail’den yaptığı ithalat 1.493 milyon dolar iken 2018 yılında neredeyse %50’ye yakın bir düşüşle 765 milyon dolara gerilemiştir.³⁰⁸ Rusya’nın İsrail’den yaptığı ithalat 2015 sonrasında giderek azalmıştır. Rusya’nın İsrail’den ithalatında 2018’de 2017’ye göre %7 düşüşle yaşanmıştır.³⁰⁹

Putin döneminde Rusya’nın İsrail ile ilişkilerine önem vermesi diğer ekonomik alanlarda olduğu gibi turizm alanında da ilişkilerin gelişimine katkı sağlamıştır. Rusya ile İsrail arasındaki tarihsel ve kültürel bağlardan dolayı her yıl yüz binlerce Rus turist İsrail’i ziyaret etmiştir. 2002 yılında İsrail’e giden Rus turist sayısı 36.900 iken 2013 yılında rekor seviyesine ulaşarak 598.400 olmuştur.³¹⁰ Ancak Ukrayna meselesinde olduğu gibi ülkeler arasındaki sorunlar turizm alanı için gerekli olan güvenlik ortamına zarar verdiği için İsrail’i ziyaret eden Rus turist sayısını da etkilemiştir.

Tablo 4: 2015-2019 Yılları Arasında İsrail’e giden Rus Turist Sayısı

Yıllar	2015	2016	2017	2018	2019
Turist Sayısı	414.620	284.600	397.600	381.300	370.700

Kaynak: CEİC³¹¹

2013 yılındaki İsrail’i ziyaret eden Rus turist sayısındaki rekor sonrasında patlak veren Ukrayna krizi turizm sektöründe de olumsuz sonuçlar doğurmuştur. 2014 yılında bu sayıda bir yıl öncesine göre yaklaşık %7 düşüş yaşanmıştır.³¹² İkili ilişkilerde turizmi etkileyen diğer bir olay ise 2014 yılında İsrail’in Filistin ile yaşadığı Gazze savaşıdır. 2015’te

³⁰⁷“Торговля между Россией и Израилем в 2018 г.”, *Внешняя Торговля России*, 9 Şubat 2019, <https://russian-trade.com/reports-and-reviews/2019-02/torgovlya-mezhdu-rossiyey-i-izrailem-v-2018-g/>, (Erişim Tarihi: 29 Kasım 2019).

³⁰⁸“Product Imports by Russian Federation from Israel”, World Bank, 2015, <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/RUS/Year/2015/TradeFlow/Import/Partner/ISR/Product/all-groups>, (Erişim Tarihi: 29 Kasım 2019).

³⁰⁹“Торговля между Россией и Израилем в 2018 г.”, *Внешняя Торговля России*, 9 Şubat 2019, <https://russian-trade.com/reports-and-reviews/2019-02/torgovlya-mezhdu-rossiyey-i-izrailem-v-2018-g/>, (Erişim Tarihi: 29 Kasım 2019).

³¹⁰ “Israel Visitor Arrivals: ow Russian Federation”, *CEIC*, 2000-2018, <https://www.ceicdata.com/en/israel/visitor-arrivals-by-country/visitor-arrivals-ow-russian-federation>, (Erişim Tarihi: 29 Kasım 2019).

³¹¹ <https://www.ceicdata.com/en/israel/visitor-arrivals-by-country?page=6>

³¹² “Israel Visitor Arrivals: ow Russian Federation”, *CEIC*, 2014, <https://www.ceicdata.com/en/israel/visitor-arrivals-by-country/visitor-arrivals-ow-russian-federation>, (Erişim Tarihi: 30 Kasım 2019).

Rusya'nın Suriye müdahalesi ile iki ülke arasındaki turizm daha da zayıflamıştır. 2015 yılında İsrail'i ziyaret eden Rus turist sayısı daha da düşerek bir yıl öncesine göre %25 azalmıştır.³¹³ İki ülke arasında turizm alanındaki azalan eğilim 2017 yılına kadar devam etmiştir. 2016 yılında İsrail'e giden Rus turist sayısı %31 azalmış, iki ülke arasındaki turizm 2015 sonrası dönemin en zayıf yılını yaşamıştır.³¹⁴ Ukrayna krizinin Rusya ile İsrail arasındaki turizme bir diğer dolaylı etkisi de kriz sonrasında rublenin dolar karşısında değer kaybetmesidir.

Rusya'nın İsrail ile ekonomik ilişkilerinde turizm sektöründeki azalma Rusya'nın Suriye politikası ile de ilişkilendirilebilir. Ancak 2017 yılı sonrasında İsrail'i ziyaret eden Rus turist sayısında artan bir eğilim gözlemlenmektedir. Bunun nedenleri Rusya ve İsrail'in bölgesel politikaları olduğu gibi İsrail'in turizm sektörünün tanıtımına yönelik yatırımları da olabilmektedir. Sonuç olarak 2017 yılı sonrasında hem ikili ticarete hem de turizm alanında olumlu gelişmeler yaşanmıştır. Bazı İsrailliler ticaretteki artışı tamamen Suriye'deki gelişmeler ile ilişkilendirmektedir. Nitekim İsrail yayın organı The Times of Israel, 2017 yılının ilk altı ayında Rusya-İsrail ticaretinde %25 artış yaşandığını ifade etmekte ve bunu iki ülkenin Suriye ile ilgili güvenlik meseleleri konusundaki sıkı iş birliğine bağlamaktadır.³¹⁵

3.2.2. Serbest Ticaret Bölgesi Görüşmeleri

2015 sonrası dönemde Rusya'nın İsrail ile ekonomik ilişkilerindeki temel başlıklardan biri de serbest ticaret bölgesi çalışmalarıdır. İsrail ile Avrasya Ekonomik Birliği arasında serbest ticaret bölgesi oluşturulması konusunda bir anlaşmaya varılması konusunda istişareler 2016 yılında başlamıştır. Rusya'nın ve İsrail'in bu konudaki ısrarlı çabaları sonucunda 23-24 Nisan 2018'de Moskova'da Avrasya Ekonomik Birliği'nin üye ülkeleri

³¹³ "Israel Visitor Arrivals: ow Russian Federation", *CEIC*, 2015, <https://www.ceicdata.com/en/israel/visitor-arrivals-by-country/visitor-arrivals-ow-russian-federation>, (Erişim Tarihi: 30 Kasım 2019).

³¹⁴ "Israel Visitor Arrivals: ow Russian Federation", *CEIC*, 2016, <https://www.ceicdata.com/en/israel/visitor-arrivals-by-country/visitor-arrivals-ow-russian-federation>, (Erişim Tarihi: 30 Kasım 2019).

³¹⁵ "Israel's trade with Russia leaps by 25%", *The Times of Israel*, 30 Eylül 2017, <https://www.timesofisrael.com/israels-trade-with-russia-leaps-by-25/>, (Erişim Tarihi: 30 Kasım 2019).

ile İsrail arasında bir serbest ticaret anlaşmasına ilişkin ilk müzakere turu gerçekleşmiştir.³¹⁶ Görüşmelerde taraflar serbest ticaret bölgesinin yapısı üzerinde anlaşma sağlamış, ticaret prosedürlerini, sağlık ve bitki sağlığı kontrol önlemlerini ve pazarlara karşılıklı erişim için teklifleri tartışmışlardır.³¹⁷

Serbest ticaret bölgesi görüşmelerinin ikinci tur müzakereleri 8-11 Ekim 2018 tarihlerinde İsrail’de yapılmıştır. İkinci turda taraflar taslak anlaşmanın temel parametreleri hakkında detaylı bir tartışma yapmıştır.³¹⁸ Rusya İsrail ile siyasi ve askeri iş birliğini ekonomik anlaşmalar ve iş birliği modelleri ile desteklemektedir. Moskova’nın Tel-Aviv ile serbest ticaret bölgesi oluşturma çabaları da bu niteliktedir. Ancak, Rusya’nın Ukrayna meselesi ve ardından İsrail ile yaşadığı uçak krizinde olduğu gibi bazı gelişmeler bu çabaları gölgelemektedir.

3.2.3. Uçak Krizi Sonrası Ekonomik İlişkiler

2015 sonrası dönemde Rusya ile İsrail arasındaki ekonomik ilişkilerin Ukrayna krizinden sonra test edildiği ikinci önemli olay iki ülke arasında yaşanan uçak krizidir. Rusya ve İsrail Suriye’deki iş birliğine verdiği önem nedeniyle kriz döneminde ekonomik ilişkiler dâhil olmak üzere bütün iş birliği alanlarında doğabilecek kötü sonuçları önleme yoluna gitmişlerdir. Putin’in olay sonrasındaki temkinli tutumu ve İsrail’in tavrı bölgede iki ülke arasındaki herhangi bir krizi engellemiştir. İki ülke lideri İl-20 olayının 2016 sonrasında hem ikili ticarete hem de turizm alanında artan eğilimdeki iş birliğine zarar vermesini istememişlerdir. Nitekim Ekim 2018’de Kudüs’te İsrail ile Rusya arasındaki ekonomik ve sosyal ilişkilerin geliştirilmesine yönelik hükümetler arası komisyonun 15. toplantısı İl-20 olayının gölgesinde gerçekleşmiştir.³¹⁹ İsrail Çevre Koruma Bakanı Zeev Elkin ve Rusya Başbakan Yardımcısı Maksim Akimov başkanlığında gerçekleştirilen toplantı sonrasında

³¹⁶Yuri Kozlov, “Посол РФ в Израиле: Тель-Авив так и не признал вину за сбитый в Сирии Ил-20”, Интервью, ТАСС, 7 Şubat 2019, <https://tass.ru/interviews/6089984>, (Erişim Tarihi: 30 Kasım 2019).

³¹⁷ “Free trade talks between Israel, EAEU to continue in coming weeks — ambassador”, TASS, 8 Şubat 2019, <https://tass.com/economy/1043750>, (Erişim Tarihi: 30 Kasım 2019).

³¹⁸Kozlov, A.g.e.

³¹⁹“Отношения Израиля и России: политические не очень, экономические на подъеме”, Канал 9, 10 Ekim 2018, <http://9tv.co.il/news/2018/10/10/262777.html>, (Erişim Tarihi: 30 Kasım 2019).

yetkililer ülkelerinin zor ortama rağmen karşılıklı sağduyu ve iyi niyet ilkelerine dayalı bir ilişki sürdürdüklerini ifade etmiştir.³²⁰ Ekim 2018’de Rusya İsrail ile serbest ticaret bölgesi müzakerelerine devam etmiştir. Ancak Rusya ve İsrail’in krizin atlmasına yönelik çabaları siyasi ve toplumsal olarak bazı olumlu sonuçlar doğursa da kısa vadede karşılıklı ticaretteki düşüşü engelleyememiştir.

Tablo 5: 2019 Yılı Rusya-İsrail Ticareti (Milyon \$)

İhracat	İthalat	Toplam
1.416	834	2.250

Kaynak: Russian Trade³²¹

Nitekim 2019’da Rusya’nın İsrail ile toplam ticaret hacminde, 2018’e göre yaklaşık %17 azalma kaydedilmiştir. Bu düşüş Rusya’nın İsrail’e ihracatında %28 oranında yansımıştır. Rusya’nın İsrail’den ithalatında ise bir önceki yıla göre %9 artış yaşanmıştır. İki ülke arasındaki turizm uçak krizinden aşırı etkilenmemiştir. Nitekim Tablo 4’e baktığımızda uçak krizi sonrası İsrail’ e giden Rus turist sayısında sadece 10.400 düşüş yaşandığı gözlemlenmektedir. Uçak krizi sonrasında Rusya Suriye’ye S-300’leri yerleştirerek stratejik bir kazanım elde etmişse de ikili ekonomik ilişkilerde kayıp verdiği gözlemlenmektedir. Bu aslında Rusya’nın İsrail politikasını belirlerken güvenlik kriterinin ekonominin önüne geçtiğini ortaya koymaktadır.

³²⁰“Отношения Израиля и России: политические не очень, экономические на подъеме”, *Канал 9*, 10 Ekim 2018, <http://9tv.co.il/news/2018/10/10/262777.html>, (Erişim Tarihi: 30 Kasım 2019).

³²¹ <https://russian-trade.com/reports-and-reviews/2020-02/torgovlya-mezhdu-rossiy-i-izrailem-v-2019-g/> (Erişim Tarihi: 30 Mayıs 2020).

SONUÇ

2000’li yılların başında Putin’in iktidara gelmesiyle beraber Rusya’nın dış politikada İsrail’e özel yer vermesi iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesinde önemli olmuştur. Putin döneminin geneline hâkim olan pragmatist dış politika yaklaşımı Rusya’nın bütün ülkelerle ilişkilerinde görünmüştür. Rusya-İsrail ilişkilerinde de bu faydacı tutum kendini göstermiştir. 2000’lerin başında Rusya ve İsrail, “radikalizme” karşı ortak tutum sergilemiş, devamında askeri teknik alanda iş birliği projelerine yönelmiştir. İsrail’in özellikle insansız hava araçları konusunda önemli gelişmeler kaydetmesi ve Rusya’nın buna ihtiyaç duyması ikilinin ortak askeri projelerde de yer alması ile sonuçlanmıştır.

Rusya’nın İsrail politikası genel olarak güvenlik, ekonomi, diaspora ve ABD’nin etkisi parametreleri etrafında şekillenmektedir. Karşılıklı ticari ilişkiler, turizm ve enerji alanlarında iş birliği Rusya’nın İsrail ile ilişkileri açısından önemlidir. İsrail’de yaşayan Rusça konuşan topluluğun oluşturduğu diasporanın hem ilişkilerin sürdürülmesinde hem de ABD ve diğer batılı ülkelerdeki Rus imajının iyileştirilmesinde kolaylaştırıcı rolü bulunmaktadır. Ancak bu parametreler içerisinde birbiriyle sıkı bağlantıları da bulunan güvenlik ve ABD faktörü özel bir konuma sahiptir. Ortadoğu’da Arap isyanlarının ortaya çıkması ile oluşan istikrarsız durumun Suriye’de bir iç savaşa dönüşmesi Putin Rusya’sının güvenlik eksenli Ortadoğu politikasının İsrail ayağında da ağırlık kazanmıştır. İç savaşın giderek Moskova’nın Ortadoğu’daki çıkarlarını tehdit eder hale gelmesi Rusya’nın Suriye’ye müdahalesi ile sonuçlanmıştır. Rusya’nın aktif Suriye politikası, bölgedeki diğer aktörlerle iş birliğini daha da önemli kılmıştır. Ancak Rusya’nın, İsrail’in kendi varlığına karşı tehdit unsuru olarak gördüğü İran, Hizbullah ve Hamas ile ilişkileri Rusya-İsrail ilişkilerindeki “güvenin” sorgulanmasına yol açmıştır. Rusya’nın Hizbullah ve Hamas’ı terör örgütü olarak tanımaması da İsrail politikasının önündeki engellerden biri olmuştur. Rusya buna rağmen bölgedeki aktörlerle ilişkilerini sürdürmüştür.

Rusya’nın bölgedeki askeri varlığının devamı için Esad’ın varlığı üzerine kurduğu Suriye politikası çerçevesinde İran ile iş birliğini artırması İsrail’in Rusya’ya güvensizliği ile paralellik göstermiştir. Bu bağlamda Rusya yine pragmatist yaklaşımıyla müttefiki İran’a karşı bile İsrail’in güvenliğini tercih etmiştir. Moskova’nın bu tutumu Netanyahu’nun

Rusya ziyaretleri sonrasında sık gündeme getirilen İran ve Hizbullah'a karşı hareket özgürlüğünün Rusya tarafından sağlanması ile daha da belirginlik kazanmıştır. İsrail Genelkurmay Başkanının 2018'de İran hedeflerine 2000'den fazla saldırı gerçekleştirdiğini açıkça ifade etmesi Rusya'nın İran nezdinde de güvenilir müttefik olmadığını göstermiştir. Böylece Rusya, İsrail'in güvenliği söz konusu olduğunda müttefiklik hukukunu da devre dışı bırakabileceğini göstermiştir.

Moskova'nın İsrail'in güvenliği üzerine geliştirdiği politikası salt Rusya-İsrail ilişkileri bağlamında açıklanamaz. Rusya'nın İsrail politikasında ABD'nin önemi burada öne çıkmaktadır. ABD dış politikasının temelini oluşturan İsrail'in güvenliği konusunun Rusya tarafından da hassasiyetle dikkate alınması Rusya'nın dış politikada ne kadar pragmatist davrandığını bir daha göstermiştir. 2018'de İsrail'in Suriye'de Rus uçağının düşmesi ile sonuçlanan hamlesi sonrasındaki Rusya'nın tutumu aslında iki önemli unsura işaret etmektedir. Birincisi Moskova'nın Washington'un sonsuz desteğine sahip İsrail'e karşı çekincelerinin temel sebeplerinden birinin ABD faktörü olduğu görülmüştür. İkinci olarak ise Rusya'nın güvenlik politikasını karşısındaki aktörün konumuna göre oluşturduğu gözlemlenmiştir. İsrail ile yaşanan uçak krizinde Rusya'nın küresel imajını korumak adına Suriye'ye S-300 hava savunma sistemlerinin konuşlandırılması ile yetinmesi İsrail'e karşı doğrudan tavır almadığını göstermektedir. Moskova'nın söz konusu hava savunma sistemlerini Suriye'de İran hedeflerini bombalayan İsrail'e karşı kullanmaması da "malumun ilanı" olmuştur.

Rusya'nın İsrail ile ilişkilerini geliştirmedeki bir motivasyonu da İsrail'i ABD'den olabildiğince uzaklaştırmaktır. Ancak İsrail, Moskova ile ne kadar önemli projelerde yer almış olsa da Rusya'nın ABD ile ilişkisinde bir alternatif olamayacağını defalarca dile getirmiştir. Buna rağmen Rusya'nın İsrail ile ilişkilerine önem vermesi aynı zamanda Rusya'nın İsrail ile gelişmiş askeri teknolojilerinin ortak üretimi konusundaki istekliliği açısından da önemlidir. Rusya'nın Suriye'ye hava harekâtı sırasında kullandığı bazı İHA'ların Rusya-İsrail ortak üretimi olması da pragmatist Rus dış politikasının İsrail'i bölgedeki diğer aktörlere tercih etmesinin önemli sebeplerindendir. Ancak Rusya ile İsrail

arasında yürütölen önemli iş birliği projelerine rağmen Tel Aviv yönetiminde Moskova'ya karşı güven sorunu her zaman var olmuştur.

KAYNAKÇA

1. “2017 breaks tourism record with 3.6 million visitors”, *The Times of Israel*, 29 Aralık 2017, <https://www.timesofisrael.com/2017-breaks-tourism-record-with-3-6-million-visitors/>, (Erişim Tarihi: 12 Nisan 2019).
2. “Assad says Israel deliberately caused Syria to down Russian spy plane”, *The Times of Israel*, 10 Aralık 2018, <https://www.timesofisrael.com/assad-says-israel-deliberately-caused-syria-to-down-russian-spy-plane/>, (Erişim Tarihi: 6 Kasım 2019).
3. “Bashar al-Assad thanks Putin for Syria strikes as Russia announces US talks”, *The Guardian*, 21 Ekim 2015, <https://www.theguardian.com/world/2015/oct/21/bashar-al-assad-thanks-russia-vladimir-putin-syria-airstrikes>, (Erişim Tarihi: 28 Eylül 2019).
4. “Bashar al-Assad’s interview with The Sunday Times”, *Syrian Arab News Agency*, 6 Aralık 2015, <https://sana.sy/en/?p=63558>, (Erişim Tarihi: 24 Eylül 2019).
5. “Bogdanov meets Nasrallah, concludes Lebanon visit”, *The Daily Star*, 28 Nisan 2013, <http://www.dailystar.com.lb/News/Politics/2013/Apr-28/215320-bogdanov-meets-nasrallah-concludes-lebanon-visit.ashx>, (Erişim Tarihi: 13 Temmuz 2019).
6. “Duma, Security Council Blame Mideast Violence on ‘Extremists’”, *Radio Free Europe Radio Liberty*, 16 Ekim 2000, <https://www.rferl.org/a/1142261.html>, (Erişim Tarihi: 12 Mart 2019).
7. “Final Results: Israel Election 2020”, *Haaretz*, <https://www.haaretz.com/israel-news/elections/EXT-INTERACTIVE-latest-polls-israel-election-2020-1.7695785>, (Erişim Tarihi: 30 Mayıs 2020).
8. “First part of S-300 missile system delivered to Iran”, *Mehr News Agency*, 11 Nisan 2016, <https://en.mehrnews.com/news/115721/First-part-of-S-300-missile-system-delivered-to-Iran>, (Erişim Tarihi: 27 Ekim 2019).
9. “Free trade talks between Israel, EAEU to continue in coming weeks — ambassador”, *TASS*, 8 Şubat 2019, <http://tass.com/economy/1043750>, (Erişim Tarihi: 10 Nisan 2019).
10. “Free trade talks between Israel, EAEU to continue in coming weeks — ambassador”, *TASS*, 8 Şubat 2019, <https://tass.com/economy/1043750>, (Erişim Tarihi: 30 Kasım 2019).
11. “Gazprom Marketing and Trading Switzerland AG Signs Heads of Agreement with Tamar Upstream Consortium”, *Gazprom Marketing and Trading Online*, 26 Şubat 2013, <http://www.gazprom-mt.com/WhatWeSay/News/Pages/GMT-Switzerland-signsHeads-of-Agreements-with-Tamar-upstream-consortium.aspx>, (Erişim Tarihi: 2 Mayıs 2019).
12. “Hamaney: İran, Rusya, Suriye ve Hizbullah arasındaki işbirliği değişmeyecek” *Yeni Akit*, 15 Mart 2016, <https://www.yeniakit.com.tr/haber/hamaney-iran-rusya-suriye-ve-hizbullah-arasindaki-isbirligi-degismeyecek-147731.html>, (Erişim Tarihi: 1 Nisan 2019).

13. “ Hamas: delegation’s visit to Russia ‘fruitful’”, *Middle East Monitor*, 22 Eylül 2017, <https://www.middleeastmonitor.com/20170922-hamas-delegations-visit-to-russia-fruitful/>, (Erişim Tarihi: 22 Kasım 2019).
14. “HAMAS’ın Seçim Zaferi ve Rusya’nın Ortadoğu Hamlesi”, Stratejik Yorum No: 210, *TASAM*, 13 Şubat 2016, https://tasam.org/tr-TR/Icerik/357/hamasin_secim_zuferi_ve_rusyanin_ortadogu_hamlesi, (Erişim Tarihi: 3 Nisan 2019).
15. “Hezbollah, the ‘Party of God’”, *YnetNews*, 31 Temmuz 2006, <https://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-3284023,00.html>, (Erişim Tarihi: 25 Mart 2019).
16. “Hezbollah’s Influence in Lebanon”, <https://www.counterextremism.com/hezbollah-in-lebanon>, (Erişim Tarihi: 28 Mart 2019).
17. “IAF chief heads to Moscow to present findings on downing of Russian plane”, *The Times of Israel*, 20 Eylül 2018, <https://www.timesofisrael.com/iaf-chief-heads-to-moscow-to-present-findings-on-downing-of-russian-plane/>, (Erişim Tarihi: 7 Kasım 2019).
18. “Iran tests new Russian-made S-300 missile system”, *DW*, 4 Mart 2017, <https://www.dw.com/en/iran-tests-new-russian-made-s-300-missile-system/a-37808317>, (Erişim Tarihi: 28 Ekim 2019).
19. “Ismail Haniya elected new Political chief of Hamas”, *Al Jazeera*, 6 Mayıs 2017, <https://www.aljazeera.com/news/2017/05/ismail-haniya-elected-political-chief-hamas-170506115834018.html>, (Erişim Tarihi: 20 Kasım 2019).
20. “Israel Overview”, *International Energy Statistics*, Temmuz 2016, <https://www.eia.gov/beta/international/analysis.cfm?iso=ISR>, (Erişim Tarihi: 26 Nisan 2019).
21. “Israel Political Parties: Yisrael B’Aliya”, *Jewish Virtual Library*, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/yisrael-b-aliya-political-party>, (Erişim Tarihi: 24 Mayıs 2019).
22. “Israel Political Parties: Yisrael Beiteinu”, *Jewish Virtual Library*, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/yisrael-b-aliya-political-party>, (Erişim Tarihi: 28 Mayıs 2019).
23. “Israel tries to persuade Russia not to sell weapons to Syria, Iran”, *RT*, 31 Mayıs 2011, <https://www.rt.com/russia/israel-russia-weapons-syria/>, (Erişim Tarihi: 1 Ağustos 2019).
24. “Israel Visitor Arrivals: ow Russian Federation”, *CEIC*, 2000-2018, <https://www.ceicdata.com/en/israel/visitor-arrivals-by-country/visitor-arrivals-ow-russian-federation>, (Erişim Tarihi: 29 Kasım 2019).
25. “Israel, Greece drill air forces as Syria builds up arms”, *The Jerusalem Post*, 6 Kasım 2018, <https://www.jpost.com/Arab-Israeli-Conflict/Israel-Greece-drill-air-forces-as-Syria-builds-up-arms-571220>, (Erişim Tarihi: 11 Kasım 2019).
26. “Israel’s Electoral System”, *Academic Exchange Briefing Book*, Şubat 2017, <http://academicexchange.com/wp-content/uploads/2017/06/AE-Briefing-Book-3.1.pdf>, (Erişim Tarihi: 27 Mayıs 2019).

27. “Israel’s trade with Russia leaps by 25%”, *The Times of Israel*, 30 Eylül 2017, <https://www.timesofisrael.com/israels-trade-with-russia-leaps-by-25/>, (Erişim Tarihi: 30 Kasım 2019).
28. “Israeli 'disappointment' over Russia-Hamas meeting”, *CNN*, 13 Mayıs 2010, <http://edition.cnn.com/2010/WORLD/meast/05/13/israel.russia.hamas/index.html>, (Erişim Tarihi: 25 Temmuz 2019).
29. “Israeli FM Lieberman's UN speech ‘not cleared with PM’”, *BBC News*, 28 Eylül 2010, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-11429959>, (Erişim Tarihi: 4 Haziran 2019).
30. “Israeli military tells Russia Syrian air defense teams to blame for downing of Il-20”, *TASS*, 21 Eylül 2018, <https://tass.com/world/1022632>, (Erişim Tarihi: 14 Ekim 2019).
31. “İran'ın ilk nükleer enerji santrali açıldı”, *Al Jazeera*, 5 Eylül 2011, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/iranin-ilk-nukleer-enerji-santrali-acildi>, (Erişim Tarihi: 28 Haziran 2019).
32. “İsrail'deki radikal sağcı koalisyona Filistin'in tepkisi: Faşist bakanı getirdiler barış istemiyorlar”, *Euronews*, 25 Mayıs 2016, <https://tr.euronews.com/2016/05/25/israil-deki-radikal-sagci-koalisyona-filistin-in-tepkisi-fasist-bakani>, (Erişim Tarihi: 30 Mayıs 2020).
33. “İsrail-Filistin savaşının 20 yılı”, *DW*, 27 Mart 2019, <https://www.dw.com/tr/israil-filistin-sava%C5%9F%C4%B1n%C4%B1n-20-y%C4%B1l%C4%B1/a-48071976>, (Erişim Tarihi: 28 Ağustos 2019).
34. “Kafkasya'daki Rus İşgali ve Kafkasya'nın Siyasi-Sosyal Durumu Hakkında Rapor”, İMKANDER, 2013. <https://www.imkander.org.tr/resim/file/2013/kafkasya.pdf>, (Erişim Tarihi: 15 Mart 2019).
35. “Kremlin comments on Trump’s decision to Recognize Jerusalem as Israeli capital”, *TASS*, 7 Aralık 2017, <https://tass.com/politics/979640>, (Erişim Tarihi: 15 Kasım 2019).
36. “Kremlin: decision to supply Syria with S-300 not directed at any third country”, *Reuters*, 24 Eylül 2018, <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-syria-russia-kremlin/kremlin-decision-to-supply-syria-with-s-300-not-directed-at-any-third-country-idUSKCN1M4128>, (Erişim Tarihi: 8 Kasım 2019).
37. “Netanyahu in Russia for talks with Putin”, *The Times of Israel*, 20 Kasım 2013, <https://www.timesofisrael.com/netanyahu-in-russia-for-talks-with-putin/>, (Erişim Tarihi: 4 Ekim 2019).
38. “Netanyahu invites Russia to develop Israel's gas fields”, *GLOBES*, 8 Haziran 2016, <https://en.globes.co.il/en/article-netanyahu-invites-russia-to-develop-israels-gas-fields-1001130872>, (Erişim Tarihi: 5 Mayıs 2019).
39. “Netanyahu to Putin: ‘Your missile sales to Assad could trigger war’”, *The Times of Israel*, 15 Mayıs 2013, <https://www.timesofisrael.com/netanyahu-to-putin-your-missile-sales-to-assad-could-trigger-war/>, (Erişim Tarihi: 4 Ekim 2019).
40. “Putin neden Suriye'den çekilme kararı aldı?”, *BBC Türkçe*, 15 Mart 2016, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/03/160315_rusya_suriye_cekilme_analizi, (Erişim Tarihi: 2 Nisan 2019).

41. “Putin’s Stance on Ukraine Supported by Minority of Nations”, *Bloomberg*, 14 Mart 2014, <https://www.bloomberg.com/graphics/infographics/countries-react-to-russian-intervention-in-crimea.html>, (Erişim Tarihi: 28 Kasım 2019).
42. “Rosatom Ready To Hand Bushehr Nuclear Plant to Iran”, *REFRL*, 9 Ağustos 2013, <https://www.rferl.org/a/bushehr-russia-iran-nuclear-control/25070637.html>, (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2019).
43. “Rus uçakları İran’da üslendi!”, *Yeni Şafak*, 17 Ağustos 2016, <https://www.yenisafak.com/dunya/rus-ucaklari-iranda-uslendi-2512608>, (Erişim Tarihi: 17 Temmuz 2019).
44. “Russia confirms spy drone deal with Israel”, *SPUTNIK*, 10 Nisan 2009, <https://sputniknews.com/russia/20090410121045416/>, (Erişim Tarihi: 16 Mart 2019).
45. “Russia Says Hezbollah, Hamas Aren't Terrorist Groups”, *Moscow Times*, 16 Ekim 2015, <http://www.themoscowtimes.com/news/article/russia-says-hezbollah-hamas-arent-terrorist-groups/549136.html>, (Erişim Tarihi: 27 Mart 2019).
46. “Russia says Trump’s Jerusalem declaration ‘defies common sense’”, *The Times of Israel*, 8 Aralık 2017, <https://www.timesofisrael.com/russia-says-trumps-jerusalem-declaration-defies-common-sense/>, (Erişim Tarihi: 19 Kasım 2019).
47. “Russia, Israel Sign \$400mln Drone Deal”, *The Palestine Chronicle*, 14 Ekim 2010, <http://www.palestinechronicle.com/russia-israel-sign-400mn-drone-deal/>, (Erişim Tarihi: 16 Mart 2019).
48. “Russia’s Bogdanov concluded his Lebanon visit after meeting Hezbollah chief”, *Ya Libnan*, 7 Aralık 2014, <http://yalibnan.com/2014/12/07/russias-bogdanov-concluded-his-lebanon-visit-after-meeting-hezbollah-chief/>, (Erişim Tarihi: 14 Temmuz 2019).
49. “Russia’s Relation with Hezbollah “Strong & Cooperative”: Ambassador to Lebanon”, *Al-Manar News*, 12 Haziran 2019, <http://english.almanar.com.lb/757220>, (Erişim Tarihi: 5 Temmuz 2019).
50. “Russia-led EEU & Israel may ink free trade pact in 2017”, *RT*, 28 Ekim 2016, <https://www.rt.com/business/364530-eeu-israel-deal-talks/>, (Erişim Tarihi: 9 Nisan 2019).
51. “Russian air crew deaths: Putin and Netanyahu defuse tension”, *BBC*, 18 Eylül 2019, <https://www.bbc.com/news/world-europe-45563304>, (Erişim Tarihi: 7 Kasım 2019).
52. “Russian Approaches Towards the Iranian Nuclear Programme”, <https://www.rusemb.org.uk/in4b/>, (Erişim Tarihi: 23 Mart 2019).
53. “Russian Foreign Ministry invites Hamas leader to Moscow”, *TASS*, 28 Kasım 2018, <https://tass.com/politics/1033225>, (Erişim Tarihi: 21 Kasım 2019).
54. “Russian rockets and Libyan mortars: How Hamas developed an advanced arsenal in the blockaded Gaza strip”, *National Post*, 25 Mart 2019, <https://nationalpost.com/news/hamas-has-developed-a-vast-arsenal-in-blockaded-gaza>, (Erişim Tarihi: 30 Temmuz 2019).
55. “Russian trade with Israel in 2017”, *Russian Foreign Trade*, 15 Şubat 2018, <http://en.russian-trade.com/reports-and-reviews/2018-02/russian-trade-with-israel-in-2017/>, (Erişim Tarihi: 4 Nisan 2019).

56. “Russian-Israeli Cooperation: Putin Pays Netanyahu a Visit”, *Arab Center for Research and Policy Studies*, 24 Temmuz 2012, <https://www.dohainstitute.org/en/PoliticalStudies/pages/russian-israeli-cooperation-putin-pays-netanyahu-a-visit.aspx>, (Erişim Tarihi: 16 Mart 2019).
57. “Rusya, Hamas’tan anlaşmalara uymasını istedi”, *Deutsche Welle*, 3 Mart 2006, <https://www.dw.com/tr/rusya-hamastan-anla%C5%9Fmalara-uymas%C4%B1n%C4%B1-istedi/a-2522321>, (Erişim Tarihi: 21 Temmuz 2019).
58. “Rusya: Hamas’a silah satabiliriz”, *Hürriyet*, 18 Şubat 2006, <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/rusya-hamas-a-silah-satabiliriz-3952159>, (Erişim Tarihi: 28 Temmuz 2019).
59. “Rusya: İran’la askeri iş birliğini durdurmayacağız”, *Yakın Doğu Haber*, 17 Haziran 2010, http://www.ydh.com.tr/HD7995_rusya--iranla-askeri-isbirligini-durdurmuyacagiz.html, (Erişim Tarihi: 30 Mart 2019).
60. “S-300 missile system: Russia upgrades Syrian air defences”, *BBC*, 2 Ekim 2018, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-45723503>, (Erişim Tarihi: 9 Kasım 2019).
61. “Senior Russian MP: Israel must ‘learn to live’ with Russia-US agreement on Syria ceasefire”, *TASS*, 18 Temmuz 2017, <https://tass.com/politics/956678>, (Erişim Tarihi: 2 Eylül 2019).
62. “Sharon, Putin meet in Moscow”, *VOA News*, 27 Ekim 2009, <https://www.voanews.com/archive/sharon-putin-meet-moscow-2001-09-04>, (Erişim Tarihi: 12 Mart 2019).
63. “Tourism to Israel”, Israel Ministry of Tourism”, *Statistical Report 2015*, [https://motwebmediastg01.blob.core.windows.net/nop-attachment/7566_Tourism to Israel Statistical Report-2015-eng.pdf](https://motwebmediastg01.blob.core.windows.net/nop-attachment/7566_Tourism%20to%20Israel%20Statistical%20Report-2015-eng.pdf), (Erişim Tarihi: 25 Ağustos 2019).
64. “Tourism to Israel”, Israel Ministry of Tourism, *Statistical Report 2015*, [https://motwebmediastg01.blob.core.windows.net/nop-attachment/7566_Tourism to Israel Statistical Report-2015-eng.pdf](https://motwebmediastg01.blob.core.windows.net/nop-attachment/7566_Tourism%20to%20Israel%20Statistical%20Report-2015-eng.pdf), (Erişim Tarihi: 27 Ağustos 2019).
65. “Velayati: Syria is golden ring in chain of resistance in face of the Zionists and their protectors”, *Syrian Arab News Agency*, 27 Aralık 2016, <https://sana.sy/en/?p=97120>, (Erişim Tarihi: 20 Ekim 2019).
66. “Vladimir Putin: ‘Israeli jet did not shoot down our plane’ in Syria”, *DW*, 18 Eylül 2018, <https://www.dw.com/en/vladimir-putin-israeli-jet-did-not-shoot-down-our-plane-in-syria/a-45545863>, (Erişim Tarihi: 6 Kasım 2019).
67. “What Is Chabad?”, https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/776104/jewish/FAQ.htm, (Erişim Tarihi: 29 Ağustos 2019).
68. “Взаимо отношения России и Израиля”, *Мир Знаний*, 2010, <https://mirznanii.com/a/261206/vzaimootnosheniya-rossii-i-izrailya>, (Erişim Tarihi: 22 Ağustos 2019).

69. “Владимир Путин: Атомная электростанция в Бушере будет запущена в августе”, *Российская Газета*, 8 Haziran 2010, <https://rg.ru/2010/06/08/busher-anons.html>, (Erişim Tarihi: 29 Haziran 2019).
70. “Главы МИД России и Ирана обсудят вопросы ядерной программы Тегерана”, *Российская Газета*, 16 Ağustos 2011, <https://rg.ru/2011/08/16/yadernyiran-anons.html>, (Erişim Tarihi: 30 Haziran 2019).
71. “Гражданская война в Сирии и история политического урегулирования”, *РИА Новости*, 29 Ocak 2018, <https://ria.ru/20180129/1513416087.html>, (Erişim Tarihi: 17 Haziran 2019).
72. “Гражданская война в Сирии и история политического урегулирования”, *РИА Новости*, 29 Ocak 2018, <https://ria.ru/20180129/1513416087.html>, (Erişim Tarihi: 19 Haziran 2019).
73. “Делегация "Хизбаллы" прибыла с визитом Москву”, *NEWS Ru*, 19 Ekim 2011, http://newsru.co.il/world/19oct2011/hizb_moscow_105.html, (Erişim Tarihi: 10 Temmuz 2019).
74. “Запуск АЭС в Бушере- Израиль призвал усилить давление на Иран”, *NEWS Ru*, 22 Ağustos 2010, <https://www.newsru.com/world/22aug2010/busher.html>, (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2019).
75. “Израиль и Россия на пути к стратегическому партнерству”, 10 Mart 2011, <https://www.avigdorliberman.info/strategy/sopredsedatel-komissii-po-ekonomicheskomu-sotrudnichestvu-izrail-rossiya/izrail-i-rossiya-na-puti-k-strategicheskomu-partnerstvu.html>, (Erişim Tarihi: 23 Ağustos 2019).
76. “Израиль не поддерживает санкции против России”, *РИА МЕЛИТОПОЛЬ*, 25 Aralık 2016, https://ria-m.tv/news/78409/izrail_ne_podderjivaet_sanktsii_protiv_rossii.html, (Erişim Tarihi: 25 Ağustos 2019).
77. “Импорт России из Израиля”, *Внешняя Торговля России*, 9 Şubat 2019, <http://russian-trade.com/reports-and-reviews/2019-02/torgovlya-mezhdu-rossiye-i-izrailem-v-2018-g/>, (Erişim Tarihi: 7 Nisan 2019).
78. “Конфликты между РФ и Чеченской Республикой в 1994-1996/1999-2009 годы”, *РИА Новости*, 18 Nisan 2011. <https://ria.ru/20110418/365668402.html>, (Erişim Tarihi: 14 Mart 2019).
79. “МИД Ирана выступает за пересмотр всего комплекса отношений с Россией”, *Российская Газета*, 5 Nisan 2011, <https://rg.ru/2011/04/05/otnisheniya-anons.html>, (Erişim Tarihi: 30 Haziran 2019).
80. “Мировые игроки в Сирии: интересы сторон”, *Аргумент*, 17 Nisan 2018, <http://argumentua.com/stati/mirovye-igroki-v-sirii-interesy-storon>, (Erişim Tarihi: 20 Haziran 2019).
81. “Мы можем помочь наладить отношения с США”, *Лента*, 19 Aralık 2018, <https://lenta.ru/articles/2018/12/19/bitana/>, (Erişim Tarihi: 16 Haziran 2019).
82. “Мы не присоединились к санкциям против России”, *Коммерсантъ*, №75, 3 Mayıs 2018, <https://www.kommersant.ru/doc/3619258>, (Erişim Tarihi: 4 Eylül 2019).
83. “Насралла угрожает Израилю. Москва и “Хизбалла” обсудили общие интересы”, *NEWS Ru*, 21 Ekim 2011,

- http://newsru.co.il/mideast/21oct2011/hizb_106.html, (Erişim Tarihi: 11 Temmuz 2019).
84. “Началась торжественная церемония пуска АЭС “Бушер” в Иране”, *Российская Газета*, 12 Eylül 2011, <https://rg.ru/2011/09/12/busher-anons.html>, (Erişim Tarihi: 31 Haziran 2019).
85. “Отношения Израиля и России: политические не очень, экономические на подъеме”, *Канал 9*, 10 Ekim 2018, <http://9tv.co.il/news/2018/10/10/262777.html>, (Erişim Tarihi: 30 Kasım 2019)., (Erişim Tarihi: 5 Aralık 2019).
86. “Переговоры о создании зоны свободной торговли между ЕАЭС и Израилем планируется начать в октябре”, *Белоруси Новости*, 25 Ağustos 2015, <https://www.belta.by/economics/view/peregovory-o-sozdanii-zony-svobodnoj-torgovli-mezhdu-eaes-i-izrailem-planiruetsja-nachat-v-oktjabre-160145-2015/>, (Erişim Tarihi: 8 Nisan 2019).
87. “Проводимые переговоры по заключению соглашений о свободной торговле между ЕАЭС и третьими странами”, *Проводимые переговоры*, 10 Nisan 2019, http://www.eurasiancommission.org/ru/act/trade/dotp/sogl_torg/Documents/Forms/AllItems.aspx, (Erişim Tarihi: 10 Nisan 2019).
88. “Режим контртеррористической операции в Чечне стал достоянием истории”, *РИА Новости*, 16 Nisan 2009, <https://ria.ru/20090416/168286167.html>, (Erişim Tarihi: 14 Mart 2019).
89. “Российский турпоток в Израиль в 2018 году превысил 380 тысяч человек”, *Ассоциация Туроператоров*, 24 Ocak 2019, <http://www.atorus.ru/news/press-centre/new/45771.html>, (Erişim Tarihi: 13 Nisan 2019).
90. “Россия закупит у Израиля беспилотные летательные аппараты”, *Вести.Ру*, 13 Kasım 2008, <https://www.vesti.ru/doc.html?id=223165&cid=7>, (Erişim Tarihi: 16 Mart 2019).
91. “Россия передала в эксплуатацию Ирану АЭС Бушер”, *Российская Газета*, 23 Eylül 2013, <https://rg.ru/2013/09/23/busher-anons.html>, (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2019).
92. “Русская улица Израиля”, *Русский Мир*, 2 Kasım 2012, <https://www.russkiymir.ru/publications/86062/>, (Erişim Tarihi: 10 Mayıs 2019).
93. “Совет Федерации одобрил ввод войск на Украину”, *Ведомости*, 1 Mart 2014, <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2014/03/01/sovet-federacii-edinoglasno-odobril-vvod-vojsk-na-ukrainu>, (Erişim Tarihi: 27 Kasım 2019).
94. “Товарооборот России с Израилем”, *Внешняя Торговля России*, 9 Şubat 2019, <http://russian-trade.com/reports-and-reviews/2019-02/torgovlya-mezhdu-rossiye-i-izrailem-v-2018-g/>, (Erişim Tarihi: 6 Nisan 2019).
95. “Торговля между Россией и Израилем в 2018 г.”, *Внешняя Торговля России*, 9 Şubat 2019, <https://russian-trade.com/reports-and-reviews/2019-02/torgovlya-mezhdu-rossiye-i-izrailem-v-2018-g/>, (Erişim Tarihi: 29 Kasım 2019).
96. Abu Amer, Adnan. “What is behind the Russia-Hamas rapprochement?”, *Al Jazeera*, 27 Kasım 2019, <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/russia-hamas-rapprochement-191114142215962.html>, (Erişim Tarihi: 27 Kasım 2019).

97. Acosta, Jim. "U.S., other powers kick Russia out of G8", *CNN*, 25 Mart 2014, <https://edition.cnn.com/2014/03/24/politics/obama-europe-trip/>, (Erişim Tarihi: 28 Kasım 2019).
98. Aharonson, Micky. "Relations between Israel and the USSR/Russia", *The Jerusalem Institute for Strategy and Security*, 1 Mayıs 2018, <https://jiss.org.il/en/aharonson-relations-israel-ussr-russia/>, (Erişim Tarihi: 10 Mart 2019).
99. Ahren, Raphael. "After 'historic' Russia visit, Netanyahu says US remains top ally", *The Times of Israel*, 8 Haziran 2016, <https://www.timesofisrael.com/after-historic-russian-visit-netanyahu-says-us-remains-top-ally/>, (Erişim Tarihi: 9 Ekim 2019).
100. Ahren, Raphael. "Incurious first, Russia recognizes West Jerusalem as Israel's capital", *The Times of Israel*, 6 Nisan 2017, <https://www.timesofisrael.com/in-historic-first-russia-recognizes-west-jerusalem-as-israels-capital/>, (Erişim Tarihi: 15 Kasım 2019).
101. Ahronheim, Anna. "Syrian regime: Israeli jets struck Damascus International Airport", *The Jerusalem Post*, 12 Ocak 2019, <https://www.jpost.com/Middle-East/IDF-Chief-Israel-has-complete-superiority-in-Syria-577115>, (Erişim Tarihi: 17 Ekim 2019).
102. Al-Haj Ali, Mehnad. "Хезболла тоже хочет Россию", *Россия сегодня*, 4 Nisan 2018, <https://inosmi.ru/politic/20180404/241901752.html>, (Erişim Tarihi: 29 Mart 2019).
103. Allison, Roy. "Russia and Syria: explaining alignment with a regime in crisis", *International Affairs*, Volume 89, Issue 4, July 2013, ss. 795–823, <https://doi.org/10.1111/1468-2346.12046>, (Erişim Tarihi: 25 Eylül 2019).
104. Amadeo, Kimberly. "Summary and Explanation of the Ukraine Crisis", *The Balance*, 21 Ekim 2019, <https://www.thebalance.com/ukraine-crisis-summary-and-explanation-3970462>, (Erişim Tarihi: 28 Kasım 2019).
105. Arbatov Alexei. "Russia and the Iranian Nuclear Crisis", *Carnegie Endowment for International Peace*, 23 May 2006, <https://carnegieendowment.org/2006/05/23/russia-and-iranian-nuclear-crisis-pub-18364>, (Erişim Tarihi: 23 Mart 2019).
106. Aronov, Mikhail. "Israel without Russian Parties", *Russkiy Mir*, 7 Aralık 2012, <https://russkiymir.ru/en/publications/139762/>, (Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2019).
107. Avdaliani, Emil. "Iran-Russia Cooperation Grows Beyond Syria", *Georgia Today*, 10 Ocak 2019, <http://georgiatoday.ge/news/14035/Iran-Russia-Cooperation-Grows-Beyond-Syria>, (Erişim Tarihi: 29 Mart 2019).
108. Averbukh, Lidia. Klein, Margarete. "Russia-Israel Relationship Transformed by Syria Conflict", *SWP Comment* 37, Eylül 2018, https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/comments/2018C37_avk_kle.pdf, (Erişim Tarihi: 16 Haziran 2019).
109. Avineri, Shlomo. "Israel-Russia Relations", *Carnegie Endowment*, 2 Nisan 2001, <https://carnegieendowment.org/2001/04/02/israel-russia-relations-pub-659>, (Erişim Tarihi: 9 Mart 2019).

110. Bachner, Michael. "Israel complained to Russia for inviting Hamas leader to Moscow", *The Times of Israel*, 28 Aralık 2018, https://www.timesofisrael.com/liveblog_entry/israel-said-to-protest-to-russia-over-invitation-for-hamas-leader/, (Erişim Tarihi: 25 Kasım 2019).
111. Bagno-Moldavsky, Olena. "The Jewish Diaspora and the Russo-Ukrainian Crisis", *Russie. Nei. Visions*, No. 83. Mart 2015.
112. Barkat, Amiram. "Gazprom bids highest for Leviathan partnership", *GLOBES*, 16 Ekim 2012, <https://en.globes.co.il/en/article-1000790600>, (Erişim Tarihi: 15 Ağustos 2019).
113. Bassam, Laila. Perry, Tom. "'Send Qassem Soleimani': Here's how Putin and Iran plotted out their new assault in Syria", *Business Insider*, 6 Ekim 2015, <https://www.businessinsider.com/r-how-iranian-general-plotted-out-syrian-assault-in-moscow-2015-10?IR=T>, (Erişim Tarihi: 21 Ekim 2019).
114. Beaumont, Peter. "Netanyahu meets Putin to discuss concerns over Russian activity in Syria", *The Guardian*, 21 Eylül 2015, <https://www.theguardian.com/world/2015/sep/21/netanyahu-meets-with-putin-over-concerns-of-russian-support-for-assad>, (Erişim Tarihi: 6 Ekim 2019).
115. Bennets, Marc. "Putin and Netanyahu hold talks as tensions flare over Syria strikes", *The Guardian*, 9 Mayıs 2018, <https://www.theguardian.com/world/2018/may/09/russia-shows-off-new-missiles-and-jets-in-victory-day-parade-red-square>, (Erişim Tarihi: 13 Ekim 2019).
116. Bergman, Ronen. "How the K.G.B. Started the War That Changed the Middle East", *New York Times*, Haziran 2017, <https://www.nytimes.com/2017/06/07/opinion/how-the-kgb-started-the-war-that-changed-the-middle-east.html>, (Erişim Tarihi: 22 Aralık 2019).
117. Bodner, Matthew. "Russia Begins Air Strikes in Syria", *The Moscow Times*, 30 Eylül 2015, <https://www.themoscowtimes.com/2015/09/30/russia-begins-air-strikes-in-syria-a49973>, (Erişim Tarihi: 27 Eylül 2019).
118. Borshchevskaya, Anna. "The Maturing of Israeli-Russian Relations", *The Washington Institute*, 2016, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/the-maturing-of-israeli-russian-relations>, (Erişim Tarihi: 30 Ağustos 2019).
119. Brady, April. "Russia Completes S-300 Delivery to Iran", *Arms Control Association*, Aralık 2016, <https://www.armscontrol.org/act/2016-11/news-briefs/russia-completes-s-300-delivery-iran>, (Erişim Tarihi: 25 Ekim 2019).
120. Calamur Krishnadev, "A New Phase in Russia's Military Role in Syria", *The Atlantic*, 16 Ağustos 2016, <https://www.theatlantic.com/news/archive/2016/08/russia-syria-iran/496022/>, (Erişim Tarihi: 17 Temmuz 2019).
121. Carroll, Oliver. "Russia and Israel step back from brink after Syria downs military plane", *Independent*, 18 Eylül 2018, <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/russia-israel-syria-plane-diplomacy-kremlin-accident-france-jerusalem-a8543296.html>, (Erişim Tarihi: 5 Kasım 2019).

122. Caspit, Ben. "US, Israeli, Russian security chiefs to meet in Jerusalem", *Al-Monitor*, 14 Haziran 2019, <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2019/06/israel-united-states-russia-iran-benjamin-netanyahu-putin.html>, (Erişim Tarihi: 15 Haziran 2019).
123. Cayias, Jennifer. "A Strategic Analysis of The Chechen Wars: The Keystone of Good Leadership", *The Ohio State University*, 2012. https://www.researchgate.net/publication/251236595_A_Strategic_Analysis_of_The_Chechen_Wars_The_Keystone_of_Good_Leadership. (Erişim Tarihi: 13 Mart 2019).
124. Christie, Edward Hunter. "Sanctions after Crimea: Have they worked?", *NATO Review*, 13 Temmuz 2015, <https://www.nato.int/docu/review/articles/2015/07/13/sanctions-after-crimea-have-they-worked/index.html>, (Erişim Tarihi: 27 Kasım 2019).
125. Cohen, Ariel. "US Should Warn Russia Over its "Soviet" Middle East Policy", *The Heritage Foundation*, 7 Mart 2006, <https://www.heritage.org/europe/report/us-should-warn-russia-over-its-soviet-middle-east-policy>, (Erişim Tarihi: 4 Nisan 2019).
126. Cohen, Josh. "Is Russia supporting Hezbollah?", *Intersection*, 8 şubat 2016, <http://intersectionproject.eu//article/russia-world/russia-supporting-hezbollah>, (Erişim Tarihi: 7 Temmuz 2019).
127. Council of the European Union. "EU condemns Russia's actions in Ukraine, calls for dialogue and remains ready for further measures", 3 Mart 2014, <https://www.consilium.europa.eu/en/meetings/fac/2014/03/03/>, (Erişim Tarihi: 27 Kasım 2019).
128. Cusimano, Salvator. "GPF Exclusive: Security Council Passes New Sanctions amid Allegations of Systematic Injustice", *Global Policy*, 10 Haziran 2010, <https://www.globalpolicy.org/security-council/index-of-countries-on-the-security-council-agenda/iran/49197.html>, (Erişim Tarihi: 30 Mart 2019).
129. Dekel, Udi. Magen, Zvi. "Russian Involvement in Syria: What has Changed, and the Significance for Israel", *INSS, Insight No. 752*, October 7, 2015, <https://www.inss.org.il/wp-content/uploads/systemfiles/No.%20752%20-%20Udi%20and%20Zvi%20for%20web.pdf>, (Erişim Tarihi: 16 Haziran 2019).
130. Dosbolov, Abzal. "Arap-İsrail sorununda Rusya Federasyonu'nun Rolü", *Barış Araştırmaları ve çatışma özümleri Dergisi*, 2014, Cilt.2 No.1, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/203077>, (Erişim Tarihi: 2 Nisan 2019), s.10.
131. El-Bassoussy, Ahmed. "East Mediterranean gas: a new arena for international rivalry", *Review of Economics and Political Science*, Vol. 3 Issue: 2, <https://doi.org/10.1108/REPS-07-2018-005>, (Erişim Tarihi: 28 Nisan 2019).
132. Emmanuel Karagiannis, "İran'ın bölgesel güç olarak yükselişi: şiilerin güçlendirilmesi ve buna bağlı kısıtlamalar", *NATO Review*, 24 şubat 2016, <https://www.nato.int/docu/review/tr/articles/2016/02/24/iranin-boelgesel-guec-olarak-yuekselisi-siilerin-gueclendirilmesi-ve-buna-bagli-kisitlamalar/index.html>, (Erişim Tarihi: 31 Mart 2019).

133. Facon, Isabelle. "Proliferated Drones: A Perspective on Russia", *Center for A New American Security*, 2016. <http://drones.cnas.org/reports/a-perspective-on-russia/>, (Erişim Tarihi: 16 Mart 2019).
134. Fishman, David E. "Why Vladimir Putin Will Keep Playing Jewish Card in Ukraine Crisis", *Forward*, 11 Mart 2014, <https://forward.com/opinion/world/194212/why-vladimir-putin-will-keep-playing-jewish-card-i/>, (Erişim Tarihi: 30 Ağustos 2019).
135. Frantzman, Seth J. "Why hasn't Syria used the S-300?", *The Jerusalem Post*, 21 Ocak 2019, <https://www.jpost.com/Arab-Israeli-Conflict/Why-hasnt-Syria-used-the-S-300-578172>, (Erişim Tarihi: 9 Kasım 2019).
136. Frantzman, Seth J. "Why Hasn't Syria Used the S-300?", *The Jerusalem Post*, 21 Ocak 2019, <https://www.jpost.com/Arab-Israeli-Conflict/Why-hasnt-Syria-used-the-S-300-578172>, (Erişim Tarihi: 17 Ekim 2019).
137. Freedman, Robert O. "Russian Policy Toward the Middle East Under Yeltsin and Putin", *Jerusalem Center for Public Affairs*, No. 461 September 2001, <http://jcpa.org/article/russian-policy-toward-the-middle-east-under-yeltsin-and-putin/>, (Erişim Tarihi: 14 Mart 2019).
138. Freedman, Robert O. "Russia, Israel and the Arab-Israeli Conflict: The Putin Years", Middle East Policy Council, Eylül 2010, <https://mepc.org/russia-israel-and-arab-israeli-conflict-putin-years>, (Erişim Tarihi: 30 Mayıs 2020).
139. Gambill Gary C. Abdelnour, Ziad K. "Hezbollah: Between Tehran and Damascus", *Middle East Intelligence Bulletin*, Şubat 2002, Vol. 4, No. 2, https://www.meforum.org/meib/articles/0202_11.htm, (Erişim Tarihi: 25 Mart 2019).
140. General Assembly Resolution A/71/L.48, UN, 19 Aralık 2016, <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/LTD/N16/450/26/PDF/N1645026.pdf?OpenElement>, (Erişim Tarihi: 13 Haziran 2019).
141. Geranmayeh, Ellie. Liik, Kadri. "The new power couple: Russia and Iran in the Middle East", *European Council on Foreign Relations*, 13 Eylül, 2016, https://www.ecfr.eu/publications/summary/iran_and_russia_middle_east_power_couple_7113#, (Erişim Tarihi: 1 Nisan 2019).
142. Gitelman, Zvi. "The "Russian Revolution" in Israel", *Critical Issues in Israeli Society*, Preager Publishers, 88 Post Road West, Westport, CT 06881, 2004, s.98.
143. Good, Allison. "Gazprom Goes to the Middle East", *The National Interest*, 2 Aralık 2013, <https://nationalinterest.org/commentary/gazprom-goes-the-middle-east-9478>, (Erişim Tarihi: 26 Nisan 2019).
144. Good, Allison. "New Concerns that Russia is Positioning Itself to Influence Israel's Natural Gas Policy", *Daily Beast*, 11 Temmuz 2013, <https://www.thedailybeast.com/new-concerns-that-russia-is-positioning-itself-to-influence-israels-natural-gas-policy>, (Erişim Tarihi: 14 Ağustos 2019).
145. Gorenburg, Dmitry. "Russia-NATO Defense Cooperation", *Russian Military Reform*, 8 Kasım 2011, <https://russiamil.wordpress.com/tag/russia-nato-defense-cooperation/>, (Erişim Tarihi: 18 Ekim 2019).
146. Griffin, Rosemary. "Gazprom agrees main terms to buy LNG from Israel's Tamar project", *S&P Global*, 26 Şubat 2013, <https://www.spglobal.com/platts/en/market->

- [insights/latest-news/natural-gas/022613-gazprom-agrees-main-terms-to-buy-Ing-from-israels-tamar-project](#), (Erişim Tarihi: 20 Ağustos 2019).
147. Gross, Judah Ari. “Lieberman to Russian media: Israel ‘did not join’ Western action against Moscow”, *The Times of Israel*, 3 Mayıs 2018, <https://www.timesofisrael.com/liberman-to-russian-media-israel-did-not-join-western-action-against-moscow/>, (Erişim Tarihi: 28 Kasım 2019).
148. Gur, Haviv Rettig. “Israel, Russia to launch talks on free trade zone”, *The Times of Israel*, 10 Aralık 2013, <https://www.timesofisrael.com/israel-russia-to-launch-talks-on-free-trade-zone/>, (Erişim Tarihi: 8 Ağustos 2019).
149. HAMAS. “Chief Hamas leader Ismail Haniyeh receives invitation to visit Moscow”, 28 Kasım 2018, <https://hamas.ps/en/post/1727/chief-hamas-leader-ismail-haniyeh-receives-invitation-to-visit-moscow>, (Erişim Tarihi: 24 Kasım 2019).
150. Hanauer, Larry. “Israel’s Interests and Options in Syria”, *Israel's Interests and Options in Syria*. Santa Monica, CA: RAND Corporation, 2016, <https://www.rand.org/pubs/perspectives/PE185.html>, (Erişim Tarihi: 29 Eylül 2019).
151. Hilsman, Patrick. “How Israeli-Designed Drones Became Russia's Eyes in the Sky for Defending Bashar al-Assad”, *The Intercept*, 16 Temmuz 2019, <https://theintercept.com/2019/07/16/syria-war-israel-russia-drones/>, (Erişim Tarihi: 16 Ekim 2019).
152. Hoffman, Gil. “Russia: Israel Need Not Fear Reactor”, *The Jerusalem Post*, 20 Ağustos 2010, <https://www.jpost.com/International/Russia-Israel-need-not-fear-reactor>, (Erişim Tarihi: 2 Temmuz 2019).
153. Ishchenko, Sergey. “Москва и Тегеран в Сирии превратились в заклятых союзников”, *Свободная Пресса*, 24 Ocak 2019, <https://svpressa.ru/war21/article/222555/%20https://tass.ru/politika/5417837/>, (Erişim Tarihi: 1 Kasım 2019).
154. Israel Defense Forces. “Syrian UAV intercepted in northern Israel”, 11 Temmuz 2018, <https://www.idf.il/en/articles/defense-and-security/syrian-uav-intercepted-in-northern-israel/>, (Erişim Tarihi: 14 Ekim 2019).
155. Israel Ministry of Foreign Affairs. “Conclusions of the 11th Israel-Russia Mixed Economic Committee”, 10 Aralık 2013, <https://mfa.gov.il/MFA/PressRoom/2013/Pages/Conclusions-of-the-11th-Israel-Russia-Mixed-Economic-Committee-9-Dec-2013.aspx>, (Erişim Tarihi: 10 Ağustos 2019).
156. Israel Ministry of Foreign Affairs. “Foreign Minister Lieberman Addresses the UN General Assembly”, 28 Eylül 2010, <https://www.mfa.gov.il/mfa/pressroom/2010/pages/fm-liberman-addresses-un-general-assembly-28-sep-2010.aspx>, (Erişim Tarihi: 3 Haziran 2019).
157. Israel Ministry of Foreign Affairs. “Hizbullah”, April 11, 1996, <http://www.mfa.gov.il/mfa/mfa-archive/1996/pages/hizbullah%20-%2011-apr-96.aspx>. (Erişim Tarihi: 26 Mart 2019).
158. Israel Ministry of Foreign Affairs. “PM Netanyahu and Russian President Putin meet in Moscow”, 27 Şubat 2019,

- <https://mfa.gov.il/MFA/PressRoom/2019/Pages/PM-Netanyahu-and-Russian-President-Putin-meet-at-Kremlin-27-Feb-2019.aspx>, (Erişim Tarihi: 14 Ekim 2019).
159. Israel Ministry of Foreign Affairs. "PM Netanyahu meets with Russian President Putin", 21 Nisan 2016, <https://mfa.gov.il/MFA/PressRoom/2016/Pages/PM-Netanyahu-meets-with-Russian-President-Putin-21-April-2016.aspx>, (Erişim Tarihi: 8 Ekim 2019).
160. Israel Ministry of Foreign Affairs. "PM Netanyahu meets with Russian President Putin at the Kremlin", 7 Haziran 2016, <https://mfa.gov.il/MFA/PressRoom/2016/Pages/PM-Netanyahu-meets-with-Russian-President-Putin-at-the-Kremlin-7-June-2016.aspx>, (Erişim Tarihi: 9 Ekim 2019).
161. Israel Ministry of Foreign Affairs. "PM Netanyahu meets with Russian President Vladimir Putin", 11 Temmuz 2018, <https://mfa.gov.il/MFA/PressRoom/2018/Pages/PM-Netanyahu-meets-with-Russian-President-Vladimir-Putin-11-July-2018.aspx>, (Erişim Tarihi: 13 Ekim 2019).
162. Israel Ministry of Foreign Affairs. "PM Netanyahu meets with Russian President Putin", 21 Nisan 2016, <https://mfa.gov.il/MFA/PressRoom/2016/Pages/PM-Netanyahu-meets-with-Russian-President-Putin-21-April-2016.aspx>, (Erişim Tarihi: 16 Ekim 2019).
163. Israel Ministry of Foreign Affairs. "PM Netanyahu meets with world leaders at Paris conference", 30 Kasım 2015, <https://mfa.gov.il/MFA/PressRoom/2015/Pages/PM-Netanyahu-meets-with-world-leaders-at-Paris-conference-30-Nov-2015.aspx>, (Erişim Tarihi: 8 Ekim 2019).
164. Israel Ministry of Foreign Affairs. Israel's Disengagement from Gaza and North Samaria. 2005. <https://mfa.gov.il/MFA/AboutIsrael/Maps/Pages/Israels%20Disengagement%20Plan-%202005.aspx>, (Erişim Tarihi: 10 Mart 2019).
165. Israeli-Russian Business Council. "Деловой совет для деловых людей", 15 Temmuz 2016, <http://israelrussiabc.com/delovoj-sovet-dlya-delovyh-lyudej/>, (Erişim Tarihi: 2 Ağustos 2019).
166. Issacharoff, Avi. "Thanks in no small to Russia, Hezbollah is now a full-fledged army", *Times of Israel*, June 30, 2016, <https://www.timesofisrael.com/thanks-in-no-small-part-to-russia-hezbollah-is-now-a-full-fledged-army/>. (Erişim Tarihi: 28 Mart 2019).
167. İsmayılov, Elnur. "Rusya'nın ikinci gücü: Savunma sanayii", *Yeni Şafak*, 4 Ocak 2016, <https://www.yenisafak.com/hayat/rusyanin-ikinci-gucu-savunma-sanayii-2381520>, (Erişim Tarihi: 27 Temmuz 2019).
168. Jane Murat. "İran'ın Nükleer Politikasının Gelişimi ve Uygulanan Ambargo ve Yaptırımların Dış Politikasına Etkilerinin Analizi", Ekim 2017, İran Özel Sayısı, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/391624>, (Erişim Tarihi: 24 Mart 2019).
169. Kam, Ephraim. "Will Russia and Iran Walk Hand in Hand?", Strategic Assessment, Volume 19, No. 2, Temmuz 2016.
170. Kamalov, İlyas. "Rusyanın Ortadoğu Politikası", *ORSAM Rapor No: 125*, Temmuz 2012.

171. Karelin, Mikhail. “Россия и Израиль. Военно-техническое сотрудничество”, *Партнёр*, 2011, <https://www.partner-inform.de/partner/detail/2011/1/173/4690/rossija-i-izrail-voennotekhnicheskoe-sotrudnichestvo?lang=ru>, (Erişim Tarihi: 26 Ekim 2019).
172. Katz, Mark N. “Russia and Iran”, *Middle East Policy Council*, Sayı 19, No 3, <https://mepc.org/russia-and-iran>, (Erişim Tarihi: 22 Ekim 2019).
173. Katz, Mark N. “Putin's Pro-Israel Policy”, *Middle East Quarterly*, Winter 2005, Sayı 12, No 5.
174. Keinon, Herb. “Netanyahu Meets with Putin, Express Concern Over Iran’s Role in Syria”, *The Jerusalem Post*, 23 Ağustos 2017, <https://www.jpost.com/Middle-East/Analysis-Russias-take-on-Syria-Israel-should-want-a-strong-Assad-502975>, (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2019).
175. Khanin, Vladimir (Zeev). “The Social Aspect of Israeli-Russian Relations: A View from Jerusalem”, *Russia and Israel in the Changing Middle East, Memorandum No 129*, Tel-Aviv: The Institute for National Security Studies, July 2013.
176. Khanin, Vladimir. “Israeli Russian Voting Trends in the 2009 Knesset Elections”, *Friedrich-Ebert Stiftung Israel*, 2009, https://fes-org-il-pub.s3.amazonaws.com/Bar%20Plan/Israeli%20Russian%20Voting%20Trends_Vladimir%20Khanin_engl.pdf, (Erişim Tarihi: 13 Mayıs 2019).
177. Khanin, Vladimir. “Russkiye” i Vlast v Sovremennom İzraele”, *Blijnego Vostoka*, Moskova 2003. <http://gazeta.rjews.net/Lib/Khanin/Khanin.html>, (Erişim Tarihi: 9 Mayıs 2019).
178. Kırdım, Şahin Eray. “Uluslararası Hukukta Davet ile Müdahale Örneği: Rusya’nın Suriye’ye Askeri Müdahalesi”, *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2017, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/552862> (Erişim Tarihi: 22 Eylül 2019).
179. Kozlov, Yuri. “Посол РФ в Израиле: Тель-Авив так и не признал вину за сбитый в Сирии Ил-20”, *Интервью, ТАСС*, 7 Şubat 2019, <https://tass.ru/interviews/6089984>, (Erişim Tarihi: 30 Kasım 2019).
180. Köse, Talha. “İran Nükleer Programı ve Orta Doğu Siyaseti: Güç Dengeleri ve Diplomasinin İmkanları”, *SETA Yayınları III*, Ağustos 2008, <file:///C:/Users/Nazanin/Desktop/Tez%20Kaynak/iran-nukleer-programi-ve-orta-dogu-siyaseti-guc-dengeleri-ve-diplomasinin-imkanlari.pdf>, (Erişim Tarihi: 23 Mart 2019).
181. Kramer, Andrew E. “Russia-Ukraine feud goes beyond gas pipes”, *The New York Times*, 4 Ocak 2009, <https://www.nytimes.com/2009/01/14/world/europe/14iht-gazprom.2.19349065.html>, (Erişim Tarihi: 18 Ağustos 2019).
182. Kremlin. “Amendment to Executive Order on measures for implementing UN Security Council Resolution No. 1929”, Presidential Press Office, 13 Nisan 2015, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/49248>, (Erişim Tarihi: 26 Ekim 2019).
183. Kremlin. “Dmitry Medvedev met with Hamas leader Khaled Mashal”, Presidential Executive Office, 11 Mayıs 2010, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/7714>, (Erişim Tarihi: 23 Temmuz 2019).

184. Kremlin. “Meeting with Prime Minister of Israel Benjamin Netanyahu”, Presidential Press Office, 14 Mayıs 2013, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/18109>, (Erişim Tarihi: 4 Ekim 2019).
185. Kremlin. “Meeting with Prime Minister of Israel Benjamin Netanyahu”, Presidential Press Office, 21 Nisan 2016, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/51765>, (Erişim Tarihi: 7 Ekim 2019).
186. Kremlin. “Meeting with Prime Minister of Israel Benjamin Netanyahu”, Presidential Press Office, 12 Eylül 2019, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/61517>, (Erişim Tarihi: 15 Ekim 2019).
187. Kremlin. “Talks with Prime Minister of Israel Benjamin Netanyahu”, Presidential Press Office, 9 Mayıs 2018, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/57441>, (Erişim Tarihi: 12 Ekim 2019).
188. Kremlin. “Telephone conversation with Prime Minister of Israel Benjamin Netanyahu”, Presidential Press Office, 24 Eylül 2018, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/58616>, (Erişim Tarihi: 8 Kasım 2019).
189. Kremlin. Meeting with Prime Minister of Israel Benjamin Netanyahu. 2017. <http://en.kremlin.ru/catalog/persons/40/events/54016>, (Erişim Tarihi: 9 Mart 2019).
190. Kurt, Veysel. “Nükleere Sahip Olmak”, SETA, 9 Eylül 2019, <https://www.setav.org/nukleere-sahip-olmak/>, (Erişim Tarihi: 31 Mayıs 2020).
191. Lappin, Yaakov. “Ya’alon: We Made It Clear to Russia That Israel Will Continue to Protect Its Interests”, *The Jerusalem Post*, 29 Eylül 2015, <https://www.jpost.com/Breaking-News/Yaalon-We-made-it-clear-to-Russia-that-Israel-will-continue-to-protect-its-interests-419433>, (Erişim Tarihi: 2 Ekim 2019).
192. Lappin, Yaakov. “Yaalon: We made it clear to Russia that Israel will continue to protect its interests”, *The Jerusalem Post*, 29 Eylül 2015, <https://www.jpost.com/Breaking-News/Yaalon-We-made-it-clear-to-Russia-that-Israel-will-continue-to-protect-its-interests-419433>, (Erişim Tarihi: 21 Haziran 2019).
193. Lewis, Paul. “US and EU impose sanctions and warn Russia to relent in Ukraine standoff”, *The Guardian*, 6 Mart 2014, <https://www.theguardian.com/world/2014/mar/06/us-eu-sanctions-obama-russia-ukraine-crimea>, (Erişim Tarihi: 27 Kasım 2019).
194. Liuhto, Kari. “The economic relations between Israel and Russia”, Eylül 2018, <https://www.researchgate.net/publication/327750992> *The economic relations between Israel and Russia*, (Erişim Tarihi: 11 Nisan 2019).
195. Lockie, Alex. “Russia blames Israel after Syria, an ally, killed 15 by downing a Russian plane in a wild air battle”, *Business Insider*, 18 Eylül 2018, <https://www.businessinsider.com/russia-blames-israel-after-syria-killed-15-downing-an-il-20-in-air-battle-2018-9>, (Erişim Tarihi: 5 Kasım 2019).
196. Lokshin, Alexander. “Дорога в четыре года: из истории восстановления дипломатических отношений между Советским Союзом и Израилем”, *Лехаим*, 17 Aralık 2019, <https://lechain.ru/academy/doroga-v-chetyre-goda-iz-istorii-vosstanovleniya-diplomaticheskikh-otnoshenij-mezhdu-sovetskim-soyuzom-i-izrailem/>, (Erişim Tarihi: 22 Aralık 2019).

197. Lund, Aron. "Not Just Russia: The Iranian Surge in Syria", *Carnegie Middle East Center*, 23 Mayıs 2016, <https://carnegie-mec.org/diwan/63650>, (Erişim Tarihi: 21 Ekim 2019).
198. MacFarquhar, Neil. Sanger, David E. "Russia Sends Bombers to Syria Using Base in Iran", *The New York Times*, 16 Ağustos 2016, https://www.nytimes.com/2016/08/17/world/middleeast/russia-iran-base-syria.html?ref=world&r=0&utm_source=russianpulse&utm_medium=link&utm_campaign=article, (Erişim Tarihi: 19 Temmuz 2019).
199. Manes, Charles. "Израиль обеспокоен связями России с Ираном", *Голос Америки*, 10 Mart 2017, <https://www.golos-ameriki.ru/a/russia-israel-syria-talks/3758406.html>, (Erişim Tarihi: 10 Ekim 2019).
200. Maryasis, Dmitry. "Participation of Russian Energy Companies in the Development of Israel's Natural Gas Discoveries", *Memorandum 129*, Institute for National Security Studies, Temmuz 2013.
201. Melman, Yossi. "The strange love affair of Putin and Netanyahu", *Middle East Eye*, 3 Eylül 2016, <https://www.middleeasteye.net/opinion/strange-love-affair-putin-and-netanyahu>, (Erişim Tarihi: 10 Haziran 2019).
202. Ministry of Aliyah and Integration, https://www.gov.il/en/Departments/ministry_of_aliyah_and_integration, (Erişim Tarihi: 30 Ağustos 2019).
203. Nechepurenko, Ivan. "Despite His Sympathy, Putin Is Unable to Support Israel against Hamas", *The Moscow Times*, 15 Temmuz 2014, <https://www.themoscowtimes.com/archive/despite-his-sympathy-putin-is-unable-to-support-israel-against-hamas>, (Erişim Tarihi: 27 Temmuz 2019).
204. Nolte, Georg. **Intervention by Invitation**, Max Planck Institute for Comparative Public Law and International Law, Heidelberg and Oxford University Press, 2011.
205. Okbi, Yaser. "Report: Iran accuses Russia of giving Israel codes for Syrian air defenses", *The Jerusalem Post*, 21 Mart 2017, <https://www.jpost.com/Arab-Israeli-Conflict/Report-Iran-accuses-Russia-of-giving-Israel-codes-for-Syrian-air-defenses-484777>, (Erişim Tarihi: 2 Kasım 2019).
206. Parker, John W. "Russia and the Iranian Nuclear Program: Replay or Breakthrough?", Institute for National Strategic Studies Strategic Perspectives, No. 9, Mart 2012, <https://inss.ndu.edu/Portals/68/Documents/stratperspective/inss/Strategic-Perspectives-9.pdf>, (Erişim Tarihi: 24 Mart 2019).
207. Parker, Justine. "Woodside dives into Israeli gas field", *ABC News*, 3 Aralık 2012, <https://www.abc.net.au/news/2012-12-03/woodside-takes-stake-in-israeli-gas-field/4405326>, (Erişim Tarihi: 17 Ağustos 2019).
208. Parto, Amir. "Военное сотрудничество России и Израиля", *Россия сегодня*, 22 Nisan 2013, <https://inosmi.ru/world/20130422/208353961.html>, (Erişim Tarihi: 25 Mayıs 2020).
209. Peri, O. Varulkar, H. "Struggle between Russia, Iran for Control over Syria's Centers of Power", *MEMRI*, 23 Eylül 2019, <https://www.memri.org/reports/struggle-between-russia-iran-control-over-syrias-centers-power>, (Erişim Tarihi: 3 Kasım 2019).

210. Peri, Yoram. “The Syrian Crisis and Israeli Security Challenges”, Wilson Center, 17 Aralık 2015, <https://www.wilsoncenter.org/event/the-syrian-crisis-and-israeli-security-challenges>, (Erişim Tarihi: 30 Eylül 2019).
211. Petrov, İvan. “Россия поставила в Иран комплексы С-300”, *RG. Ru*, 13 Ekim 2016, <https://rg.ru/2016/10/13/rossiia-postavila-v-iran-kompleksy-s-300.html>, (Erişim Tarihi: 28 Ekim 2019).
212. Quinn, Ben. “Russia's military action in Syria – timeline”, *The Guardian*, 14 Mart 2016, <https://www.theguardian.com/world/2016/mar/14/russias-military-action-in-syria-timeline>, (Erişim Tarihi: 26 Eylül 2019).
213. Radyuhin, Vladimir. “Russia's U-turn on arms sale”, *The Hindu*, 29 Eylül 2010, <https://www.thehindu.com/opinion/lead/Russias-U-turn-on-arms-sale/article16051916.ece>, (Erişim Tarihi: 23 Ekim 2019).
214. Ramani, Samuel. “How Strong is the Iran-Russia ‘Alliance’?”, *The Diplomat*, 9 Şubat 2018, <https://thediplomat.com/2018/02/how-strong-is-the-iran-russia-alliance/>, (Erişim Tarihi: 31 Mart 2019).
215. Rang, Dan. “Russian Tourism Boom In Israel”, *Tourism Review News*, 19 Aralık 2016, <https://www.tourism-review.com/tourism-boom-in-israel-thanks-to-russians-news5235>, (Erişim Tarihi: 12 Nisan 2019).
216. Razoux Pierre “The Keys to Understanding the Israel-Russia Relationship”, **Araştırma Raporu**, NATO Defense College, 2008.
217. Rosenfeld, Jesse. “Russia Is Arming Hezbollah, Say Two of the Group’s Field Commanders”, *Daily Beast*, 11 Ocak, 2016, <https://www.thedailybeast.com/russia-is-arming-hezbollah-say-two-of-the-groups-field-commanders>. (Erişim Tarihi: 28 Mart 2019).
218. Rosenfeld, Jesse. “Russia Is Arming Hezbollah, Say Two of the Group’s Field Commanders”, *The Daily Beast*, 13 Nisan 2017, <https://www.thedailybeast.com/russia-is-arming-hezbollah-say-two-of-the-groups-field-commanders>, (Erişim Tarihi: 6 Temmuz 2019).
219. Rumer, Eugene. “Russia in the Middle East: Jack of All Trades, Master of None”, *Carnegie Endowment for International Peace*, 31 Ekim 2019, <https://carnegieendowment.org/2019/10/31/russia-in-middle-east-jack-of-all-trades-master-of-none-pub-80233>, (Erişim Tarihi: 3 Ekim 2019).
220. Rusya Federasyonu’nun Dış Politika Doktrini. 88. Madde. http://www.mid.ru/brp_4.nsf/0/6D84DDEDEDBF7DA644257B160051BF7F, (Erişim Tarihi: 2 Nisan 2019).
221. Satanovsky, Eugene. “Israeli-Russian Relations: An Interesting Dynamic”, *Carnegie Moscow Center*, 23 Eylül 2014, <https://carnegie.ru/commentary/56704>, (Erişim Tarihi: 9 Haziran 2019).
222. Sharman, Jon. “Syria accident ally shot down Russian military plane, Kremlin admits”, *Independent*, 18 Eylül 2018, <https://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/russia-plane-shot-down-syria-accident-france-israel-war-us-kremlin-a8542401.html>, (Erişim Tarihi: 4 Kasım 2019).

223. Shulman, Alexander. “Россия и Израиль: путь к военному сотрудничеству”, *Русская Планета*, 8 Ekim 2019, <https://rusplt.ru/policy/sssр rossia izrail.html>, (Erişim Tarihi: 15 Mart 2019).
224. Smith, Mark A. “The Russo-Iranian Relationship”, Conflict Studies Research Centre, Occasional Brief No 93, ISBN 1-903584-97-3, 1 Ağustos 2002, s. 2.
225. Sokol, Sam. “Russian Jewish leader urges silence over Crimea”, *The Jerusalem Post*, 4 Mart 2014, <https://www.jpost.com/International/Russian-Jewish-leader-urges-silence-over-Crimea-344188>, (Erişim Tarihi: 29 Ağustos 2019).
226. Stergiou, Andreas. “Russia’s Energy and Defense Strategy in the Eastern Mediterranean”, *Economics World*, Mart-Nisan 2017, Vol. 5, No. 2, <http://www.davidpublisher.org/Public/uploads/Contribute/586f3c015776a.pdf>, (Erişim Tarihi: 30 Nisan 2019).
227. Suchkov, Maxim A. “Netanyahu tries to bring ‘Iran threat’ home to Russia”, *Al-Monitor*, 13 Eylül 2019, <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2019/09/russia-israel-syria-putin-netanyahu.html>, (Erişim Tarihi: 15 Ekim 2019).
228. Suchkov, Maxim A. “Israel offers to mediate talks between Ukraine, Russia”, *Al-Monitor*, 1 Şubat 2015, <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2015/02/russia-reaction-israel-mediation-ukraine-proposal.html>, (Erişim Tarihi: 30 Ağustos 2019).
229. The Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation. “On Visa-Waiver Agreement between Russia and Israel”, 24 Haziran 2008, http://www.mid.ru/en/maps/il/-/asset_publisher/lkK5VYQAOMA/content/id/332984, (Erişim Tarihi: 13 Nisan 2019).
230. Trenin, Dmitri. “The Mythical Alliance: Russia’s Syria Policy”, *Carnegie Moscow Center*, 12 Şubat 2013, <https://carnegie.ru/2013/02/12/mythical-alliance-russia-syria-policy-pub-50909>, (Erişim Tarihi: 19 Haziran 2019).
231. Trilnick, Itai. “Tamar Partners, Gazprom Agree to Join Forces to Export Liquefied Gas”, *Haaretz*, 27 Şubat 2013, <https://www.haaretz.com/israel-news/business/.premium-delek-gazprom-team-up-for-gas-export-1.5231630>, (Erişim Tarihi: 19 Ağustos 2019).
232. Tsvetkova, Maria. “Israel, Russia to coordinate military action on Syria: Netanyahu”, *Reuters*, 21 Eylül 2015, <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-russia-israel/israel-russia-to-coordinate-military-action-on-syria-netanyahu-idUSKCN0RL10K20150921>, (Erişim Tarihi: 20 Haziran 2019).
233. Turan, Abdülkadir. “Kudüs Sorunu”, *Stratejik Düşünce ve Analiz Merkezi*, Mayıs 2018.s.5.
234. Uluç, Güliz, Ayhan Küngerü, “Batı Medyasında Terörün İslam’la İlişkilendirilmesi Sorunu”, *The Journal of International Lingual, Social and Educational Sciences*, 2018, Volume: 4, Number: 2.
235. UN Security Council. “Resolution 1929”, 9 Haziran 2010, <http://unscr.com/en/resolutions/doc/1929>, (Erişim Tarihi: 23 Ekim 2019).
236. UN. “Comment by the Russian Federation on US Recognition of Jerusalem as the Capital of Israel”, 7 Aralık 2017, <https://www.un.org/unispal/document/comment->

- [by-the-russian-federation-on-us-recognition-of-jerusalem-as-the-capital-of-israel/](#), (Erişim Tarihi: 16 Kasım 2019).
237. UN. “General Assembly Adopts Resolution Calling upon States Not to Recognize Changes in Status of Crimea Region”, 27 Mart 2014, <https://www.un.org/press/en/2014/ga11493.doc.htm>, (Erişim Tarihi: 21 Haziran 2019).
238. Vostochnaya Politika. http://www.niiss.ru/rus1996_6_eastpol.shtml, (Erişim Tarihi: 2 Nisan 2019).
239. Walker, Shaun. “Russian parliament grants Vladimir Putin right to deploy military in Syria”, *The Guardian*, 30 Eylül 2015, <https://www.theguardian.com/world/2015/sep/30/russian-parliament-grants-vladimir-putin-right-to-deploy-military-in-syria>, (Erişim Tarihi: 26 Eylül 2019).
240. Wilkie, Christina. “President Trump: US recognizes Jerusalem as Israel’s capital and will move the embassy to the disputed city”, *CNBC*, 6 Aralık 2017, <https://www.cnbc.com/2017/12/06/trump-announces-u-s-will-recognize-jerusalem-as-israels-capital.html>, (Erişim Tarihi: 12 Kasım 2019).
241. Williams, Dan. Tagaris, Karolina. “Israel trained against Russian-made air defense system in Greece: sources”, *Reuters*, 4 Aralık 2015, <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-israel-greece/israel-trained-against-russian-made-air-defense-system-in-greece-sources-idUSKBN0TN10G20151204>, (Erişim Tarihi: 11 Kasım 2019).
242. World Bank. “Product Exports by Russian Federation to Israel”, 2015, <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/RUS/Year/2015/TradeFlow/Export/Partner/ISR/Product/all-groups>, (Erişim Tarihi: 29 Kasım 2019).
243. World Bank. “Product Imports by Russian Federation from Israel”, 2015, <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/RUS/Year/2015/TradeFlow/Import/Partner/ISR/Product/all-groups>, (Erişim Tarihi: 29 Kasım 2019).
244. Газпром Пресс-центр. “Об итогах рабочей встречи Алексея Миллера и Эхуда Ольмерта”, 28 Haziran 2005, <http://www.gazprom.ru/press/news/2005/june/article55319/>, (Erişim Tarihi: 22 Nisan 2019).
245. Газпром Пресс-центр. “Об итогах рабочей встречи Алексея Миллера и Биньямина Бен-Элиезера” 8 Şubat 2007, <http://www.gazprom.ru/press/news/2007/february/article56054/>, (Erişim Tarihi: 22 Nisan 2019).
246. Жебит, Мария. “Израиль хочет в свободную зону торговли с Россией”, *Известия*, 5 Temmuz 2012, <https://iz.ru/news/529310>, (Erişim Tarihi: 4 Ağustos 2019).
247. Козюлин, В.Б. “ВТС: Российско-Израильское Противостояние”, *Ядерный контроль*, № 1, 2003.
248. Министерство иностранных дел Российской Федерации. “Заявление МИД России”, 6 Nisan 2017, https://www.mid.ru/ru/press_service/spokesman/official_statement/-/asset_publisher/t2GCdmD8RNlr/content/id/2717182?p_p_id=101_INSTANCE_t2

- GCdmD8RNlr&_101_INSTANCE_t2GCdmD8RNlr_languageId=ru_RU, (Erişim Tarihi: 13 Kasım 2019).
249. Министерство иностранных дел Российской Федерации. “Комментарий Департамента информации и печати МИД России в связи с признанием США Иерусалима столицей Израиля”, 7 Aralık 2017, https://www.mid.ru/en/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2980367?p_p_id=101_INSTANCE_cKNonkJE02Bw&_101_INSTANCE_cKNonkJE02Bw_languageId=ru_RU, (Erişim Tarihi: 18 Kasım 2019).
250. Полякова, Анна. “Роль Израиля в политике США на Ближнем Востоке в президентство Барака Обамы”, *Международная жизнь*, <https://interaffairs.ru/jauthor/material/1750>, (Erişim Tarihi: 10 Haziran 2019).
251. Смагин, Никита. “Стратегическое недоверие. Почему у России и Ирана не получается стать союзниками”, *Московский Центр Карнеги*, 4 Haziran 2019, <https://carnegie.ru/commentary/79251>, (Erişim Tarihi: 16 Temmuz 2019).
252. Супонина, Елена. Максимов, Игорь. “Сергей Миронов подправил российскую внешнюю политику”, *Время Новостей*, 13 Mart 2002, <http://www.vremya.ru/2002/43/4/20668.html>, (Erişim Tarihi: 11 Mart 2019).
253. Тренин, Дмитрий. “Россия на Ближнем Востоке: задачи, приоритеты, политические стимулы”, *Московского Центра Карнеги*, 21 Nisan 2016, <https://carnegie.ru/2016/04/21/ru-pub-63388>, (Erişim Tarihi: 7 Haziran 2019).
254. Юртаев, Владимир. “Иран: программа атомной энергетики”, *Фонд Стратегической Культуры*, 25 Ağustos 2011, <https://www.fondsk.ru/news/2010/08/25/10363-10363.html>, (Erişim Tarihi: 2 Temmuz 2019).
255. Январёв, Игорь. “Россия готова вложиться в имидж Хезболлы”, *NEWS Ru*, 12 Şubat 2019, <https://news.ru/world/rossiya-gotova-vlozhit-sya-v-imidzh-hezbolly/>, (Erişim Tarihi: 8 Temmuz 2019).